

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

УДК: 347.97/99(575.3)
ББК: 67.99.(2)90(2тоҷикӣ)
М- 65

МИРЗОЗОДА МАВЛУДАХОН ЗАЙНӢ

**ЗАМИНАҲОИ ИҚТИМОӢ-ҲУҚУҚИИ ИСЛОҲОТИ
СУДӢ-ҲУҚУҚӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
иختисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

РОҲБАРИ ИЛМӢ:
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Зоир Ҷурахон Мачидзода

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-24
БОБИ 1. ТАШАККУЛӢБИИ АСОСҶОИ РОҶБАРИКУНАНДАИ АДОЛАТИ СУДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	25-80
1.1. ЗаминаҶои таърихӢ-ҳуқуқӢ ва моҳияти адолат ҳамчун омили таъминкунандаи ҳаёти осоиштаи ҷомеа.....	25-47
1.2. Раванди ташаккулӢбии заминаҶои иҷтимоиву ҳуқуқии адолати судӢ дар раванди марҳилаҶои ислоҳоти судию ҳуқуқӢ дар Тоҷикистон.....	47-70
1.3. Раванди амалишавии ислоҳоти судию ҳуқуқӢ дар Тоҷикистони муосир.....	70-80
БОБИ 2. ТАЪМИНИ КАФОЛАТҶОИ ҶУҚУҚУ ОЗОДИҶОИ ИНСОН ВА ШАҶРВАНД, САМТҶОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ИСЛОҶОТИ СУДИЮ ҶУҚУҚӢ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	81-150
2.1. Таъмини кафолатҶои конститутсионии ҳуқуқу озодиҶои инсон ва шаҳрванд ҳадафи асосии ислоҳоти судию ҳуқуқӢ.....	81-109
2.2. Фарҳанги ҳуқуқӢ ва роҳҶои таъмин намудани самаранокиии адолати судӢ ва такмил додани асосҶои конститутсионии адолати судӢ дар партави Консепсияи сиёсати ҳуқуқӢ дар Тоҷикистон.....	109-129
2.3. Рушди асосҶои конститутсионии адолати судӢ дар самти муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӢ.....	129-150
ХУЛОСА.....	151-155
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶКИҚОТ.....	156-159
РӢҶҶАТИ АДАБИЁТ (МАЪҶАЗҶО).....	160-186
ФЕҶРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	187-188

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМҶ ҶТ – Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон

КММ ҶТ – Кодекси муурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМИ ҶТ – Кодекси муурофиавии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМҲМ ҶТ – Кодекси муурофиавии ҳуқуқвайронкунии маъмурии

Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ЭУҲБ – Эъломияи умумии ҳуқуқи башар

АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ФР – Федератсияи Россия

СААД – Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ

САҲА – Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо

ВМКБ – Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон

СҲШ – Созмони Ҳамкории Шанхай

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ғ. – ғайра

с. – сол

с. – саҳифа

С. – саҳифа

қ. – қисм

қ.қ. – қисмҳо

б. – банд

б.б. – бандҳо

м. – модда

м.м. – моддаҳо.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Сохтори судӣ дорои аҳамияти бузурги ҷамъиятӣ буда, аз ин рӯ, ҳамеша муҳим арзёбӣ мегардад. Воқеан ҳам чандин ҳазорсолаҳо пеш ва то ҳол башарият ба саволҳои гуногуни ҳаётӣ, аз ҷумла ба чунин саволҳои ҷиддӣ, аз қабилӣ, барои бунёди суди одилона ва ба талаботи замон ҷавобгӯ бо кадом роҳ мустақилияти воқеӣ ва дахлнопазирии ҳокимияти судиро метавон таъмин намуд, посух меҷӯяд. Дар ҳар давраи таърихӣ мустақилияти ҳокимияти судӣ бо роҳҳои гуногун ҳал мешуданд. Ба ҳар ҳол самаранокии чораҳои пешниҳодгардида доимӣ нестанд, чунки тағйироти ҳаёти ҷамъиятӣ ҷустуҷӯи роҳҳои нави ҳалли масъалаи зеринро уҳдадор мекунад.

Нақши судро дар муҳити ҷамъиятӣ нодида гирифтани ғайриимкон аст. Чунки тамоми ҷабҳаҳо ва соҳаҳои ҷомеаи муосир бо фаъолияти судӣ алоқаманданд. Ва дар марҳилаи муосир доктринаи ҳуқуқӣ судро яке аз дастовардҳои муҳимтарини тамаддун мешуморад, ки қисми ҳаёти мардум гардидааст. Таъиноти он ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва таъмини тартиботи ҳуқуқӣ мебошад. Ҳокимияти судӣ низоми сиёсии таърихан муқарраршуда буда, адолати иҷтимоиро таъмин менамояд. Нақши суд дар давлати демократию ҳуқуқбунёд, ки таҷзияи ҳокимиятро роҳандозӣ намудааст, бо тасдиқи принсипи мустақилияти ҳокимияти судӣ боз ҳам меафзояд. Пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ва ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ дар ҚТ масъалаи ислоҳоти судӣ ба миён омад.

Ислоҳоти судӣ ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилотҳо, қонуниятро адолат, назорати иҷроӣ саривақтии санадҳои судӣ, баланд бардоштани сифат ва самаранокии фаъолияти судҳо, беҳтар намудани вазъи иҷтимоии судьяҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо, инчунин тақмили қонунгузорӣ дар ин самт равона

гардидаанд¹. Ин рисолати начибро танҳо дар шароити таъсиси низоми судии демократӣ бо назардошти таҷрибаи таърихии тоҷикон метавон иҷро намуд.

Ислоҳоти судӣ дар ҚТ аз соли 1991 оғоз шуда буд ва аллакай корҳои зиёде дар ин самт анҷом дода шудаанд. Соли 1994 Конститутсияи ҚТ қабул гардида, дар он ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлат муайян шуд, ки дар таъмини адолати иҷтимоӣ, таҳкими қонуният ва рушди ҷомеаи демократию ҳуқуқбунёд, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро шаҳрванд нақши муҳим гузошт. Дар даврони соҳибистиқлололии кишвар дар самти ташкилу таҳкими ҳокимияти судӣ, таъмини қонуният ва адолати судӣ корҳои зиёде ба сомон расонида шуданд².

Аз ҷумла, барои рушду таҳкими мақомоти судӣ чор барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ (барои солҳои 2007-2010, 2011-2013, 2015-2017, 2019-2021) қабул карда шуд, ки онҳо барои пешрафти соҳа, баланд бардоштани мақоми суд дар ҷомеа, таъмини шароити зарурӣ барои баррасӣ ва ҳалли одилонаи парвандаҳои судӣ, ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, ташкилоту муассисаҳо ва умуман, ҷиҳати ба амал баровардани адолати судӣ нақши муҳим доранд. Аммо, ба натиҷаҳои мусбат нигоҳ накарда, ислоҳоти судӣ давом дорад, чунки дар фаъолияти мақомоти судӣ то ҳол камбудҳои низ ҳастанд. Тезонидани ислоҳоти судӣ ба яке аз масоили муҳимтарини соҳтмони давлатӣ таъдил ёфтааст.

Дар Паёми имсола Пешвои миллат таъкид намуданд: «Бо дарназардошти рушди минбаъдаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, таҳкими кафолатҳои судии субъектҳои ин муносибатҳо зарур аст, ки фаъолияти

¹ Ниг.: Раҳмадҷонзода (Юлдошев) Р.Р. Результаты государственных программ Республики Таджикистан в области судебно-правовых реформ // Сдебная реформа в современной России: результаты, проблемы и перспективы / Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию Кубанского государственного университета / Отв. Ред. В.А. Семенов. – Краснодар, 2020. – С. 278.

² Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ барои солҳои 2019-2021, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 19 апрели соли 2019, № 1242 тасдиқ карда шудааст // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 12.01.2020 с.)

мақомоти судӣ пайваста таҳкиму такмил дода шавад. Бинобар ин, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодиро зарур аст, ки оид ба бартараф намудани камбудиву норасоӣҳои ҷойдошта, интиҳобу ҷобачогузории дурусти кадрҳо, баланд бардоштани сатҳи таҳассусӣ ва омодагии касбии судяҳо тадбирҳои муассир андешанд³».

Ислоҳоти судӣ аз ҷониби илмҳои гуногун мавриди таҳқиқ қарор дода шуда метавонад, аз ҷумла назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат. Мақомоти судӣ бо чунин масоили умуминазариявӣ, ба мисли таъзияи ҳокимият, низоми боздошт ва мувозина, ташаккули давлати ҳуқуқбунёд, такмили дастгоҳи давлатӣ, иштироқи шаҳрвандон дар идоракунии давлат, инсондӯстӣ ва адолати иҷтимоӣ, ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, мустаҳкам намудани қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, шаклу усулҳои фаъолияти давлатҳо ва ғ. алоқаманд аст.

Бо мақсади муайян кардани табиоти махсуси ислоҳоти судӣ дар соҳаи ҳокимияти судӣ ба таҷрибаи ҷаҳонӣ таъия намудан зарур аст. Барои иҷрои ин вазифа бо таърихи ислоҳоти судӣ шинос шудан лозим аст, чунки таърихан онҳо дар аҳди бостон ташаккул ёфтаанд. Масалан, принципҳои беғаразӣ ва интиҳобӣ будани суд, ба таври дастаҷамъӣ дида баромадани парванда, иштироқи аҳоли дар ба амал баровардани адолати судӣ, ошкорбаёнӣи суд ва ғ. таърихи қадима доранд.

Дар ин замина, омӯзиши ҳамаҷонибаи вазъи ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти судӣ дар партави ислоҳотҳои судӣ муҳим ба назар мерасад. Сарфи назар аз натиҷаҳои муайяни мусбати ислоҳоти судӣ, баҳсу мунозираҳо дар атрофи масоили ислоҳоти низоми судӣ кам нестанд ва баъзе аз муҳимтарин ғояҳои ҳуқуқӣ то ҳанӯз аз ҷиҳати назариявӣ дуруст таҳия нашуда, дар амал татбиқ нагардидаанд. Аз ин рӯ, таҳлили муфассали назариявӣ ва таърихию ҳуқуқии натиҷаҳо ва самтҳои нави ислоҳоти судӣ дар ҚТ муҳим ва саривақтӣ ба назар мерасад.

³ Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона “Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики” // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2023. – №1 (26). – С. 104-122.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Бояд зикр кард, ки як зумра масъалаҳо дар бораи таърихи пайдоиш, масъалаҳои назариявии ташаккули паҳлуҳои чудоғонаи ташаккулёбии адолати судӣ дар таърихи низоми давлатдорӣ аз тарафи олимони ватанию хоричӣ дарҷ ёфтаанд, ки аҳамият ва ногузирии тадқиқотро дар ин самт тасдиқ мекунад. Чунки, тадқиқоти гуногунҷабҳаи асосҳои адолати судӣ ва алоқамандии он бо рушди заминаҳои иҷтимоиву ҳуқуқӣ дар шароити амалишаваии ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар ҚТ ҳоло хотима наёфтааст.

Олимони шинохтаи ватанӣ дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ Г. С. Азизкулова⁴, С.А. Раҷабов⁵, Ф.Т. Тоҳиров⁶, Р.Ш. Шарофзода⁷, Ҷ.М. Зоир⁸, Э.Б. Буризода⁹, И.Ҳ. Бобочонзода¹⁰, С.И. Иброҳимов¹¹, А.Р. Неъматов¹², З.Ҳ. Искандаров¹³, К.Д. Митюкова¹⁴, М.А. Маҳмудзода¹⁵, А.Ф. Холиқзода¹⁶, Б.А. Сафарзода¹⁷, И.Д. Сафаров¹⁸, З.М. Ализода¹⁹, У.А. Азиззода²⁰, А.М.

⁴ Азизкулова Г.С. История государства и права Республики Таджикистан: цикл лекций. – Душанбе, 1995. – 212 с.

⁵ Раджабов С.А. Таджикская ССР – одновременное советское государство. – Душанбе, 1960. – С. 189.

⁶ Тоҳиров Ф.Т. Высшие органы государственной власти Таджикской АССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 1971. – 20 с.

⁷ Сотиволдиев Р.Ш., Конституционно-правовые начало формирования гражданского общества и правового государства в постсоветском Таджикистане // Труды Академии МВД РТ. – Душанбе, 2002. – Вып. 5 – С. 32-38.

⁸ Маджидзода Дж.З. Конституции Республики Таджикистан-20 лет. – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 151 с.

⁹ Буриев И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (Досоветский период). – Душанбе: «Ирфон», 2008. – 294 с.

¹⁰ Бободжонзода И.Ҳ. Проблемы правоприменения норм международного и национального законодательства при оказании медицинских услуг // Правосознание и правовая культура как условия эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практика. Монография. колл. авт. под ред. д.ю.н И.Х. Бободжонзода, д.ю.н. А.Р. Неъматова. – Душанбе: «Дониш», 2022. – 241 с.

¹¹ Иброҳимов С.И. Рушди илми ҳуқуқӣ маъмури дар Тоҷикистон // Маҷаллаи Академияи Тоҷикистонии байналмилалӣ макотиби олий (ТОМАНШ). Душанбе. – 2020. – №1. – С. 85-88.

¹² Неъматов А.Р. Правотворчество в Республике Таджикистан; актуальные вопросы теории и практики: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2013. – 331 с.

¹³ Искандаров З.Ҳ. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – Душанбе, 2007. – 136 с.

¹⁴ Митюкова К.Д. Опыт государственного строительства Таджикской АССР. – Душанбе: Дониш, 1988. – 97 с.

¹⁵ Маҳмудзода М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ. – Душанбе, 2017. – 632 с.

¹⁶ Холиқов А.Ф. Андешаи давлати миллий. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 685 с.

¹⁷ Азизова У.А., Сафарзода Б.А. Исторические предпосылки формирования идей о правах человека в истории права таджиков / Права человека: История, теория, практика // Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А.. – Душанбе: Изд. ООО «Офсет-Империя», 2016. – 220 с.

¹⁸ Сафаров И.Д. Историческое развитие теории правового государства // Государство и право. – 2003. – №2. – С.1-13.

¹⁹ Алиев З.М. Асосҳои конституционии ташкили ҳокимияти иҷроия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Давлат ва ҳуқуқ. – 2003. – №1. – С. 21-28.

²⁰ Азизова У.А., Сафарзода Б.А. Исторические предпосылки формирования идей о правах человека в истории права таджиков / Права человека: История, теория, практика // Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А.. – Душанбе: Изд. ООО «Офсет-Империя», 2016. – С. 22.

Диноршоҳ²¹, Х. Мирзамонзода²², Н.Р. Шодиев²³, Д.С. Обидов ва дигарон, доир ба масъалаҳои ҳуқуқии таъмини адолати иҷтимоӣ ҳамчун ҳадафи асосии адолати судӣ дар замони муосир тадқиқотҳои илмии назаррасро анҷом додаанд, ки ба эҳёи афкори пешқадами иҷтимоӣ-ҳуқуқии миллӣ, ба такмили асосҳои қонунгузори мурофиавии судӣ, ба амалияи татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ, инчунин ба тадқиқотҳои нави илмӣ дар ҳамин самт хеле мусоидат кардааст.

Аз ин лиҳоз, маҳз хираду адолатпешагӣ ва фарҳанги сулҳофари миллати шарафманди мо буд, ки баъди ҳазор сол имкон дод то ба ҷомеаи башарӣ бо асолату хувияти миллии худ ворид гардад ва дар он мақоми шоиставу сазовори худро соҳиб шуда, манфиатҳои миллӣ ва дастовардҳои Истиқлолияти давлатиро ҳимоя намояд. Омилҳои номбаршуда аз рӯзмарра ва муҳим будани тадқиқоти илмӣ дар самти такмили асосҳои адолати судӣ ва алоқамандии он бо заминаҳои иҷтимоиву ҳуқуқӣ дар шароити амалишавии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ шаҳодат медиҳанд.

Бо ин роҳ ҳама гуна кӯшишҳои қувваҳои сиёсӣ оид ба ҷудоиандозии миллат, нооромсозии мардум бартараф гардида, мардуми кишвар бо дарки вазъият ва масъулиятшиносӣ зери парчами ваҳдату якдилӣ, ҳудогоҳии миллӣ ва гиромидошти Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон муттаҳид мешаванд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи мавзӯи илмии шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ «Нақши ниҳодҳои ҳуқуқӣ ва давлатдорӣ шуравӣ дар ташаккул ва рушди Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистон (солҳои 2018-2022)» иҷро шудааст.

²¹ Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – 206 с.

²² Гафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: (сравнительно-правовой анализ): дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2006. – 198 с.

²³ Шодиев Н.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – начала XXI вв.). – Душанбе, 2010. – 160 с.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти мазкур ин эътироф гаштан, кафолати таъмини риоя, иҷро ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон мебошад. Маҳз ин ҳадафҳо имкон медиҳанд, ки минбаъд ҳуқуқ мувофиқи таъинот ва табиати аслии худ на танҳо дар доираи меъёри ҳуқуқии расмӣ, инчунин дар амал баҳри таъмини адолати иҷтимоӣ татбиқ гардад. Ба ғайр аз ин, ҳадафи моро дар рисола таҳқиқи унсурҳои сохтори дохилии асосҳои таъмини адолати судӣ, аз ҷумла принципҳои адолати судӣ ташкил дода, таҳқиқи ҳуқуқии паҳлуҳои ҷудоғонаи он вазифаҳои тадқиқотро муайян кардааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Ҷихати ноил гардидан ба мақсади таҳқиқоти диссертатсионӣ муаллиф дар назди худ ҳалли вазифаҳои зеринро гузошт:

– таҳқиқ ва муайян намудани ташаккули ғояҳои пешбарандаи адолати судӣ тибқи афкори ақидаҳои таълимоти ҳуқуқӣ;

– муайян кардани заминаҳои иҷтимоӣ - ҳуқуқии ташаккули асосҳои адолати судӣ дар Тоҷикистон;

– ҷустуҷӯ ва муайян кардани асосҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии адолати судӣ дар таърихи ташаккули ҷомеа, имконияти эҳёи фарҳанги ғании миллӣ ва истифодаи онҳо дар ҳалли низоъ ва баҳсҳои ҳуқуқӣ;

– таҳқиқ ва муайян намудани унсурҳои пешқадами иҷтимоӣ дар ташаккули асосҳои адолати судӣ дар замони муосир ва омӯзиши имконияти истифода бурдани онҳо дар пешбурди судӣ;

– таҳлили назариявӣ-илмӣ асосҳои конституционии баамалбарории адолати судӣ дар ҚТ ва натиҷаҳои татбиқи барномаҳои ислоҳоти судию ҳуқуқӣ;

– ҷустуҷӯи самтҳои пурсамар ва шаклҳои самараноки баррасии одилонаи парвандаҳои ҷиноятӣ, маданӣ, оилавӣ ва маъмурӣ баҳри таъмини адолати иҷтимоӣ дар ҚТ;

– муайян кардани мушкилоти мавҷуда дар амалӣ шудани барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, татбиқи дуруст ва одилонаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли муаммо дар фаъолияти мақомоти судӣ;

– таҳлил ва омӯзиши унсурҳои, ки ба амалӣ шудани адолати судӣ ва барномаҳои ислоҳоти судию ҳуқуқӣ монеъ мешаванд ё мусоидат мекунанд;

– таҳлили донишҳои назариявӣ оид ба адолати судӣ, ҷустуҷӯи самт ва ҳадди истифодаи онҳо бо назардошти мавқеи Тоҷикистон дар ҳайати ИДМ ва ҷомеаи ҷаҳонӣ;

– асоснок кардани пешниҳод, ҳулоса, тақлифҳо доир ба роҳҳои тақвим додани асосҳои баамалбарории адолати судӣ, бартараф намудани монеаҳо дар самти дастрасии адолати судӣ ба шаҳрвандон;

– таҳлили амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар партави ташаккули принципҳои адолати судӣ дар Тоҷикистон.

Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаҳои, ки бо меъёрҳои қонунгузори мурофиавии судӣ танзим шудаанд, мазмуни меъёрҳои амалкунанда, инчунин механизм, воситаҳои ҳуқуқии таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар раванди судӣ ташкил медиҳанд. Чунки мақсаду мазмуни фаъолияти мақомоти давлатӣ, ташкилот, муассиса ва корхонаҳоро новобаста аз тобеият, мансубият ва шакли моликият бояд ҳуқуқу озодиҳои инсонро муайян созанд, қонунҳо набояд қоидаҳои рафтореро муайян намоянд, ки ба ҳуқуқу озодиҳои инсон мувофиқ нестанд.

Ҳамаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдор дар фаъолияти худ, пеш аз ҳама, бояд риояи ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар мадди аввал гузоранд. Мавзӯи таҳқиқот маҷмуи масъалаҳоро дар бар гирифтааст, ки таъиноти (функсияи) адолати судиро ҳамчун механизми амалигардонии функсияи дохилии давлатӣ, ки амалӣ ва риоя гаштани ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар доираи амали меъёрҳои ҳуқуқи расмӣ таъмин менамояд, ташкил медиҳад. Эътибори расмӣ пайдо кардани

ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд кафолати риоя, иҷро, ҳимоя ва амалӣ гаштани онҳоро ифода мекунад, ки аз ҷониби давлат ва мақомоти ҳокимияти судӣ таъмин карда мешавад.

Мавзӯи таҳқиқотро асосҳои меъёрҳои Конститутсияи ҚТ, қонунҳои конститутсионии ҚТ «Дар бораи Суди конститутсионии ҚТ», «Дар бораи судҳои ҚТ», «Дар бораи мақомоти прокуратураи ҚТ», Кодекси муҳофизати маданияти ҚТ, Кодекси муҳофизати ҷиноятии ҚТ, Кодекси муҳофизати ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи муроҷиатҳои шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи давлатии иштирокчиёни муҳофизати судии ҷиноятӣ», Барномаҳои ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар ҚТ (2007 то 2021), фармону супоришҳои Прокурори генералии ҚТ ва қарорҳои Пленуми Суди Олии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Марҳила, мақон ва давраи таҳқиқот. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ бо мақсади пурра ва ҳамачониба таҳқиқ намудани масъалаҳои танзими ҳуқуқии рисолаи мазкур ду ҷанбаи замони истифода мешавад: маҳдуд ва васеъ. Маҳдуд (асосӣ) масъалаи сохтори судии Тоҷикистонро аз солҳои 90-уми асри XX то имрӯз таҳлил мекунад, васеъ – тамоми марҳилаи таърихро шуруъ аз татбиқи функсияи судӣ дар аввалин давлатҳо то вазъи кунунии сохтори судии ҚТ-ро дар бар мегирад.

Қобили зикр аст, ки дар рисолаи илмӣ мазкур бо истифода аз методи муқоисавӣ-ҳуқуқӣ танзими ҳуқуқии даврони соҳибистиклолии кишвар дар самти ташкилу таҳкими ҳокимияти судӣ, таъмини қонуният ва адолати судӣ омӯхта мешавад. Аз ҷумла, барои рушду таҳкими мақомоти судӣ чор барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ (барои солҳои 2007-2010, 2011-2013, 2015-2017, 2019-2021) қабул карда шуд, ки онҳо барои пешрафти соҳа, баланд бардоштани мақоми суд дар ҷомеа, таъмини шароити зарурӣ барои баррасӣ ва ҳалли одилонаи парвандаҳои судӣ, ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, ташкилоту муассисаҳо ва умуман, ҷиҳати ба амал баровардани адолати судӣ нақши муҳим доранд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро корҳои илмӣ назариявии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла олимони рус ташкил медиҳанд, ки дар онҳо ҷанбаҳои ҳуқуқии адолати судӣ таҳқиқ карда шудаанд. Ин масъала дар корҳои илмӣ олимони С.А. Авакян, Н.Б. Агутина, С.С. Алексеев, А.А. Белкин, Н.С. Бондар, Н.В. Витрук, В.А. Витушкин, Г.А. Гаджиев, О.Н. Доронина, И.М. Дяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свентситской, В.В. Ершов, В.В. Захаров, А.А. Клишас, Е.И. Козлова, О.Ю. Котов, О.Е. Кутафин, А.Г. Периханян, В.М. Жуйков, К.Д. Митюкова ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Дар таҳияи рисола муаллиф ба асарҳои олимони шинохтаи ватанӣ дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ Ф.Т. Тоҳиров, Р.Ш. Шарофзода, Ҷ.М. Зоир, Э.Б. Буризода, С.И. Иброҳимов, А.Р. Неъматов, З.Ҷ. Искандаров, М.А. Маҳмудзода, А.Ғ. Холиқзода, И.Д. Сафаров, З.М. Ализода, У.А. Азиззода, А.М. Диноршоҳ, Х.М. Мирзамонзода, Н.Р. Шодиев, Д.С. Обидов ва дигарон истинод намудааст. Олимони мазкур доир ба масъалаҳои ҳуқуқии таъмини адолати иҷтимоӣ ҳамчун ҳадафи асосии адолати судӣ дар замони муосир тадқиқотҳои илмӣ назаррасро анҷом додаанд, ки ба эҳёи афкори пешқадами иҷтимоӣ-ҳуқуқии миллӣ, ба такмил дода шудани асосҳои қонунгузори мурофиавии судӣ, ба амалияи татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ, инчунин ба тадқиқотҳои нави илмӣ дар ҳамин самт хеле мусоидат кардаанд.

Дар ҶТ то ба имрӯз аз тарафи муҳаққиқон дар сатҳи таҳқиқоти диссертатсионӣ масъалаҳои баҳсталаб оид ба масъалаҳои ҳуқуқии таъмини адолати судӣ ва даврабандии ислоҳоти судӣ дар даврони истиқлолият мавриди омӯзиши комплексӣ қарор дода нашудаанд, ки ҳамаи ин ҳолатҳо, дар маҷмӯъ, аз аҳамияти назариявӣ ва амалии мавзӯи таҳқиқот дарак медиҳанд.

Асоси методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии рисоларо таҳқиқи маҷмуи усулҳои илмӣ, ки мавқеи марказиро дар байни онҳо усули диалектикаи маърифати илмӣ ишғол мекунад, ташкил намудаанд.

Махсусан усули таърихӣ, мантиқӣ, системавӣ, шаклӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавии ҳуқуқӣ барои ҳалли вазифаҳо ва ноил гардидан ба мақсади таҳқиқоти диссертатсионӣ ба таври васеъ истифода шудаанд.

Инчунин, дар рафти таҳқиқот аз маҷмуи усулҳои хосси илмӣ, ба мисли чамъоварӣ ва таҳлили маълумоти оморӣ, пурсиши сотсиологӣ, мусоҳиба, гирифтани ва коркарди маълумоти таҷрибавӣ барои муайян намудани мушкилоти ислоҳоти судӣ дар қонунгузорӣ ва роҳҳои мукамалсозии он мусоидат намудаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар раванди таҳияи рисола бо мақсади дуруст муайян кардани таҷрибаи қонунгузори ҚТ оид ба асосҳои адолати судӣ сарчашмаҳои таърихӣ-иҷтимоӣ дошта, зинаҳои гуногуни тағйироти сиёсӣ-иқтисодӣ омӯхта шудаанд. Мазмун ва асосҳои баамалбарории адолати судиро ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандон, таъмини осоиштагии ҳаёти мардуми кишвар ташкил медиҳанд, ки аз ҳадафҳои мушаххаси пешгирифтаи ҳар як давлат ба вуҷуд омадаанд. Дар замони муосир дар ҚТ шароити мусоиди иҷтимоӣ, сиёсӣ ҳуқуқӣ баҳри рушди асосҳои амалӣ шудани адолати судӣ мавҷуд буда, рушди минбаъдаи он бояд бо меъёрҳои қонунгузори қорӣ таъмин гардад.

Навгониҳои илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ пеш аз ҳама, аз он иборат мебошанд, ки дар Тоҷикистон қори илмии мазкур аввалин қори характери монографидошта, доир ба масъалаи зикргардида мебошад, ки дар доираи он муаллиф яке аз аввалинҳо шуда, ислоҳотҳо ва дигаргунӣҳое, ки дар ҳаёти иқтисодии ҚТ ва кишварҳои ИДМ ба амал омадаанд, илман таҳлил менамояд. Дар сатҳи рисолаи номзадӣ мушкилиҳои зиёде, ки ҳатто дар ФР мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд, ҳаллу фасл мегарданд. Дар муносибат бо илми ҳуқуқи Тоҷикистон бошад, таҳқиқоти мазкур аввалин рисола дар ҚТ мебошад.

Навгониҳои илмии таҳқиқоти мазкур дар натиҷаҳои пешниҳодот ва тавсияҳои илмие, ки барои ҳимоя пешниҳод гардидаанд, инъикос гардидаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Таҳқиқоти илмии анҷомпазируфта имкон медиҳад, ки нуктаҳои зерини илмӣ ба ҳимоя пешкаш карда шаванд:

1. Сохтори судӣ, чуноне ки таърих шаҳодат медиҳад, маҳсули талаботи ҷамъият дар марҳалаи муайяни рушд бо назардошти анъанаҳои гуногуни таърихии он мебошад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ далели боварибахши гуногунрангии ҳайратовари (ачиби) мақомоти судӣ аст. Низоми судии ҳар кишваре, ки бо маҷрои табиии худ рушд мекунад, хос ва беназир мебошад. Таърих маҳсулнокии нусхабардории кӯркӯрона аз низоми судии кишварҳои дигарро рад карда, истифодаи таҷрибаи хориҷиро танҳо дар унсурҳо ва ҷузъиёти алоҳида асоснок менамояд. Шояд аз ин сабаб бошад, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ то ҳол низоми мукаммали стандартҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи судиро таъсис намодааст, ба истиснои қатъномаи Маҷмааи Умумии СММ «Оид ба принсипҳои асосии ҳокимияти мустақили судӣ». Ислоҳоти имрӯзаи судӣ дар Тоҷикистон пеш аз ҳама ба таҷрибаи ватанӣ нигаронида шудааст.

Пайдоиш ва ташаккули асосҳои таъмини адолати иҷтимоӣ бо ташаккули афкор, ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ вобастагии устувор пайдо намудааст, ки дар зинаҳои муайяни таърихӣ ба вучуд омада, такмил дода шуда, инкишоф ёфта ва расман эътироф гаштаанд. Ташаккули муносибатҳои ҷамъиятӣ ба афқору ақида, пайдоиши таҷрибаи муайян дар низоми давлатдорӣ, танзими соҳаҳои идоракунии давлат, иқтисодӣ, иҷтимоиву ҳуқуқӣ мусоидат карда, боиси пайдоиш ва тасдиқи маҷмуи донишҳо ва меъёри рафтор мегардад, ки бо роҳи боварӣ, эътиқод ба ин дониш-меъёрҳо самти мақсадноки амал кардан ва рушд муайян карда шудаанд.

Агар ба пайдоиш ва ташаккули асосҳои адолат ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ нигарем, ба хулоса омадан мумкин аст, ки асосҳои адолати судӣ ифодакунандаи натиҷаи дигаргуниҳои мақсаднок ва зинаи

инкишофи таърихӣ ва ҷузъи воқеъияти ногузири ҳаёти ҷомеа мебошанд, ки бо мурури замон ҳамчун воситаи таъминкунандаи арзишҳои иҷтимоиву ҳуқуқӣ эътироф гаштаанд.

2. Асосҳои адолати судӣ ҳамчун ғояҳои пешқадам ва раҳнамо дар ҷараёни ташаккули афкор, ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ дар зинаҳои муайяни таърихӣ рушд ёфтаанд, мазмун ва аҳамияти онҳо дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо натиҷаи рӯйдодҳои таърихиву иҷтимоии замони муосир ғанӣ гаштаанд. Омӯзиш ва таҳлили асосҳо ва меъёру арзишҳои таълимоти мактаби мовароуннаҳрии ҳуқуқи исломӣ оид ба адолати судӣ дар ҷараёни таълим ва омода кардани мутахассисони ин соҳа, баҳри баланд бардоштани сатҳи масъулиятшиносӣ, худшиносии миллӣ, дарк ва шинохти нақши мутафаккирони тоҷик дар инкишоф ва рушди тамаддуни ҳуқуқи инсон ногузир буда, ин раванд бояд тақвият дода шавад. Ба инобат гирифтани арзишҳои таълимоти мактаби мовароуннаҳрии ҳуқуқи исломӣ оид ба адолати судӣ дар такмил додан ва рушди ғоявии қонунгузории мурофиавии судии ҚТ ва дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ин самт яке аз тадбири муҳим ва ногузири замони муосир аст.

3. Ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон баробари эълон гаштани Истиқлолияти давлатӣ ва қабули Конститутсияи кишвар оғоз гардид, ки самти рушду пешрафти адолати судиро дар кишвар мушаххас гардонид. Меҳвари ислоҳоти судию ҳуқуқиро дар Тоҷикистон ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташкил дод. Тавассути меъёрҳои конституционӣ принципҳои адолати судӣ шакли расмӣ гирифтанд ва хусусияти умумихатмӣ пайдо карданд ва амалӣ гаштани онҳо минбаъд ҳам зарурияти такмил дода шудани фаъолияти тамоми мақомоти ваколатдори давлатӣ, амалҳои мурофиавиву судиро талаб мекунад, ки ҳадафи ислоҳоти судию ҳуқуқиро дар Тоҷикистон ифода мекунанд.

4. Дар шакли нисбатан васеи парвандаҳо муайян карда шудани тартиби содакардашудаи судӣ доир ба баҳсҳои маданӣ, ҷиноятӣ, оилавӣ, маъмурӣ ва иқтисодӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар партави ислохоти судию ҳуқуқӣ дар ҚТ ба масъалаҳои номбаршуда ва бартарофт намудани сабабу шароитҳои дастнорас гаштани адолати судӣ ба шаҳрвандон диққат дода шавад, меъёрҳои амалкунанда такмил дода шуда, таъмини сифати риоя ва иҷрои қонунҳо беҳтар карда шаванд. Дар натиҷа, воқеан меъёрҳои конститусионӣ, ки ҳимоя ва таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро мазмуни қонунҳо ва ҳадафи фаъолияти тамоми мақомоти давлатӣ, аз ҷумла судӣ муқаррар кардааст, пурра амалӣ гардад.

5. Ҳуқуқи инсон воқеан падидаи мураккаб мебошад. Дар он ҷанбаҳои фалсафӣ, динӣ, антропологӣ, сотсиологӣ, биологӣ, сиёсату ҳуқуқӣ ба ҳам омезиш меёбанд. Бо вучуди ин лозим аст, ки мафҳум ва моҳияти ҳуқуқҳои инсон дар ҳошияи донишҳои ҳуқуқӣ бо фарогирии ҷанбаҳои мухталифи дигари он (фалсафӣ, динӣ, антропологӣ, биологиву иҷтимоӣ ва ғ.) мавриди баррасӣ ва муаррифӣ қарор бигирад. Олимону муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ (на танҳо ҳуқуқшиносон) андешаву назари худро роҷеъ ба ин масъала баён доштаанд. Дар доираи илмҳои ҳуқуқшиносӣ мафҳуми «ҳуқуқи инсон» бояд дар доираи фаҳмишҳои муосири ҳуқуқӣ ташреҳ ёбад.

Дар акси ҳол андешаҳо пароканда, ба ҳамдигар дар ихтилоф ва берун аз принсипи илмият ва асосноккунии илмӣ қарор мегиранд. Вале мушкилот дар он аст, ки фаҳмиши ҳуқуқӣ низ ба як назария маҳдуд намешавад ва гуногунрангии назарияҳои фаҳмиши ҳуқуқӣ ба гуногунрангии фаҳмиши ҳуқуқи инсон оварда мерасонад. Чунин ба назар мерасад, ки тавзеҳи ҳуқуқи инсон дар доираи назарияҳои ба ҳам наздик (интегративӣ, сентетикӣ), хусусан дар ҳошияи назарияи либертарӣ мақбултар аст. Аз ин дидгоҳ, ҳуқуқи инсон ифодагари ақидаҳои адолат, озодӣ ва баробарии расмист.

6. Пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ зарурати шаклҳои нави батазимдарории муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, хусусан байни шахс ва давлат, ташаккули қоидаҳои пешқадами дар амал тасдиқкунанда ба миён овардааст, ки дорои заминаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии маънавӣ, аз ҳуқуқи инсон ва анъанаҳои фарҳангӣ-маънавии миллӣ сарчашма гирифта мебошанд. Эътироф гаштан, кафолати таъмини риоя, иҷро ва таҳти ҳимоя қарор дода шудани ҳуқуқҳои инсон – маҳз ҳамин ҳадафҳо имкон медиҳанд, ки минбаъд ҳуқуқ мувофиқи таъинот, табиати аслии худ дар меъёри ҳуқуқи расмӣ ифодаи худро ёфта, ҳадду низоми давлатдориро таҳти танзим, назорат ва тобеияти худ қарор диҳад.

7. Марҳилаи баъдинаи инкишофи ҳаёти ҷомеа зарурати такмили низоми сиёсӣ ва иқтисодиро ба миён овард. Вусъати бештар бахшидан ба демократикунонии ҷомеа ва бо ҳамин роҳ гузоштани заминаҳои ҷомеаи шахрвандӣ, мусоидат ба рушди иқтисодӣ мамлакат, аз ҷумла татбиқи минбаъдаи муносибатҳои нави иқтисодии ба иҷтимоӣ нигаронидашуда ва дар маҷмуъ, фароҳам овардани шароити лозима барои рушди ҳамаи соҳаҳои зиндагии ҷомеа соли 2016 омилҳои асосии ворид кардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия гардиданд. Бинобар ин, бо назардошти пешрафти ҷомеа ва ба миён омадани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, таъмини адолати судӣ мутобиқ ба стандартҳои байналмилалӣ ва меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии миллӣ, таҳкими кафолати ҳифзи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар кишвар идома дода шуданд.

8. Асосҳои конститусионии баамалбарории адолати судӣ баҳампайвастагӣ, ягонагӣ ва баҳамвобастагии қоидаҳои муурофиявии судиро дар амал таъмин намуданд. Дар ҳама зинаҳои муурофияи судӣ принципҳои конститусионии баамалбарории адолати судӣ бевосита амал мекунанд. Вайрон шудан, риоя нашудани принципҳои адолати судӣ боиси бекор шудан ё беътибор дониста шудани натиҷаи амалҳои муурофиявӣ ва ҷавобгарии ҳуқуқӣ мегардад. Яке аз муҳимтарин асосҳои

сохти конституционии баамалбарории адолати судӣ дар ҚТ мубоҳиса ва баробарии тарафҳо эътироф гаштааст. Барои амалӣ гаштани ин асоси роҳбарикунандаи конституционӣ дар меъёрҳои қонунгузории муурофиавии кишвар доираи васеи имкониятҳои иштирокчиёни он пешбинӣ шуданд.

Такмил дода шудани асосҳои конституционии адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ бо назардошти дастовардҳои илмӣ ва амалияи муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӣ пайваста роҳандозӣ гашта истодааст. Такмил дода шудани қонунгузории миллӣ оид ба адолати судӣ яке аз самтҳои сиёсати ҳуқуқии кишвар мебошад, ки бо мақсади такмили фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ, ҳифзи ҳуқуқ дар самти таъмини адолати иҷтимоӣ, ҳамчунин таъмини сифати мазмуни санадҳои татбиқи ҳуқуқ ва механизми амалӣ гардидани онҳо анҷом дода шуда истодааст.

Таҳлили масъалаҳои дар амал татбиқ шудани қоидаҳои муурофиавӣ зарурати омӯзиш ва дарки дурусти меъёрҳои ҳуқуқиро дар адолати судӣ ба миён меорад, ки пайваста бо назардошти тағйироту иловаҳои қонунгузории ҷорӣ ва амалияи тафтишотию судӣ бояд ба роҳ монда шавад, то ки кафолатҳои ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд дар ҷараёни пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ ба таври дақиқу якхела таъмин шаванд.

Доир ба масъалаҳои илмӣ таҳқиқшуда дар кори диссертатсионӣ оид ба мукамалгардонии қоидаҳои адолати судӣ доир ба парвандаҳои ҷиноятӣ диққати махсус дода шуда, ба хулоса омадан мумкин аст, ки баҳри ба меъёрҳои Конституцияи ҚТ мутобиқат кардани қоидаҳои муурофиавии ҷиноятӣ татбиқи пешниҳодҳои зерин вобаста ба такмили қонунгузории муурофиавии ҚТ аҳамияти муҳим дорад:

1. Зарур шуморида мешавад, ки ба қ. 1, м. 9 КМҚ ҚТ баъди калимаи “таҳқиқбаранда” калимаҳои “ва иштирокчиёни муурофиаи ҷиноятӣ” илова карда шавад ва он ба тариқи зайл ифода ёбад: «1. Суд,

судя, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда ва иштирокчиёни муурофияи *ҷиноятӣ* ҳангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ вазифадоранд, ки муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси мазкур ва дигар қонунҳоро ба таври дақиқ, яхела риоя намоянд». Дар чунин таҳрир ин меъёр минбаъд пурра ба меъёрҳои (м.м. 10, 42) Конститутсияи ҚТ ва қ. 2, м. 1 КМҚ ҚТ мувофиқат мекунад.

2. Қисми 1, м. 10 КМҚ ҚТ дар таҳрир зерин ифода карда шавад: «1. *Эҳтиромии шаъну шарафи шахс вазифаи шахсони мансабдор, мақомот ва тамоми иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ мебошад, ки дар пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ширкат меkunанд.*» Дар шакли номбаршуда таҳия гаштани ин меъёр минбаъд пурра ба меъёрҳои (м. 42) Конститутсияи ҚТ, қ. 2, м. 2 КМҚ ҚТ мувофиқат мекунад.

3. Моддаи 11 дахлнопазирии шахсият номгузорӣ шудааст. Ин меъёр дар шакли васеъ ифода ёфтааст, бояд дар шакли дақиқ - «Дахлнопазирии озодии шахсият» номгузорӣ шавад. Чунки матни ҳамин модда дахлнопазирии тамоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро, ки Конститутсияи ҚТ кафолат додааст, пешбинӣ намекунад. Матни 5 қисми ҳамин модда меъёрҳоро дар бораи маҳдуд карда шудани *озодии шахс* ҳангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ дар бар мегирад.

4. Баҳри татбиқи дурусти меъёрҳои қонун бояд дар қ. 2, м. 42, қ. 2, м. 44, қ. 4, м. 46, қ. 2, м. 53 КМҚ ҚТ имконияти иштирокчиёни муурофия дар шакли «...далелҳо пешниҳод намоянд» бояд бо муқаррароти «...маълумот пешниҳод намоянд» иваз карда шавад. Дар сурати раднашаванда, дахлдор ва аниқу ҷоиз дониста шудани онҳо, мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар асоси онҳо ҳулосаи дахлдор бароранд (м. 72 КМҚ ҚТ) (масалан, мавҷуд будан ё набудани кирдори барои ҷамъият хавфнокро муайян кунанд) ва мувофиқан амал кунанд.

5. Қисми 2, м. 72 КМҚ “2. Инҳо ҳамчун далел ҳисобида мешаванд:” номгузорӣ шудааст, ки ғалат ва нодуруст аст. Матни ин қисми м. 72

номгӯи манбаҳои маълумотро пешбинӣ кардааст. Бинобар ин, дар шакли саҳеҳ ва дақиқ ин қисм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: “2. *Инҳо сарчашмаи далел ҳисобида мешаванд:*”. Чунин номгузорӣ шудани ин меъёр яке аз талаботи қобили қабул дониستاني маълумотро таъмин мекунад. Маълумоте, ки сарчашмаи аниқ надорад, далел эътироф намешавад.

6. Дар м. 85 КМЧ ҚТ «Ҳолатҳое, ки оид ба парвандаи ҷиноятӣ бояд исбот карда шаванд» тамоми ҳолатҳои барои ҳалли қонунӣ, асоснок ва одилонаи масъалаҳои муурофиавии ҷиноятӣ аҳамиятдошта нишон дода нашудааст. Яъне, муҳим аст дар м. 85 КМЧ ҚТ ҳамчун сархати охири иловаи зерин дар шакли умумӣ ворид карда шавад: «- *дигар ҳолатҳое, ки барои пешбурди парвандаи ҷиноятӣ аҳамият доранд*». Масалан, м.м. 61-71 КМЧ ҚТ ҳолатҳоеро пешбинӣ кардаанд, ки иштироки шахсони муайянро дар пешбурди парвандаи ҷиноятӣ истисно мекунад; м. 102 КМЧ ҚТ ҳолатҳоеро пешбинӣ кардааст, ки барои татбиқи чораҳои пешгирӣ асоси воқеӣ дониста мешаванд; м. 230 КМЧ ҚТ ҳолатҳоеро пешбинӣ мекунад, ки асоси боз доштани тафтиши пешакӣ мешаванд ва ғ. Ҷамъи ин ҳолатҳо, аз рӯи эҳтимолият ё тахмин не, балки бо далелҳо тасдиқи худро ёбанд ва исбот шудани онҳо барои ҳалли парвандаи ҷиноятӣ аҳамият доранд.

7. Бо мақсади пешгирӣ ва бартараф намудани камбудихои дар амалияи пешбурди судии парвандаҳои ҷиноятӣ ҷойдошта, пешниҳод мекунем, ки матни қ. 1, м. 290 КМЧ ҚТ дар таҳрири зерин ифода карда шавад: “*Оид ба ҳамаи масъалаҳое, ки ҳангоми муҳокимаи судӣ аз тарафи суд ҳал мегардад, суд таъинот, судя қарор мебарорад, ки он бояд дар маҷлиси суд эълон карда шавад.*” Чунки дар матни меъёри ҷорӣ салоҳияти суд (баррасии дастачамъона) ва судяро (танҳо баррасӣ шудани парванда) саҳеҳ ифода нашудааст, ки дар амалия боиси аз ҷониби судя қабул шудани таъинот ва таъиноти хусусӣ доир ба масъалаҳои муурофиавӣ мегардад. Инчунин, мувофиқи қ. 2, м. 290 КМЧ

ҚТ таъиноти хусусӣ дар хонаи машваратӣ бароварда, дар шакли хуччатҳои алоҳида тартиб дода мешавад. Лекин дар КМҚ ҚТ меъёри алоҳида доир ба маврид ва ҳолатҳои қабули таъинот ё қарори хусусӣ пешбинӣ нашудааст. Пешниҳод мекунем, ки дар ҳамин модда муқаррар карда шавад, ки *“ҳангоми пешбурди парванда судя ё суд ҳолатҳоеро, ки ба содир шудани ҷиноят мусоидат мекунад, муқаррар намуда, вазифадор аст, ки ба ташилот, муассисаи дахлдор сарфи назар аз шаклҳои ташилию ҳуқуқӣ, ё шахси мансабдори дахлдор дар бораи андешидани чораҳо барои рафъи ин ҳолатҳо ё дигар қонунишиканиҳо таъинот ё қарори хусусӣ ирсол намоянд. Таъинот ё қарори хусусӣ бояд дар муддати як моҳ баррасӣ карда, аз натиҷаи чораҳои андешидашуда ҳатман ба суд хабар дода шавад”*.

8. Қисми 1, м. 306 КМҚ ҚТ ҳарчанд тартиби судии баррасии дархости тарафҳоро пешбинӣ карда бошад ҳам, лекин мавзуи дархостҳои ба суд аз ҷониби тарафҳо пешниҳодшаванда бо «...даъвати шохидону, коршиносон, мутахассисони нав ва талаб карда гирифтани далелҳои шайъӣ, ё хуччатҳо» маҳдуд карда шудааст. Бинобар ин, к. 1, м. 306 КМҚ ҚТ бояд дар таҳрири зерин ифода карда шавад: *«1. Раисикунанда аз тарафҳо мепурсад, ки оё онҳо доир ба ҳамин парвандаи ҷиноятӣ ва ҳалли масъалаҳои ба баррасии он вобаста, аз ҷумла, доир ба беэтибор донишмандони далелҳои пешниҳодшуда ягон дархост доранд ё не. Шахсе, ки ба суд дархост пешниҳод кардааст, бояд нишон диҳад, ки барои муайян кардани маҳз кадом ҳолатҳо далелҳои иловагӣ заруранд ё бо кадом асосҳо қонеъ кардани дархостро аз суд мепурсад»*.

Ин меъёр воқеан амалӣ шудани м. 19 Конституцияи ҚТ, м.м. 21, 88¹ КМҚ ҚТ-ро дар марҳилаи судии пешбурди парвандаи ҷиноятӣ таъмин мекунад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Рушди асосҳои ба амалбарории адолати судӣ дар марҳилаи гуногуни таърихӣ чараёни гуногунпахлӯ буда, вобаста ба сатҳи инкишофи ҳаёти ҷомеа,

муносибатҳои ҷамъиятӣ, санъати давлатдорӣ, идоракунии, имконият ва қонунгузориҳои ҳар як давлат фарқ дорад.

Дар Тоҷикистон низ асосҳои адолати судӣ сарчашмаҳои таърихӣ-иҷтимоӣ дошта, зинаҳои гуногуни тағйиротҳои сиёсӣ-иқтисодиро дар бар мегирад. Мазмун ва асосҳои ба амалбарории адолати судиро ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандон, таъмини осоиштагии ҳаёти мардуми кишвар ташкил медиҳад, ки аз ҳадафҳои мушаххаси пешгирифтаи ҳар як давлат ба вуҷуд омадааст. Дар замони муосир дар ҚТ шароити мусоиди иҷтимоӣ, сиёсӣ ҳуқуқӣ баҳри рушди асосҳои амалӣ шудани адолати судӣ мавҷуд буда, ташаккули минбаъдаи он бояд бо меъёрҳои қонунгузориҳои ҷорӣ таъмин гардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат, таърихи таълим оид ба ҳуқуқ ва давлат мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии доктараби дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллиф ба ширкати бевоситаи ӯ дар таҳқиқоти диссертатсионӣ, пешбарии фикру ақидаҳо, тавсияҳо ба истифода аз ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, мафҳумҳо, хулосаҳо ва нуктаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд, дар мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо, иштирок дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ исбот карда мешаванд.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар шӯбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ муҳокима шуда, барои ҳимоя пешниҳод шудааст. Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар мақолаҳои муаллиф дар маҷаллаҳои тақрибшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ба нашр расидаанд.

Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои илмӣ-амалии сатҳи байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ, мизҳои муваффақ ва

дигар Ҳамоишҳои зерин дар шакли маърузаи илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд:

– конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Конститутсияи ҚТ поягузори давлати ҳуқуқбунёд» бахшида ба 23-юмин солгарди қабули Конститутсияи ҚТ (ш. Душанбе, 2-юми ноябри соли 2017);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши парламенти касбӣ дар рушди қонунгузори ҚТ» (ш. Душанбе, 5-уми апрели соли 2018);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-юмин солгарди Истиқлолияти давлатии ҚТ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами иқтисод ва ҳуқуқ дар шароити ҷаҳонишавӣ» (ш. Душанбе, 29-юми майи соли 2021);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба Рӯзи Ваҳдати миллӣ дар мавзӯи «Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ заминаи рушди устувори ҚТ» (ш. Душанбе, 18-уми июни соли 2021);

– форуми Созмони Парлумонии Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ «Дар бораи самтҳои афзалиятноки раёсати Ҷумҳурии Беларус дар СААД дар соли 2023», «Дар бораи натиҷаҳои кори ҷаласаи 22-юми зимистонаи Ассамблеяи Парлумонии САҲА (Вена, феввали соли 2023)», (ш. Душанбе-фосилавӣ, 21-22 ноябри соли 2022);

– конференсияи муштараки Дафтари минтақавӣ Комиссари Олии СММ оид ба ҳуқуқи инсон дар Осиеи Марказӣ ва Дафтари минтақавӣ Барномаи рушди СММ. (ш. Истанбул 21-22 ноябр соли 2022);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Конститутсия – кафили ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ» ва 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо маъруза дар мавзӯи «Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар инкишофи низоми ҳуқуқ ва қонунгузори миллӣ» (ш. Душанбе, 25 сентябри соли 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзуи “Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи рушди ҳуқуқи инсон ва давлатдорӣ миллӣ” бо маъруза дар мавзуи “Рушди асосҳои конституционии адолати судӣ дар самти муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӣ” (26 октябри соли 2024, ш. Душанбе);

– конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами маърифати ҳуқуқӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ: дастовард ва дурнамо» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ» ва 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо маъруза дар мавзуи “Ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар меҳвари раванди ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар ҷумҳурии тоҷикистон” (ш. Кӯлоб, 4 ноябри соли 2024).

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Оид ба муҳтавои диссертатсия аз ҷониби муаллиф 6 мақолаи илмӣ дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти ҶТ интишор гардидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 2 боб ва 6 зербоб, хулоса, тавсияҳо ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 188 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. ТАШАККУЛЁБИИ АСОСҲОИ РОҲБАРИКУНАНДАИ АДОЛАТИ СУДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

1.1. Заминаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ ва моҳияти адолат ҳамчун омили таъминкунандаи ҳаёти ошоштаи ҷомеа

Масъалаҳои вобаста ба категорияҳои пайдоиши давлат ва ҳуқуқ, низоми давлатдорӣ, марҳилаҳои ташаккул ва инкишофи давлатҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар меҳвари соҳаи назарияи давлат ва ҳуқуқ қарор дошта, дар баробари ин, масъалаҳои пайдоиши замина ва сарчашмаҳои низоми давлатдорӣ, василаҳои таъмини сулҳу субот ва қонуниятро адолати иҷтимоӣ, инчунин рушди низоми амалишавии онҳо дар маркази тадқиқотҳои илмӣ қарор гирифтаанд.

Олимони ватанӣ Н. Неъматов ва Ф.Т. Тоҳиров қайд мекунанд, ки вобаста ба рушди таърихӣ иваз шудани шакли давлат, яъне шакли идора, сохтори давлатӣ ва низоми сиёсиро омӯхта, табиист, ки воситаи расмӣ (легалӣ) гардидани ин дигаргуниҳоро тавассути ҳуқуқ, қонун ва қонунгузорӣ фаро гирифтааст²⁴.

Таҷриба ва анъанаи таъмини адолати иҷтимоӣ дар таърихи халқи тоҷик падидаи нав набуда, ҳанӯз дар аҳди қадим дар қаламрави зисти ниёғони мо чунин сарчашмаҳои таърихӣ ҳуқуқии хусусияти умумиҷтимоӣ дошта, ба монанди Авесто²⁵, Эълумияи Куруши Кабир, Қонунномаи Сосониён²⁶, Қуръон, Сиёсатнома²⁷ амал кардаанд.

Махсусияти ҷашни Истиқлолияти давлатии ҶТ моро водор менамояд, ки ба саҳифаҳои таърихӣ кишвар бори дигар назар карда, ба

²⁴ Ниг.: Неъматов Н.Н. Государство Саманидов: Таджики в IX-X вв. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.; Тоҳиров Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: “Ирфон”, 1994. – С.18.

²⁵ Ниг.: Авесто: Кухантарин сурудаҳои Эрони бостонӣ [Авеста: Старинные гимны Древнего Ирана] / Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дустхоҳ. – Душанбе: Қонуният, 2001. – С. 612.

²⁶ Ниг.: Периханян А.Г. Сасанидский судебник («Книга тысячи судебных решений») / Отв. ред. И.М. Дьяконов. – Ереван, 1973. – С. 7-11.

²⁷ Ниг.: Конституцияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва инкишоф / Зери назари Президенти АМИТ, узви вобастаи АМИТ, профессор Ф. Раҳимӣ, д.и.ф., профессор А.А. Шамолов. Мухаррири масъул н.и.х., ҳуқуқшиноси шоистаи Тоҷикистон, дотсент А. Имомов. – Душанбе: Матн, 2014. – С. 20.

нақши ҳуқуқ, дастовардҳои таърихиву сиёсӣ дар рушди низоми давлатдорӣ, дар сарнавишти Тоҷикистон, аз нигоҳи ҳуқуқӣ баҳои арзандаю муносиб диҳем. Ин саҳифаҳои таърихӣ на танҳо дарси худшиносӣ ва худогоҳии миллӣ, балки таҳкурсии боэътимоди фарҳангию ҳуқуқии рушди ҳаёти ҷомеаи муосирро дар самти таъмини адолати иҷтимоӣ ташкил додаанд²⁸.

Саволе ба миён меояд, ки кадом омилҳо ба танзими ҳуқуқӣ, ба ҷустуҷӯ ва интихоби роҳу низоми баррасии баҳсу муноқиша, низоъ дар ҳаёти ҷомеа сабаб гардиданд? Оё воситаҳои расмию ҳуқуқии танзими баҳсу низоъ аз таҷрибаи гузаштаи давлатдорӣ дар замони муосир ба таъмини осоиштагии ҳаёти ҷомеа, ба такмил додани низоми танзимкунандаи адолати иҷтимоӣ аҳамият доранд? Роҳи минбаъдаи таъмини адолати судӣ чӣ гуна сурат мегирад? Ҷиҳати мушаххасан ҷавоб додан ба чунин саволҳо зарурати аз нигоҳи таърихӣ-назариявӣ таҳлилу баррасӣ ва асоснок намудани масъалаҳои мазкур мақсаднок маҳсуб мегардад.

Дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ ҳазорсолаҳои 4-3 пеш аз мелодӣ аллакай ҳаёти бонизоми иҷтимоӣ арзи вучуд кардааст, ки аз ҳокимият, низоми давлатдорӣ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар ин манотиқ ва таърихи қуҳани амалӣ шудани он гувоҳӣ медиҳанд²⁹. Б.Ҳ. Раззоқов менависад, ки “давлатдорӣ дар шакли мафҳуми аз оддитарин ва васеътар ифода шуда, давлатро чун унсури муҳиму марказии худ дар бар мегирад. Давлатдорӣ ифодаи тамоси бонизоми ниҳодҳои давлатӣ ва ҷомеа, ҷанбаҳои пайвастагӣ ва фаъолияти онҳо мебошад”³⁰.

Дар ҳазорсолаи 3 то милод дар Осиёи Марказӣ ва Ҳинд қабिलाҳои эронӣ ва ҳиндӣ, ки номи ягонаи Ориён (Аря) доштанд, зиндагӣ кардаанд.

²⁸ Ниг.: Раҳмонов Э.Ш. Таджики в зеркале истории. Книга первая. От Арийцев до Саманидов. – Лондон, 2000. – С. 127.

²⁹ Ниг.: Сафарзода Б.А. Исторические предпосылки формирования идей о правах человека в истории права таджиков / Права человека: История, теория, практика / Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А. – Душанбе, 2016. – С. 29.

³⁰ Раззоқов Б.Ҳ. Конституция - заминаи таҳкими озодиҳои инсон ва тақвияти давлатдорӣ // Ҳаёт ва қонун. – 2012. – № 4. – С. 18-25.

Аз таҳлилу муқоисаи таълимоти динӣ, урфу одат ва мифология дар Авасто ва Ведҳо маълум мешавад, ки халқҳои ҳиндуориёӣ фарҳанги ягона доштаанд³¹. Аллақай дар он давра ташкили аҳолии вобаста ба қаробати хунӣ ба авлод ва қабила мушоҳида мегардад. Халқҳои ҳиндуориёӣ ба авлод тақсим шуда, аъзоёни он ҳуқуқи баробар, вазъи яқхелаи молу мулкӣ ва динӣ доштанд. Оила ва авлодҳо аз рӯи нишонаҳои хешутабории мард муайян шуда, ҳамроҳи дигар авлодҳо воҳиди бузургтари ҷамъиятӣ қабиларо ташкил додаанд. Оила номи “нманя”, сарвари он “нманопатӣ, (нмана оила, пати - падар, сарвар, сардор)”, авлод “вис”, сарвари он “виспатӣ”, қабила “занту”, сардори қабила “зантупатӣ”-ро дошт³². Сарчашмаҳо нишон медиҳанд, кишвар “дахю” ва сарвари он “дахюсастӣ” ном бурда шудаанд³³.

Меъёри рафтори аъзоёни ҷамъиятро ҷамъомади қабила ё маҷлиси умумии қабила танзим мекард. Дар маҷлиси қабила масоили муҳимтарини муносибатҳои дохилиқабилавӣ, масъалаҳои ҷангу сулҳ, қабули авлод, муноқиша, баҳсҳои оила, мочаро ва низоъ, тақсими замини кишту қор, ҷамъоварии ҳосил ва тақсимоти он баррасӣ мегардид, ки шаклҳои қадимтарини мурофияи даъвогӣ-фардӣ (ё хусусӣ) ном гирифтаанд. *Ин шакли таъсирирасонӣ ба рафтори одамон зинаҳои аввалини ҳалли мочаро, иштироки аҳли ҷомеа дар баҳсу мунозира ва ниҳоят танзим ва ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ аст.* Чунки маҷлиси қабила ҳамаи масоили ба муҳокима гузошта шударо бо роҳи овоздиҳӣ ҳал мекард. Сарвари қабила метавонист якбора сарвари динӣ “қохин” низ

³¹ Ниг.: Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. – Душанбе: Ирфон, 1983. – Ҷилди 1. – С. 544.

³² Ниг.: Авасто: Кӯҳантарин сурудаҳои Эрони бостонӣ [Авеста: Старинные гимны Древнего Ирана] // Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхон. – Душанбе: Қонуният, 2001. – С. 612.

³³ Ниг.: Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. – Душанбе: Ирфон, 1983. – Ҷилди 1. – С. 196.; Исомиддинов Ҷ. Таърихи халқи тоҷик. – Хучанд: Ношир, 1998. – 98 с.; Ильин Г.Ф., Дьяконов И.М. Индия, Средняя Азия и Иран в первой половине I тысячелетия до новой эры / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1989. – С. 401.

бошад, яъне ташкил ва иҷроиши маросимҳои мазҳабӣ низ ба зиммаи ӯ буд³⁴.

Ғайр аз ин, дар назди сарвари қабила Шӯрои қабила, ки мақоми иҷроияи Маҷлиси умумӣ ба шумор мерафт амал кардааст. Қуҳансолони қабила, сарварони авлод, коҳин метавонистанд аъзои он интиҳоб шаванд. Ин Шӯро “ханҷамана” (анҷуман) номида мешуд. Дар ҳолатҳои истисноӣ, масалан хатари ҷанг, қабила сарвари низомии худро таин мекард³⁵. Азбаски сарвари қабила аксаран шахси қуҳансол ва таҷрибадор буд, табиист, ки дар ҳолати ҷанг вазифаи идораи қабила ба зиммаи ҷавоне гузошта мешуд, ки соҳиби ҷасорат, қобилияти истеъдод ва санъати ҷангиरो дошта бошад.

Аввалин давлатҳо дар Тоҷикистони таърихӣ давлати Пешдодиён ва Киёниён мебошад. Агар Каёниён ба таъсиси девонҳо асос гузошта бошанд, пас, Пешдодиён *барои эътирофи нақши қонун ва қонуният* дар идораи ҷомеа саҳми азим доранд. Пешдодиён, яъне онҳое, ки соҳиби қонун буда, идоракунии одилнаро ба роҳ монданд. Таъсиси девонҳои соҳавӣ яке аз заминаҳои тақсими функцияҳо дар байни амалдорони давлат буд.

Ба андешаи И.Б. Бӯриев “кӯшиши дигар таъсиси мансаби додрас буд, ки дар оғоз яке аз салоҳияти сарвари давлат маҳсуб мегардид, таълимоти зардуштия ва ислом, додрасро ҳокимияти мустақил ва тобеъ ба шариат мешуморад. Ин таҷриба, минбаъд одилона ва тибқи қонун қарор қабул карда тавонистан, оқибатҳои маҷбурсозӣ барои қабули қарор ё ҳукми ноодилона, қоидаи истеъфо додани додрасҳо дар замони амали дини ислом хеле зиёд дида мешаванд”³⁶.

³⁴ Ниг.: Азизкулова Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан. – Душанбе, 1995. – С. 77.; Хакимов Н., Азизкулова Г.С. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2002. – С. 249.

³⁵ Ниг.: Бӯриев И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. – Душанбе: Матбуот, 2013. – С.43.

³⁶ Бӯриев И.Б. Таҷрибаи давлатдорӣ тоҷикон дар рушди давлати ҳуқуқбунёд // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 69-75.

Ба андешаи А.Ғ. Холиқов “дар замони Ҳахоманишиҳо ислоҳоти гузаронидаи Дориюши Кабир заминаи таҷзияи ҳокимияти граждани, судӣ ва низомӣ дар маҳалҳо гардид. Он чи муҳим аст, ин мақомоти маҳаллӣ салоҳияти назоратиро аз болои якдигар соҳиб гардиданд. Дар сурати дуруст амалӣ накардани ваколатҳои худ ва идора карда натавонистани маҳал аз ҷониби сарвари граждани додрас метавонист ба сарвари давлат гузориш диҳад. Гузориши додрас метавонист асоси аз вазифа озод намудани роҳбари маҳал гардад. Сарсулола ва нахустин шоҳи Пешдодӣ Каюмарс буда, ҳокимияти шоҳиро асос гузоштааст. Дигар шоҳи пешдодӣ ин Ҳушанг аст, ки *адл, довар ва ҳукмро дар ҳаёти мардум* ҷорӣ кардааст, бинобар ин ӯро пешдод ном мебарданд”³⁷. Чунин низом хусусияти қатъӣ ва ҳатмӣ пайдо кардан ва ҷорӣ шудани адолатро ҳамчун ҷузъи давлатдорӣ нишон медиҳад.

Дар давраи шоҳигарии Таҳмурас алифбову хат, аспсаворӣ, боркашӣ бо воситаи ҳайвоноти боркашон, бофтани либос аз пашм, сохтани фарш дар хона ба вучуд меоянд. Азбаски давлат дар Шарқ барои сафарбар намудани аҳолӣ барои корҳои азими обёрӣ ва дигар корҳои ободонӣ ташкил шуда буд, сохти давлатии аввалин давлатҳо шакли идораи шоҳӣ дошт.

Шоҳ ҳокимияти номаҳдудеро соҳиб буда, якбора сарвари давлат, роҳбари низомӣ, сарвари ҳокимияти додгоҳӣ (*судӣ*) низ маҳсуб мешуд³⁸. Шоҳ адолати судиро амалӣ менамуд. Дини зардуштӣ, ки Худованд-“Ахуро Маздуро” додраси ҷаҳонӣ меномид, додрасиро ҳамчун самти меҳварии фаъолияти шоҳ муқаррар карда буд. Шоҳони ориёӣ *бевосита ва бавосита адолати судиро* амалӣ намуданд³⁹.

Шоҳ сарвари кулли ҳокимияти давлатӣ буда, ваколати додгоҳӣ, муайян намудани молиёт (андоз), ташкили корҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, сохтмон, ҳалли масъалаҳои ҷангу сулҳро ба зимма дошт. Аллакай дар

³⁷ Ниг.: Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. – Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 103.

³⁸ Ниг.: Буриев И.Б. Таърихи афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ. – Душанбе: Ирфон, 2016. – С. 12-13.

³⁹ Ниг.: Тоҳиров Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С.105.

хамин марҳила мансаби шоҳ меросӣ гашта, тибқи анъана танҳо фарзанд ё меросхӯри шоҳ метавонист ин мансабро ишғол намояд. Дар дастгоҳи марказии ҳокимият мансабдорони олии ҳокимияти давлатӣ *хазинадор*, *додрас ва сипоҳсолор* адои вазифа мекарданд. Онҳо дастгоҳи идоракунии кишварро ташкил меоданд. Дар хамин марҳила, амалдор-вазир, дабир ва девонҳо таъсис мешаванд. Аввалин девонҳо дар замони давлатдории Пешдодиён ва Киёниён ба вучуд омада буданд, ки онҳо девони боҷ (вазорати андоз), девони хазина (хазинадорӣ) ва девони мӯбадон (дабирон) буданд⁴⁰.

Рушди муносибатҳои ҷамъиятию сиёсӣ бо ҳуҷуми давлати Ҳахоманишиён канда шуда, Осиёи Марказӣ дар нимаи дуюми асри 6 пеш аз милодӣ ба ҳайати давлати Ҳахоманишиён дохил мегардад. Дар ибтидои асри 6 пеш аз милод дар ҳудуди Осиёи Марказӣ ду давлати кудратманд Бохтару Суғд вучуд доштанд, ки ҳар яки онро шоҳон бо кӯмаки амалдорон, артиш ва қонунҳо идора мекарданд.

Дар ҳудуди Ирони муосир давлати Модҳо (Мидия) арзи ҳастӣ мекард, ки ба он ҳудуди вилояти Форс тобеъ буд. Соли 553 ҳокими Форс нерӯи зиёдро ҷамъ намуда, давлати Модро шикаст дод ва давлати Ҳахоманишиён таъсис ёфтааст. Сарвари давлати Форс ва сарсулолаи Ҳахоманишиён Куруши Кабир буд. Куруши Кабир яке аз сарлашкарони бузурги даврон буда, ҳудуди императории Ҳахоманишиёнро васеъ менамояд⁴¹.

Эъломияи Куруши Кабир таълимоти сиёсӣю ҳуқуқии даврони ӯро ҷамъбаст намуда, барои рушди давлатҳои минбаъд таъсисёбанда замина гузоштааст⁴².

Шоҳаншоҳи Ҳахоманишӣ мақоми махсусро дошта, салоҳиятҳои номаҳдудро дошт. *Қабули қонун, эълони ҷангу бастани сулҳ, муайян*

⁴⁰ Ниг.: Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. – Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 73.

⁴¹ Ниг.: Раҳмон Э. Таджики в зеркале истории. Книга первая. От Арийцев до Саманидов. – Душанбе: Ирфон, 2000. – С.76.

⁴² Ниг.: Хамидов Х. Декларация всеобщего права великого Кира // Садои мардум. – 2003. – № 3 (2043), 9 января.

намудани сиёсати дохилию берунаи кишвар, ҳуқуқи таин намудан ба вазифа ё озод намудан аз он, ҳаққи таъини ҷазо ва авфи он бевосита ба ӯ тааллуқ дошт. Шоханишоҳ сарвари ҳокимияти додрасӣ буд ва дар яке аз рӯзҳои муайяни сол адолати судиро амалӣ менамуд.

Аз даврони шоҳигарии Дорой Кабир дар назди шоҳаншоҳ мақомоти машваратӣ Шӯрои ҳафтнафара (Шӯрои хирадмандон) таъсис гардид. Ин Шӯро мақоми машваратӣ ва додрасӣ дошта, шоҳ барои баррасии масоили муҳими сиёсӣ ва баҳси судӣ ба он муроҷиат мекард. Агар оиди ягон масоил Шӯро қарор барорад бо имзои шоҳ он эътибори ҳуқуқӣ пайдо намуда, ичрояш хусусияти ҳатмиро пайдо мекунад. *Доддабир мушовири шоҳ дар масоили ташкили додрасӣ, ташкилу гузаронидани муурофияҳои додрасӣ буда, дар ҷаъни Наврӯзу Меҳргон додрасҳоро ба вазифа таин ва озод мекард. Фаъолияти рӯзмарра ва шикоят аз болои фаъолияти додрасҳоро Доддабир назорат мекард*⁴³.

Таҳлилҳо баёнгари онанд, ки сарчашмаҳои қадимтарини ҳуқуқӣ дар ин давлатҳо ин одатҳои ҳуқуқӣ бо сарчашмаҳои ҳуқуқи мазҳабӣ ва маҳсули ҳуқуқэҷодкунандаи давлат таҳия ва такмил ёфтаанд. Дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва рафтори одамон урфу одатҳо чун сарчашмаи ҳуқуқ нақши бузург доштанд. Мақоми махсусро дар ҷомеа авлод ва қабила доштанд. Авлод “вис” воҳиди асосии ҷамъият буда, сарвари онро виспатӣ меномиданд. Виспатӣ ваколати додгоҳӣ ва вазифаи коҳинро дар авлод иҷро мекард.

Пешвои қабила зантупатӣ (қабила занту) номида мешуд. Пешвои қабила бештар дар ташкили шӯрои куҳансолон ва ханҷамана (анҷуман) номида мешуд, нуфузи калон дошт. Мамлакатро даҳю меномиданд ва онро даҳюпатӣ меномиданд.

Инчунин, амру фармон ва қарори сарвари давлат, дастурамалҳои мансабдорон низ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ эътироф гардида, онҳоро

⁴³ Ниг.: Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Давлатдорӣи тоҷикон. – Душанбе: “Амри илм”, 1999. – С. 124.

додрасҳо ба эътибор мегирифтанд. Матни қонунҳо дар ибодатхонаҳо (хонаи қонун) нигоҳ карда мешуд ва ҳамчунин “хонаи қонун” ҷиҳати бастанӣ ақди никоҳ ва шартномаҳои дигари ҳуқуқӣ ҳамчун мавзеъ истифода шудааст.

Низоми ҳуқуқии давлатҳои аввалин аз Пешдодиёну Каёниён, Бохтару Суғд ва давлатдории Ҳахоманишиён аз меъёру падидаҳои ҳуқуқӣ ва соҳаҳои ҳуқуқӣ таркиб ёфта, ба сифати сарчашмаҳои ҳуқуқӣ одатҳои ҳуқуқӣ, қонунгузории давлат, амру фармони шох, қисматҳои ҳуқуқии Авесто хизмат мекарданд.

Ҳамин тариқ, раванди мушаххаси ташаккули соҳаҳои ҳаёти аҷдодии халқи тоҷик дар ҳазораи якуми то солшумории мо, махсусан дар қаламрави аввалин давлати умумиэронии Ҳахоманишиҳо (соли 550 пеш аз милод) ҷараён гирифтааст. Дар ин давлат тамоми халқиятҳои қадими ориёӣ - суғдиён, бохтарӣҳо, тахорӣҳо, хоразмӣҳо, марғониён, портҳо, сакҳо ва ғайраҳо (ки баъдан дар заминаи онҳо халқи тоҷик ташаккул ёфтааст) зиндагӣ кардаанд. Асосгузори ин давлатҳо - Куруши Кабир ва Дуро буданд, ки маълумот дар бораи санъати сиёсати хайрхоҳона, муросову мадуро ва адолатпарварии онҳо дар сарчашмаҳои таърихӣ то замони мо боқӣ мондаанд⁴⁴.

Онҳо тавонистанд дар арсаи давлату давлатдорӣ ба қувваи пешбарандаи сиёсиву фарҳангӣ табдил ёфта ба пешрафти халқҳои ҳамсоя таъсири мусбӣ ва ба ташаккули тамаддуни башарӣ ҳиссаи сазовор гузоранд. Ҳанӯз дар аҳди Ҳахоманишиён, дар қарни панҷуми пеш аз мелод ЭУХБ-и Куруши Кабир таҳя гардида буд, ки дар он бори нахуст сухан аз ҳуқуқи инсон дар ҷомеаи боадолат рафтааст.

Яке аз таҷрибаҳои гаранбаҳое, ки таърихи тоҷикон аз он ғанӣ аст, ин муносибати давлат ва дин мебошад. Аллакай аз даврони давлатдории аввалини тоҷикон дар ин самт таҷрибаи муфид пайдо шудааст. Ҳахоманишиҳо принсипи баробарии дину эътиқодно дар

⁴⁴ Э. Раҳмон. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 105-156.

худуди империя эътироф намуда, ба намояндагони ҳамаи мазҳабҳо ҳуқуқи баробарро дода буданд. Сосониён андешаи “тахт пояи меҳроб, меҳроб пояи тахт”-ро заминаи муносибат бо рӯҳониён қарор дода, имтиёзҳои гуногун ба онҳо лоиқ донистанд⁴⁵.

Давраи дигари таърихи давлатдории тоҷикон ба замони Сосониён (солҳои 226-651 милодӣ) рост меояд, ки 425 сол давом кардааст. Ин империяи бузург аз Халиҷи Форс то дарёи Ому доман паҳн карда буд. Дар таркиби давлати Сосониён давраи аввалини ташаккули забони адабии имрӯза - форсии дарӣ ва ташаккули халқи тоҷик сурат гирифтааст. Шаҳрҳои Бухорову Самарқанд, Хучанду Марв, Балху Ҳирот маркази ташаккули халқи тоҷик, забону фарҳанг ва давлатдории милли гаштаанд.

Дар замони муосир омӯхтан ва арҷгузорӣ ба таърихи тамаддун ва фарҳанги ориёӣҳо яке аз заминаҳои тарбияи маънавии миллат дар руҳияи пиндори нек, гуфтори нек ва рафтори нек гардид.

Давлати Сомониён - нахустин давлати муттамаркази сиёсии тоҷикон (солҳои 875-999) ба шумор меравад. Саромади ин сулолаи ҳукмрон Сомонхудо буд. Ташаккули ин давлатдорӣ бо номи Исмоили Сомонӣ (Исмоил ибни Аҳмад 849-907) алоқаманд аст. Маҳз тавассути маҳорати баланди давлатдорӣ, адолатпешагӣ ва донишу заковат ба Исмоил муяссар гашт, ки солҳои 892-907 давлати бузургро барпо кунад, ки ба ҳайати он Мовароуннаҳру Хуросон, хавзаи дарёҳои Ому, Зарафшону Сир (аз Афғонистони Марказӣ ва Хуросони Эрон дар ҷануб, Хоразму Исфичобу Ҳафтрӯд дар шимол, дар ғарб то баҳри Хазар, дар шарқ то Помиру Олой) ворид гаштанд.

Дар ин давра эҳёи анъанаҳо⁴⁶, ташаккули халқи имрӯзаи тоҷик, ки нерӯи тоза пайдо карда, чун воҳиди том муттаҳид гашта, ҷараёни нав гирифтааст. Дар сиёсат ва идораи давлатӣ забони тоҷикӣ ба забони

⁴⁵ Бӯриев И.Б. Таҷрибаи давлатдории тоҷикон дар рушди давлати ҳуқуқбунёд // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 69-75.

⁴⁶ Ниг.: Ҳазратқулов М. Тамаддуни ориёӣ ва идомаи он дар тамаддуни исломӣ // Ҷумҳурият. – №89 (21145). 25 июли соли 2006.

коргузорӣ, фарҳангӣ, адабӣ, динӣ ва расмӣ-маъмурӣ эътироф ва эълон шуда буд⁴⁷.

Батанзимдарории муносибатҳои ҷамъиятӣ бо воситаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, низоми хосаи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар соҳаҳои ҳуқуқи граждани (молумулкӣ), оилавӣ, истифодаи замин, об, хусусиятҳои бандубасти кирдорҳои хавфнок ва қоидаҳои муурофиявӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳаёти ҷомеа меъёрҳои ҳуқуқӣ аҳамияти хоса дошта, тамоми ҷабҳаҳои онро дар бар гирифта буданд⁴⁸. «Низоми давлатдорӣи Сомониён дар тӯли асрҳои зиёд дар мамлакатҳои Машриқу Мағриб мактаби идораи хирадмандона ва одилонаи давлат буд. Бинобар ин, таърихи Сомониён яке саҳифаҳои зарини таърихи миллати кӯҳанбунёди мост» - қайд мекунад сарвари давлат Э. Раҳмон⁴⁹.

Дар солҳои аввали эълон гаштани Истиқлоли давлатӣ дар Тоҷикистон, то сатҳи конституционӣ, шакли расмию ҳуқуқӣ гирифтани ақидаҳо доир ба таъмини адолати судӣ андешаву ақидаҳои гуногун пешбарӣ гаштанд. Як гурӯҳ ба роҳбарӣ гирифтани таҷриба ва ғояҳои давлатҳои пешқадами Ғарбро дар соҳаи адолати судӣ ҳамчун роҳи ягонаи наҷот ва халосӣ аз душвориҳо донанд, гурӯҳи дигар умедҳои худро танҳо ба худшиносӣ, таҷрибаи таърихӣ ва фарҳанги миллий вобаста карда буданд. Ҷои муқаддас - эътиқоди мардум, ҳолӣ намонд. Даре нагузашта дар қатори чунин ақидаҳо, дар байни мардум афзалият пайдо кардани ақидаҳои ифротангези «гӯё» динӣ мушоҳида гаштанд, ки дар як муддати кӯтоҳ бо дастгирӣ ва маблағгузорӣ аз хориҷи кишвар, тавонист тарафдорони худро муттаҳид созад, ба ҷаҳонбинии мардум таъсири ҷиддӣ расонад, халқи меҳнаткаши оддиро ба вартаи низоъ ва ғоча андозад.

⁴⁷ Ниг.: Каримов С. Истиқлолият ва худшиносии миллий // Ҷумҳурият. – №64-65 (20345). 16 июни соли 2001.

⁴⁸ Ниг.: Махсудов Д.М. Амали меъёрҳои ҳуқуқӣ дар аҳди Сомониён // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – №3. – С. 23-30.

⁴⁹ Э. Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Китоби 4. – Душанбе: Ирфон, 2002. – С. 197.

Чи тавре ки Ш. Хусейнзода ибраз медорад “дар байни мардumi Тоҷикистон зуд паҳн гаштан ва афзалият пайдо кардани ақидаҳо гӯё “аз дини мубини Ислom” сарчашма гирифта беҳуда нест, чунки мардум дар тӯли асрҳо ба дини мусулмонӣ эътиқод доранд, меъёрҳои онро эҳтиром ва риоя мекунанд, онҳоро муқаддас медонанд. Лекин, бинобар дарки маҳдуди мазмуни аслии меъёрҳои дини Ислom ва минбаъд бо ҳисси манфиатдорӣ, шӯҳратпарастӣ нодуруст, ба таври ғалат шарҳу маънидод карда шудани асос ва қоидаҳои динӣ аз ҷониби «ба ном» ҳомиён ва ходимони дин, боиси он гардид, ки мақсадҳои ниҳоии ифродгарон ноаён монд, мардumi зиёд, аксарият ҷавонон, ба доми фиреб ва ифвогарӣ афтода ҷони худро дар кашмакашҳои хунини маҳаллию гурӯҳӣ фидо карданд”⁵⁰.

Чи хеле, ки фоҷеаҳои мудҳиши ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон нишон доданд, на танҳо ақидаҳои пешқадам, балки шиорҳои дар байни мардум зуд паҳншаванда низ метавонанд дар як муддати кӯтоҳ ба рафтори инсон, аъзоёни ҷамъият, муносибатҳои ҷамъиятӣ, инчунин ба ҷаъолияти мақомот, мазмуни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таъсири бевосита расонанд.

Баъди поён ёфтани ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон, дар рафти тадричан бартараф намудани оқибатҳои он, дар натиҷаи меҳнати фидокоронаи халқи тоҷик, ҷидду ҷаҳди бевоситаи Президенти кишвар Э. Раҳмон, мақомоти ҳокимият ва идораи марказӣ ва маҳаллии давлатӣ ва инчунин бо дастгирии ИДМ, кишварҳои дигар ва созмонҳои байналхалқӣ ҷиҳати ба эътидол овардани ҳама соҳаҳои ҳаёти давлативу ҷамъиятӣ тибқи муқаррарот ва нишондодҳои Конститутсияи даврони соҳибистиклолии мамлакат шароити мусоид фароҳам оварда шуд. Барои қадамҳои аввалин ба сӯи бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, иҷтимоӣ дар Тоҷикистон, таъмини пурраи ҳимоя, ҳифз ва қафолатҳои ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, таҳкими мавқеи Тоҷикистон дар арсаи

⁵⁰ Хусейнзода Ш. Пояндагӣ аз иттиҳод ҳезад // Минбари халқ. – №3 (826) аз 19 январи соли 2012.

байналхалқӣ ва обрӯю эътибори он дар байни аҳли олам тамоми имкониятҳо фароҳам оварда шуданд⁵¹.

Чараёни мазкур аз ҷониби олимону муҳаққиқон зимни таҳлилу баррасии таҳқиқотҳои илмӣ ба таври асоснок маъдидод карда шудааст. Масалан, Д.М. Зоиров⁵², А.Г. Холиқов, Д.С. Обидов боварии комилдоранд, ки барои таҳкими Истиқлоли давлатӣ ва ташаккули адолати судӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, истифодаи оқилонаи таҷрибаи таърихӣ ачдодон ногузир аст⁵³.

В. Набиев ва А. Аминов зарурияти истифодаи таҷрибаи таърихро, на дар доираи талаботи омилҳои дохилии давлат, балки дар таъсири омилҳои беруна, хусусан чараёни ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва фарҳанги халқиятҳои гуногун, алоқаманд медонанд⁵⁴. Аҳамияти омӯзиши фарҳанги таърихӣ ва таҷрибаи давлатдорӣ дар сатҳи расмӣ низ борҳо қайд гардидааст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асарҳои худ қайд мекунад, ки “дар шароити муосир дар чараёни рақобати тамаддунҳо беҳурматӣ зоҳир кардан нисбати гузаштаи миллати шарафманди худ, нисбати анъанаҳои гании таърихӣ, нотавонбинӣ дар нигоҳ доштани мероси фарҳангии маданияи миллат аз худшиносии маҳдуд шаҳодат медиҳад, ки масъулияти шахсро нисбати ҳаёти имрӯза ва дар назди насли ояндаи миллат коста мегардонад”⁵⁵.

Мисоли тасдиқкунандаи ин андешаҳо таълимоти ҳанафӣ “мактаби ҳуқуқи Ҳанафӣ аст, ки мактаби мазкур ҳам таълимоти динӣ, ҳам фалсафӣ ва ҳам ҳуқуқист. Яке аз қисматҳои асосии он ба ҳуқуқ бахшида

⁵¹ Ниг.: Гафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития. – Душанбе, 2007. – С. 22. – 186 с.

⁵² Ниг.: Зоиров Д.М. Таджикистан: От государства Саманидов до суверенной государственности. – Душанбе: Деваштич, 2003. – С. 4-5.

⁵³ Ниг.: Холиқов А.Г. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Ҷ.1., Китоби дарсӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – С.3.; Хадис как источник мусульманского права. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 234 с.; Обидов Д.С. Ханафитская школа права и ее значение в суннитском направлении исламского права. – Худжанд: Р. Джалил, 2011. – 316 с.

⁵⁴ Ниг.: Набиев В., Аминов А. Сохраняя историческую память // Народная газета, 23 апреля 2003 г.

⁵⁵ Э. Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: «Ирфон», 2000. – С. 321.

шудааст. Дар байни мусулмонон пайравони онро аҳли мазҳаби Ҳанафӣ меноманд. Асосгузори он дар ислом ба номи Имоми Аъзам машҳур аст. Исмои мактаб аз номи асосгузораи Абӯҳанифа, ки соли 767 дар Куфа (Ироқ) ғавтидааст, гирифта шудааст. Қобили тазаққур аст, ки Абӯҳанифа аз авлоди мардуми форс-тоҷик мебошад”⁵⁶.

Агар ба сарчашмаҳои ҳуқуқи мусулмонӣ эътибор диҳем, адолат, покнатинӣ ва ҳақиқатбинӣ аз ҷониби Худованд ба Паёмбари ислом (с) таъкид шуда, мардумро танҳо бо ин роҳ ба сӯи қудрати олий ҳидоят мекунад. “(Эй расули ман,) мардумро бо ҳикмату андарзи некӯ ба роҳи парвардигорат бихон ва бо беҳтарин шева бо онон мучодала кун...”, - гуфта шудааст дар сураи ан-Наҳл, ояти 125.

Ҳамчунин, дар Қуръон оятҳои зиёди адолату ҳақбинии инсонӣ ҷой доранд, ки аз ҷониби олимони исломӣ баҳои ҳуқуқӣ гирифтаанд⁵⁷. Қуръон ҳамчунин принципҳои адолату инсондӯстиро дар ояти 90, сураи Наҳл ва ояти 8, сураи Моъида принципи адолати додгоҳиро дар ояти 58, Сураи Нисо, баробарҳуқуқии инсонҳо ояти 13, сураи Хучурот, озодии фикр дар ояи 164, сураи Бақара, озодии эътиқод ояи 256, сураи Бақара, ояи 99, сураи Юнус, ояи 29, сураи Ал-Анкабут, озодии сухан дар ояи 104, Оли Имрон, ояи 41, сураи Ал-Ҳаҷ ва ғ. ба тафсил муқаррар кардааст, ки омӯзишу таҳлили он чун манобеъи волои афкори сиёсӣ ҳуқуқии тамаддуни инсонӣ аз аҳамият дур нест. Масъалаи адлу инсоф ва гирифтани садди роҳи зулм, аз масъалаҳои асосӣ марказии ҳуқуқи давлатии ислом ва аҳодис ба шумор меравад. Ҳадисҳо ба сифати таълимоти қуръонӣ (ояи 18, сураи Ғофир ва ояи 17, сураи Ал-ҳаҷ) таъкид бо боздоштани зулму гузоштани бунёди адл ва адолат кардаанд. Ҳадисҳо

⁵⁶ Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М.: «Наука», 1986. – С. 203.

⁵⁷ Ниг.: Холиқов А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. – Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 30-40.

хамаи мардуми мусулмонро таъкид менамоянд, ки дар сурати пойдор будани зулм тартиботу озодии ҷомеа ғайри имкон аст. Пас ҳама чи шахсони мансабдор, чи мӯъминони оддӣ бояд аз зулм бипарҳезанд. Ҳадис, аз Ҷобир (р) ривоят аст, ки Расули акрам (с) фармуд. Аз зулм бипарҳезед, зеро зулм торикии рӯзи қиёмат аст. Дар шарҳи ҳадис ибн Ҷавзо навиштааст, ки зулм шомили ду маънӣ аст: Гирифтани ҳаққи дигаре бидуни ҳақ ва мубориза бо Худованд муҳолифи фармони ӯ мебошад⁵⁸.

Ба таври мукамал мавқеи қозӣ дар «Мактуби халифаи дуюми рошидин Умар ал-Хаттоб (р) ба Абӯ Мӯсо ал-Ашъарӣ», доктринаи судии Абӯҳанифа⁵⁹ ва осори фақеҳони машҳури ҳанафӣ нишон дода шудааст.

Барои инъикос кардани аҳамият ва ногузир будани танзими ҳуқуқии фаъолияти қозӣ ҳанафиён, пеш аз ҳама, ба маънои истилоҳӣ-ҳуқуқии он аҳамияти чиддӣ додаанд. Тибқи таълимоти ҳанафиён қазо дар тарҷумаи истилоҳӣ маънои «ҷудо кардан», «ҳукм кардан» - ро фаҳмонида, дар мазмуни ҳуқуқӣ ҳамчун роҳи хос барои бартараф сохтани хусуматҳо ва низоъҳо баромад мекунад⁶⁰.

Ҳанафиён дарк карданд, ки байни халқу миллатҳо фаъолияти қозихо аҳамияти бузург дошта, тавассути фаъолияти қозихо адолат, инсофу баробарҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷомеа таъмин мешавад. Ҳанафиён ба он ишора мекунанд, ки тавассути дуруст ба роҳ мондани сиёсати интиҳоби номзад ба ин мансаби муҳим адолат бештар пойдор мешавад. Дар ин самт, пеш аз ҳама, диққат ба масъулияти номзадҳо дода шудааст:

1. Агар касе аз Шуморо санҷиданӣ шуда, мансаби қозиро пешниҳод кунанд ва ноқисии дониши худро донед, (ки Аллоҳ онро аз дигар

⁵⁸ Ниг.: Хусайн Хамид Хасан. Основа власти в исламском государстве // Международный Исламский Ун-т. – Б.м.и.: «Академия Дауа», 1999. – С. 37, 214.

⁵⁹ Ниг.: Обидов Д.С. Ханафитская школа права и ее значение в суннитском направлении исламского права. – Худжанд, 2011. – С. 248.

⁶⁰ Ниг.: Обидов Д.С. Таълимоти фақеҳони мовароуннахрӣ оид ба адолати судӣ ва аҳамияти он дар замони муосир // Таъмини волоияти қонун – заминаи муҳими таҳкими истиқлолияти давлатӣ. Мақолаҳои илмӣ бахшида ба «20 – солагии Иҷлосияи XVI – уми Шӯрои Олии ҚТ». – Хучанд: “Ношир”, – 2012. – С. 102 -110.

бандаҳои худ пинҳон доштааст), бояд ба хотир оред, ки Шумо ҳуқуқи қозӣ шудан надоред ва ин сарнавишти нек нахоҳад шуд;

2. Агар ботини \bar{u} (номзад) мисли зоҳираш одил бошад, пас \bar{u} қозӣ шуда метавонад ва сарнавишти \bar{u} нек хоҳад буд;

3. Агар аз рӯи зарурат қозӣ шуда бошад, пас \bar{u} бояд ҳеҷ гоҳ худро аз мардум чудо насозад (аз «Васияти Имоми Аъзам Абӯҳанифа ба шогирдон»);

4. Агар шоҳ ба ту мансаб пешниҳод кунад, онро қабул нанамо, вақте медонӣ, ки он ба ту ва донишу сифатҳои касбии ту мувофиқ нест;

5. Мансабро замоне бояд пазируфт, агар дақиқан медонӣ, ки ин мансаб ба ту танҳо барои донишу малакаи касбиат пешниҳод шудааст (аз «Васиятномаи Имоми Аъзам Абӯҳанифа ба шогирдаш Абӯюсуф») ⁶¹.

Бо ҳадафҳои муайян таълимот ва меъёрҳои ханафия қозиро (судяро) ба таъмини адолат ва риоя, эҳтироми ҳуқуқҳои умумибашарӣ водор мекунад:

1. Қозӣ шахси ғарқшавандаеро мемонад, ки роҳи начоти \bar{u} танҳо беғараз ва холис будан аст;

2. Барои қозӣ гирифтани ҳадя манъ аст, ба хусус ҳадяе, ки баъди ба сари мансаб омадани \bar{u} пешниҳод шудааст;

3. Қозӣ дар ҳолатҳои гуруснагӣ, беморӣ, ғазаб қозӣ барои иҷрои ваколатҳояш ҳуқуқ надорад;

4. Қозӣ бояд дар муомила нисбати иштирокчиёни мурофия нармгӯфтор ва хушмуомила бошад;

5. Қозӣ ба иштирокчиёни мурофия бояд вақти зарурӣ чудо кунад, то онҳо тавонанд моҳияти ҳадафҳои худро ва ҳар чизеро, ки барои онҳо муҳим аст, озодона ифода кунанд;

6. Қозӣ танҳо дар ҳолати оромии ботинӣ ва пурра диққатро ба як нуқта равона сохтан мурофияи судиро роҳбарӣ карда ва ҳалнома ё ҳукми одилона бароварда метавонад;

⁶¹ Ниг.: Обидов Д.С. Ханафитская школа права и ее значение в суннитском направлении исламского права. – Худжанд: Ношир, 2011. – С. 294.

7. Қозӣ ҳангоми ҳалли масъала бояд ба саросемагӣ роҳ надихад, дар ҳоле, ки дар муурофия ҳамчун тараф ҳешовандон изҳори ақида мекунад;

8. Қозӣ набояд бе далел ё маводи тасдиқкунанда дар ҳаққи касе ҳукм ё ҳалнома барорад;

9. Ташвиқу тарғиб кардани шоҳид қатъиян манъ аст;

10. Ба шоҳид суолҳои роҳнамункунанда додан, бо мақсади аз ӯ гирифтани ҷавобҳои зарурӣ, қатъиян манъ аст.

Чи хеле ки аён аст, баррасии одилонаи баҳсу муноқиша, адолатпеша, адолатхоҳ, адолатпарварӣ, поктинатӣ, ҳақиқатбинӣ ва дигар асосҳои таълимоти ҳанафия нисбати қозӣ (судя) дар таъмини адолати иҷтимоӣ то имрӯз аҳамияти воқеии худро гум накардааст.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи исломӣ дар як муддати кӯтоҳ бо мазмуни адолатпарваронаю инсондӯстонаи хеш ба низомҳои ҳуқуқии зардуштӣ голиб омада, доираи фаъолиятро дар қаламрави Хилофат густариш дода, пойдор кардааст⁶². Хусусияти фарқкунандаи ин низоми ҳуқуқӣ дар он аст, ки ин ҳуқуқ ҳуқуқи динист ва сарчашмаи таъсиси бевосита ва асосии он ба Қуръон ва аҳодис така намуда, тақлидро воситаи якнавохти нигоҳдошти асолати хеш қарор дода, дар ҳолатҳои зарурӣ ақро чун воситаи ногузири инкишоф ва таҷдиди низоми ҳуқуқ эътироф менамояд.

Қатъи назар аз он, ки Қуръон ва Сунна чун сарчашмаҳои асосии абадӣ эътироф шудаанд, ба сурати иловагӣ дар ин низоми ҳуқуқӣ сарчашмаҳои ақлӣ, машваратӣ мавҷуд буда, нақши инсон ва усулҳои иловагии эҷоди ҳуқуқ дар он бузург аст⁶³. Қисме аз олимони ба низоми ҳуқуқи ислом чун маҷмӯи меъёрҳои иҷтимоӣ баҳо медиҳанд, ки дар он

⁶² Ниг.: Буриев И.Б. Действие мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII - начало XX вв.) / Отв. ред. чл-корреспондент АН РТ Тахиров Ф.Т. – Душанбе, 1999. – С. 134.

⁶³ Ниг.: Обидов Д.С. Таълимоти фақеҳони мовароуннаҳрӣ оид ба адолати судӣ ва аҳамияти он дар замони муосир // Таъмини волоияти қонун – заминаи муҳими таҳкими истиқлолияти давлатӣ. Мақолаҳои илмӣ бахшида ба «20 – солагии Иҷлосияи XVI – уми Шӯрои Олии ҶТ». – Хучанд, 2012. – С. 39.

диққати асосӣ ба омехта будани меъёрҳои динӣ бо меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ дода мешавад⁶⁴. Лекин, мақсади мо қабл аз ҳама эътироф кардани воқеияти доимо тағйир ва пайваста инкишофёбанда мебошад.

Сарчашмаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар таърихи ташаккули халқи тоҷик чор низоми ҳуқуқӣ нақши комил доранд: таълимоти Зардушт бо низоми ҳуқуқии авастоию одатӣ, таълимоти исломӣ бо низоми ҳуқуқии мусулмонӣ, таълимоти марксистӣ-ленинӣ бо низоми ҳуқуқии сотсиалистӣ ва низоми ҳуқуқии Тоҷикистони муосир ҳамчун шохаи мустақили ҳуқуқи романию олмонӣ бо унсурҳои миллӣ. Инҳо асоси хотираи ҳуқуқӣ ва воқеияти ҳуқуқии тоҷиконанд. Бунёди ҷомеаи нав ҳеҷ гоҳ аз сифр оғоз намешавад, балки он ҳамеша аз ягон ҷиҳат идомаи воқеияти гузаштагон аст. Ҳар оғоз бидуни идомаи гузаштаю робитаи замонҳо ва наслҳо муҷибӣ ҳалокату бенизомист. Ҳуқуқшинос Й. Шахт мефармояд: “Ҳуқуқи мусулмонӣ аъҷубаи (феномени) олиест, ки новобаста ба нишонаҳои зиёди умумиаш, ки онро бо дигар низомҳои ҳуқуқӣ аз рӯи сифатҳои ҳуқуқиаҷиб наздик мекунад, омӯзиши он барои додани баҳои дурусти тамоми падидаҳои ҳуқуқӣ аҳамияти калон дорад”⁶⁵.

Маҳз дар доираи шохаҳо ва мактабҳои ҳуқуқии ин низом миллати тоҷик бо беҳтарин файласуфону ҳуқуқшиносони худ дар байни оламиён машҳур гардид. Исмоили Бухорӣ, Абубакри Самарқандӣ, Муҳаммади Ғаззолӣ, Ибни Сино, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Бурҳониддини Марғелонӣ ва дигарон аз дастпарварони ҳамин мактаби ҳуқуқиянд, ки дар партави арзишҳои исломӣ асарҳо офаридаанд. Ин нобиғағони илму фарҳанг бо осори гаронбаҳои ҳеш арзишҳову сарвати маънавии тамаддуни башарро

⁶⁴ Ниг.: Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. – Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 402.

⁶⁵ Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. – М.: Юр.лит., 1986. – С. 33.

хеле ганӣ гардонидаанд ва омӯзиши ин сарвати бебаҳо барои дарки воқеияту назарияи умумии давлат ва ҳуқуқ, на танҳо дар кишвари чавони мо, ҳамчунин баҳри илми ҳуқуқшиносии ҷаҳонӣ низ аҳамияти бузург дорад.

Профессор Р.Ш. Сотиволдиев афкори мутафаккирони Осиёи қадим, Юнону Рим, Ҳиндустону Хитой ва асарҳои файласуфони замони гузашта ва муосирро мавриди тадқиқот қарор дода, ба хулоса омадаанд, ки пайдоиш, марҳилаҳои инкишофӣ, паҳншавӣ ва минбаъд тақмили ёфтани заминаҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии адолат ва ҳуқуқ, ба ҳам пайвастагии адолат ва ҳуқуқ, тобеияти давлат ба ҳуқуқи инсон инкишофи мантиқан ногузири ҳаёти ҷомеа мебошанд⁶⁶.

Ин ақидаҳоро И.Д. Сафаров тавқият бахшида қайд мекунад, ки ба ҷустуҷӯи асосҳо, шакл ва сохтору ҳадди муносиби муносибати шахс ва давлат тадқиқотҳои мутафаккирони марҳилаҳои гузаштаи таърихӣ низ бахшида шудаанд, ки то имрӯз нуфузу эътибори худро гум накардаанд. Ақидаҳои пешқадами онҳо доир ба таъиноти иҷтимоии давлат, афзалияти кадр қиммати инсон нисбати манфиатҳои ҳизб, синф, гурӯҳи ҳукмрон дар замони муосир ҳам мавриди баҳсу мунозираҳои сиёсатшиносони давлатҳои Ғарб гардидааст⁶⁷.

Муаллифони ватанӣ, доир ба масъалаҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва нақши шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ дар низоми таҷзияи ҳокимият андешаронӣ намуда, хулосаҳои худро доир ба амалӣ гаштани ғояи пешқадами ташаккули адолати судӣ, “чун ҷузъи давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон баён кардаанд, ки онҳо дар ягонагӣ ба ҳуқуқ вобаста будани рукнҳои ҳокимияти давлатӣ ва таъмини адолати иҷтимоӣ, таҳкими

⁶⁶ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Назария ва амалияи давлати ҳуқуқбунёд // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – №2. – С. 1-8.

⁶⁷ Ниг.: Сафаров И.Д. Историческое развитие теории правового государства // Государство и право. – 2003. – № 2. – С. 1-13.

минбаъдаи қонуниятро имконпазир, ногузир ва вазифаи аввалиндараҷа эътироф мекунанд”⁶⁸.

Дар миёнаи асри XIX ҳудуди давлатҳои Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Россияи подшоҳӣ истилоҳ ва забт карда шуд, ки ба ҷорӣ гаштани санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва амали низоми давлатдорӣи Россия дар ин давлатҳо сабаб гардидааст.

Тибқи Низомномаи муваққатии идорақунӣ дар вилоятҳои Туркистон аз 06 августи соли 1865 аввалин маротиба таъин карда шудани қозӣ (судя) аз ҷониби губернатори ҳарбӣ (низомӣ) пешбинӣ мешавад⁶⁹.

Қозӣ ҳуқуқ дошт ҳама гуна баҳсхоро мувофиқи санадҳои ҳуқуқии Россия баррасӣ намояд. Дар айни замон, ба қозӣ ҳуқуқ дода шуда буд, ки хангоми баррасии баҳсу муноқиша қоидаҳои динӣ, одатҳои маҳаллӣ, маънавиро татбиқ намояд. Ин гуна мурофия шакли омехта ва пур аз ихтилоф ба шумор мерафт. Чунки, ҳарчанд Низомномаи номбаршуда (соли 1886 тағйир дода шудааст)⁷⁰ таъсиси қозии (суди) уезд ва суди фавқулодаи вилоятиро пешбинӣ карда бошад ҳам, воқеан онҳо амал накардаанд.

Дар ин асно, қозӣ бевосита ба шариатпаноҳ – амир тобеъ буд, ки ҳокими мутлақи идорақунӣ ба шумор мерафт⁷¹. Мурофия дар қозийёт бо шакли шифоҳӣ гузаронида мешуд, ки дар ҷараёни он се намуди далелҳо мавриди баррасӣ қарор дода мешуданд: иқрои шудан; нишондоди шохидӣ; қасамёдкунӣ. Дар мавридҳои истисноӣ, ба сифати далелҳои

⁶⁸ Убайдуллоев М.У. Нақши Маҷлиси Олӣ дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – № 2. – С.1-7.; Алиев З.М. Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ: таърих, назария ва амалия // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – № 3. – С. 1-11.; Гафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 186 с.; Диноршоев А.М. Сущность и значение судебной власти в системе разделения властей // Государство и право. – 2004. – №3. – С. 44-48.

⁶⁹ Ниг.: Межреспубликанская научная конференция по вопросам кодификации законодательства Узбекской ССР, Казахской ССР, Киргизской ССР, Таджикской ССР, Туркменской ССР (тезисы докладов). – Ташкент: Узбекистан, 1959. – С. 34.

⁷⁰ Ниг.: Бородинова Т.Г. Законоположения Судебных уставов 1864 г. о порядке пересмотра приговоров в уголовном процессе России // Российская юстиция. – 2011. – № 3. – С. 65-76.

⁷¹ Ниг.: Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Труды института истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР. Т. XXV, вып. II. – Сталинабад, 1954 г. – С.46.

ёридиҳанда нисбат ба нишондоди шоҳидон, хуччатҳо ва далелҳои шайъӣ ба эътибор гирифта мешуданд. Ҷоиз будани маълумот бошад, тибқи қоидаҳои Шариат муайян карда мешуд⁷². Истифодаи зӯроварӣ, азобу шиканча, маҷбур кардан ба иқроршавӣ яке аз воситаҳои асосии исбот ба шумор мерафт.

Қозӣ дар бораи тартиби тафтишот, баррасии расмии парванда, ки санадҳои Россияи подшоҳӣ пешбинӣ мекарданд, дониш ва тасаввуроти дақиқе надошт. Бинобар ин, дар доираи амали санадҳои меъёрии Россия қарор доштани давлатҳои Осӣи Миёна, маънои онро надошт, ки ин санадҳо дар ҳудуди маҳаллӣ пурра амал кардаанд. Ин санадҳо ба тариқи расмӣ эълон шуда бошанд ҳам, аксар вақт дар амал татбиқ нагаштаанд. Чунки, ин қоидаҳо ба мардуми Осӣи Миёна, ки дар тӯли асрҳо танҳо бо тасаввуроти маҳдуд, аз рӯи қоидаҳои динӣ умр ба сар мебуданд нофаҳмо ва бегона буданд.

Новобаста аз омилҳои номбаршуда, соли 1864 дар Россия аввалин маротиба Оинномаи пешбурди судии парвандаҳои ҷиноятӣ⁷³ қабул гардид, ки дар таъсиси вазифаи прокурори судӣ, муфаттишони судӣ ва қоидаҳои тафтишоти парвандаҳои ҷиноятӣ аз ҷониби муфаттиш ва политсия пешбинӣ гардид. То қабули ин Оиннома вазифаи тафтишотӣ ба зиммаи приставҳо, назоратбарандаи кварталҳо (ки ба сохтори идораи политсия дахл доштанд) вогузор шуда буд. Муфаттишони судӣ ба яке аз вазифаҳои баландмақоми давлатӣ баробар карда шуданд, чунки муфаттишии судӣ аъзои суди округ ва палатаи судӣ буда, тайёр кардани парвандаҳо ба маҷлиси судӣ ба зиммаи вай вогузор карда шуда буд.

Баъди Инқилоби Октябр (1917) сохти давлатдорӣ дар Тоҷикистон пурра тағйир ёфт, таърихи ташаккули давлатдорӣ шӯравӣ оғоз гардид. Сиёсати давлатдорӣ дар ҳама ҷумҳуриҳои шӯравӣ, аз ҷумла дар

⁷² Ниг.: Обидов Д.С. Ханафитская правовая школа и ее значение в суннитском направлении исламского права (мавераннахрское течение): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2008. – 24 с.

⁷³ Ниг.: Статкус В.Ф., Жидких А.А. Органы предварительного следствия в системе МВД РФ: История, современное состояние, перспективы. Учеб. пос./ Под редакцией В.А. Алферова. – М.: «Норма», 2000. – С.14-15.

Тоҷикистон, мувофиқи принципҳои шӯравии сотсиолистӣ қорӣ карда шуданд. Лекин, суди қозиёт (бо расмиёт ва қоидаҳои шариат) дар Тоҷикистон пурра барҳам дода нашуда, то солҳои 1927 амал кардааст⁷⁴.

Қозӣ аз қониби аҳоли ба мӯҳлати як сол интихоб мешуд, ки доираи маҳдуди баҳсҳои гражданиро баррасӣ мекард⁷⁵. Аз болои фаъолияти суди қозиёт ва дигар мақомоте (ОГПУ Военно-Диктаторская Тройка (ВДТ)⁷⁶, ки бештар қораҳои репрессивии тақибнамоии беасос ва маҳвқуниро татбиқ мекард назорати доимӣ вучуд надошт, ки боиси беадолатии зиёд нисбати мардум гаштааст⁷⁷.

Албатта бо мурури замон, чунин дигаргуниҳо, хусусан “солҳои 30 (бо қабули аввалин Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон с. 1931, 1937) ва солҳои 70 асри гузашта қабули (Конститутсияи нави ҶШС Тоҷикистон с. 1978), бо қабул ва амалӣ гаштани санадҳои нави меъёриву ҳуқуқӣ дар бораи низоми судӣ (қонуни ҶШС Тоҷикистон «Дар бораи сохтори судии ҶШС Тоҷикистон» аз 11 декабри с. 1981)”⁷⁸ “тарафҳои мусбӣ ҳам пайдо карданд”⁷⁹, ки минбаъд ҳамчун таҷрибаи сиёсӣ вучуқи ба такмил дода шудани қоидаҳои пешқадам ва рушди қонунгузорӣ, низоми идорақунии, таъсиси мақомоти давлатии имрӯзаи Тоҷикистон мусоидат кардаанд. “Новобаста аз оқибатҳои фҷоаи идеологияи ягонаи сохта, шакли маъмурӣ-тоталитарии давлатдорӣ, пурра инкор кардани сабақҳои

⁷⁴ Ниг.: Буриев И.Б. Действие мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII - начало XX вв.) // Отв. ред. чл.-корреспондент АН РТ Тахиров Ф.Т. – Душанбе: Ирфон, 1999. – С.112.

⁷⁵ Ниг.: ЦГА. – Ф.19. – Оп. 1. – Д. 80. Положение о шариатских судах Таджикской республики // Утверждена Постановлением Революционного Комитета Таджикской АССР от 17 июля 1925 года за №15: Каххаров А. Правоохранительная система Таджикской АССР // Дис. на соиск. учен.степ. канд. юрид. наук. – Душанбе, 1999. – С.88.

⁷⁶ Ниг.: Гафуров А.М. Ревкомы Таджикистана (1917-1924 гг.). – Душанбе: Ирфон, 2008. – С. 86; Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. – Душанбе: Маориф, 1971. – С. 126.

⁷⁷ Ниг.: ЦГА РТ. – Ф.19. – Оп. 1. –Д.57. –Л. 31.; Масов Р. У истоков истории. К 130-летию со дня рождения Н.Махсума. – Душанбе: Дониш, 2011. – С. 150.

⁷⁸ Ниг.: Сборник законов Таджикской ССР и указов Президиума Верховного совета Таджикской ССР. 1938-1968 гг. – Душанбе, 1972. – С.613-614.; Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – Душанбе, 1978. – №8. –Ст. 83.; Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – Душанбе, 1981. – №12. – Ст. 96.

⁷⁹ Ниг.: Хакимов Ш.Х. Основные этапы развития конституций союзных республик // Конституционная система развитого социализма. – М., 1980. – С. 57, 70; Имомов А. Конституционное право Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 1997. – С. 55-56, 64-65.

таърихӣ ё танҳо аз ҷиҳати манфӣ баҳо додан ба рӯёдоҳои таърихии замони шӯравӣ нодуруст ва ғалат аст”⁸⁰.

Дар ҷамъбасти параграф ба ҷунин хулоса омадан мумкин аст, ки мардуми тоҷик дар пасманзари мавҷудияти фарҳанги маънавӣ осоиштагӣ дар ҳама марҳилаҳои таърихӣ роҳху василаҳои самаранок ва мақсадноки таъмини ҳаёти осоишта, адолати иҷтимоӣ, такмил додани шаклҳои ба амалбарории онро таҷриба намудааст. Ақидаҳои пешқадами муттафакирони форсу тоҷик доир ба таъмини адолат ва осоиштагии ҳаёти мардуми кишвар, ки озмоишҳои гуногуни таърихро гузашта, то имрӯз ба мо ҳамчун таҷрибаи нодири танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ расидаанд, аҳамияти ҳуқуқӣ, маънавию фарҳангии худро гум накарданд. Онҳо таҳкурсии бозғатимоди қонунгузории муосири миллиро дар самти рушди адолати судӣ ташкил додаанд.

Асосҳои адолати судӣ, ки заминаи фарҳангии ҳуқуқии миллии доранд, таҳкурсии давлати демокративу ҳуқуқбунёдро дар Тоҷикистон таҳким бахшида, асосҳои таъсиси мақомоти ҳокимияти судӣ, рушди сиёсати ҳуқуқӣ, муносибатҳои матаносибан нави байниҳамдигарии шахсият, ҷомеа ва давлат, инчунин механизмҳои таъмини ҳимояи судиро ташкил додаанд. Дар замони муосир, ки Тоҷикистон дар останаи бунёди давлати ҳуқуқбунёд қарор дорад, ҷараёни ташаккули он аз он шаҳодат медиҳад, ки анъанаҳои фарҳанги миллии, мероси гузаштагон, ғояҳои пешқадами онҳо заминаи фарҳангии маънавии ҳокимияти давлатӣ, сарчашмаи ташаккули ҳуқуқро, ҳамчун пайвандгари афкори гузаштагон ва наслҳои ҳозира ташкил доданд.

Дар санади олии ҳуқуқии кишвар муқаррар гардидани унсурҳои муосири низоми давлатдорӣ демокративу ҳуқуқбунёд ва дунявӣ, ба мисли арзиши олии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, ҳимояи давлатии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, бунёди ҷомеаи

⁸⁰ Ниг.: Шодиев Н.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – начала XXI вв.). – Душанбе: Ирфон, 2010. – 160 с.

адолатпарвар, иҷтимоӣ ва ғайраҳо тасдиқи андешаҳои дар боло номбаршуда мебошанд.

Вобаста ба ин, ҳифзу ҳимояи фарҳангу маънавият, расму оин, эҳё ва муаррифии барҷастаи онҳо дар сатҳи ҷаҳонӣ ва пеш аз ҳама танзими мунсоибатҳо дар ин ҷода ҳамчун самти афзалиятноку меҳварии сиёсати иҷтимоиву ҳуқуқии Ҳукумати ҶТ-ро дар даври Истиқлол ташкил додааст.

1.2. Раванди ташаккулёбии заминҳои иҷтимоиву ҳуқуқии адолати судӣ дар раванди марҳилаҳои ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон

Қобили тазаккур аст, ки қабул гардидани Конститутсияи ҶТ 6 ноябри соли 1994 яке аз заминаҳои муҳими даврони соҳибистиқлолияти кишварамон ба шумор меравад, ки ба рушди тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла ба таъмини воқеии адолати иҷтимоӣ асос гузоштааст. Ҳанӯз дар муруҷиатномаи худ ба мардуми Тоҷикистон аз 12 декабри соли 1992 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуда буданд, ки "...асоси қонунҳои ҶТ-ро нав карда, онро бо назардошти меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ такмил дода, барои бунёди давлати нав - давлати демократии ҳуқуқбунёд замина гузоштан лозим аст"⁸¹.

Моҳи декабри соли 1993 дар арафаи муҳокимаи умумихалқии Конститутсияи ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин андешаҳоро ибраз намуда буданд: "Имрӯз вақти он расидааст, ки мо дар роҳи бунёди давлати ҳуқуқбунёду демократӣ ва дунявӣ аз сухан ба амал гузарем.

⁸¹ Э. Раҳмон. Муруҷиатномаи Раиси Шӯрои Олии ҶТ ба халқи шарифи Тоҷикистон. – Душанбе. 12 декабри соли 1992.

Бинобар ин, ман ҳамчун Сардори давлат изҳор менамоям, ки асоси эҷоди ин навъи давлатро Сарқонуни нави ҷумҳурӣ мегузорад”⁸².

Дар асоси ин андешаҳо халқи Тоҷикистон, маҳз бо Конститутсияи кишвар алоқаманд будани заминаи бунёди давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ ва дунявиро дарк намуда, ҳамчун баёнгарии соҳибхитиёрӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ, бо сарвари Пешвои хирадманди худ мухтарам Эмомалӣ Раҳмон сарнавишти худро тибқи муқаррароти ин ҳуҷҷати воқеан тақдирсоз муайян намуд, самтҳои пешрафти ҳамаи соҳаҳои зиндагиашро мушаххас гардонид.

А.М. Диноршоев қайд менамояд, ки “меъёрҳои Конститутсияи ҚТ таркиби сохтори ҷамъият, сохтори давлат ва низоми мақомоти давлатӣ, ҳолату ҳуқуқи инсон ва шахрванд, вазъи ҳуқуқи шахсони мансабдор ва доираи салоҳияти онҳоро муайян намуд. Иродаи халқ ба шакли Конститутсияи ҳуқуқӣ дароварда шуд, яъне мазмуни меъёрҳои конститусионӣ ба шароити моддӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҳаёти ҷомеа мувофиқат карданд. Конститутсияи ҚТ инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯро арзиши олий эътироф намуда, тамоми мақомоти давлатӣ, ҷамъиятӣ ва шахсони мансабдорро барои амалан таъмин намудани ҳифзу риояи он масъул сохт”⁸³.

Конститутсияи ҚТ низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии давлатӣ, низоми мақомоти судӣ ва прокуратура, усулҳои ташкилӣ ва шаклҳои фаъолият, принсипу салоҳияти онҳоро муайян кард, меъёрҳои конститусионӣ инчунин тартиби интихоб кардан ва ҳолати ҳуқуқи Президент, низоми мақомоти маҳаллии ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, низоми худидораи маҳаллӣ, тартиби ташкилӣ, фаъолият ва салоҳияти онҳоро низ дар бар гирифт⁸⁴.

⁸² Э. Раҳмон. Дар бораи ислоҳоти конститусионӣ дар ҚТ, тартиби қабул намуданва мавриди амалқарор додани Конститутсияи ҚТ // Маъруза дар иҷлосияи XIX Шӯрои Олии ҚТ, 20 июли соли 1994.

⁸³ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина. – Душанбе: «Ирфон», 2015. – С. 126.

⁸⁴ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. –

Меъёрҳои конституционӣ асосҳои сохтори конституционии Тоҷикистонро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иқтимоӣ мустаҳкам намуда, ба халқ тааллуқ доштани ҳокимияти давлатиро муқаррар кард.

Ба андешаи Д.С. Обидов “баъди қабули Конститутсияи кишвар ва ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ эътироф гардидани суд, аз ҷониби давлат ҷиҳати таҳкими асосҳои фаъолияти он пайваста таваҷҷӯҳ зоҳир карда шуд. Чунки миллати мо дар ҳама марҳалаҳои таърихии мавҷудияти худ дар ҷустуҷӯ ва ҷорӣ кардани роҳҳои самаранок ва мақсадноки таъмини адолати иқтимоӣ, тақмил додани шаклҳои ба амалбарории он пешқадам буд”⁸⁵.

Тибқи нуктаи назари Ш. Зухуров “моҳияти ҳуқуқӣ доштани адолат, чун ифодакунандаи сатҳи мӯътадили ҳаёти иқтимоӣ, ки шароити мусоиди ором, арзанда ва осоиштаи ҳаёти инсонро таҷассум мекунад, аз меъёрҳои Конститутсияи ҚТ (м. 1) сарчашма гирифтанд. Таъмини адолат аз ҷониби мақомоти судӣ он гоҳ ногузир гардид, ки агар зарурияти бо даҳлати давлат маҳдуд кардани ҳуқуқу озодӣ (м. 14), ба танзим даровардани низоъҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ба миён оянд. Давлат бо ин роҳ кӯшиш мекунад, тартиботи ҳуқуқӣ ва меъёри рафтори аъзои ҷамъиятро, ки ҷорӣ кардааст аз таҷовуз ҳимоя кунад, низоро ҳал, ҳуқуқи вайроншударо барқарор ва таъсири дигар падидаҳои номатлубро пешгирӣ намояд. Яъне, адолати судӣ хусусияти расмӣ давлатию ҳуқуқии таъмини адолатро ифода карда, нақш ва таъиноти иқтимоии онҳоро алоқаманд донист, одилона ҳал кардани ҳама гуна баҳсҳо аз ҷониби суд талаботи асосии фаъолияти суд муқаррар гардид” (Ниг.: Зухуров Ш.

Душанбе: «Ирфон», 2007. – С. 43

⁸⁵ Ниг.: Обидов Д.С. Мактабҳои ҳуқуқии исломӣ ва аҳамияти онҳо дар рушди ҳуқуқи исломӣ. – Хучанд, 2012. – С. 68-74.

Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмини волоияти қонун ва адолати иҷтимоӣ // Садои мардум. – № 60-61 (2585-2586). 29 майи соли 2010.)⁸⁶.

Дар ин раванд, давра ба давра татбиқ шудани ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ва дар доираи он такмилу таҳким бахшидан ба сохтор ва фаъолияти мақомоти судӣ, мустаҳкам намудани асосҳои ҳуқуқӣ, моддиву техникаи онҳо ва беҳтар кардани вазъи ҳуқуқиву иҷтимоии судяҳо, иштирокчиёни муҳофизати судӣ тадбирҳои созандаву завминавии ҳуқуқӣ амалӣ гардид. Аз ҷумла, шумораи зиёди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар ин ҷода қабул гардиданд⁸⁷.

Тибқи муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи давлатии иштирокчиёни муҳофизати судии ҷиноятӣ» дар чараёнии пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ тамоми иштирокчиёни муҳофизати ҷиноятӣ, аз ҷумла ҳешовандони наздики онҳо таҳти ҳимояи давлатӣ қарор дода шуданд. Ҳимояи давлатии иштирокчиёни муҳофизати судии ҷиноятӣ (инчунин ҳешовандони наздики онҳо) аз татбиқ намудани чораҳои амниятӣ, ки ба ҳифзи ҳаёт, саломатӣ ва (ё) молу мулкҳои онҳо равона гардидаанд, инчунин чораҳои дастгирии иҷтимоии шахсони номбурда бо сабаби иштироки онҳо дар муҳофизати судии ҷиноятӣ иборат мебошанд, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ амалӣ гардонидани мешаванд. Чораҳои ҳимояи давлатӣ, инчунин метавонанд то оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ нисбат ба арзқунанда, шохид ё ҷабрдида аз ҷиноят ё шахсони

⁸⁶ Ниг.: Зухуров Ш. Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмини волоияти қонун ва адолати иҷтимоӣ // Садои мардум. – № 60-61 (2585-2586). 29 майи соли 2010.

⁸⁷ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2001. – №7. – Мод. 490; – 2003. – №12. – Мод. 685; – 2004. – №5. – Мод.347; – 2006. – №3. – Мод. 143; – 2007. – №7. – Мод. 651; – 2008. – № 3. – Мод. 181; – №6. – Мод. 443; – №12, қ. 1. – Мод. 982.; Кодекси муҳофизати ҷиноятӣ ҚТ аз 03 декабри соли 2009 (аз 01 апрели соли 2010 амал мекунад); Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи давлатии иштирокчиёни муҳофизати судии ҷиноятӣ» аз 29 декабри соли 2010. № 644; Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №12; Кодекси ҷиноятӣ ҚТ. – Душанбе., 1998; Кодекси муҳофизати граждании ҚТ // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ.-1. – Мод. 7; Кодекси ҚТ дар бораи муҳофизати судии иқтисодӣ (м.м. 63-88) // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ. 1. – Мод. 5; Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №3. – Мод. 99; Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2011. – №3. – Мод. 155. ва ғ.

дигар, ки барои пешгирӣ ва кушодани ҷиноят мусоидат мекунад, татбиқ гарданд⁸⁸.

Б.А. Сафарзода қайд месозад, ки “асосҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ заминаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ дошта, аз ҳуқуқҳои фитрии инсон, анъанаҳои маънавии миллӣ сарчашма мегиранд, ки дар қонунгузории муосири Тоҷикистон аввалин маротиба шакли расмӣ гирифтаанд ва хусусияти умумихатмӣ пайдо кардаанд”⁸⁹ ва амалӣ гаштани онҳо минбаъд ҳам зарурияти такмил дода шудани фаъолияти тамоми мақомоти ваколатдори давлатӣ, амалҳои мурофиавиву судиро талаб мекунад.

Дар ин самт, С.А. Шоназаров таъкид менамояд, ки “пешбинӣ шудани асосҳои адолати судӣ дар меъёрҳои қонуни асосӣ – Конститутсияи ҚТ ҳаргиз натиҷаи нусхабардорӣ ё тақлид кардан ба қоидаҳои мурофиавии судии давлатҳои хориҷиро ифода намекунад. Моҳият ва мазмуни онҳо таҷассуми сатҳи муосири ташаккул ёфтани ба амалбарории адолати судӣ ва таъмини адолати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон мебошанд. Дар қонуни асосии Тоҷикистони соҳибистиклол пешбинӣ шудани ақидаҳои пешқадам, ба монанди арзиши олий доштани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бунёди ҷомеаи адолатпарвар, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ ва ғайраҳо тасдиқи андешаҳои дар боло номбаршуда мебошанд, ки самти минбаъда рушди ин соҳа ислоҳоти судию ҳуқуқиро пешбинӣ карданд”⁹⁰.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ⁹¹ доир ба гурӯҳбандии низоми асосҳои ба амалбарории адолати судӣ нуқтаи назари дигарро низ дидан мумкин аст. Тибқи нуқтаи назари К.Н. Холиқов “присипҳои адолати судӣ ба

⁸⁸ Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи давлатии иштирокчиёни мурофиаи судии ҷиноятӣ» аз 29 декабри соли 2010, № 644 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2010. – №12. – Мод. 806.

⁸⁹ Сафарзода Б.А. Исторические предпосылки формирования идей о правах человека в истории права таджиков. / Права человека: История, теория, практика // Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А. – Душанбе: Изд. ООО «Офсет-Империя», 2016. – С. 22.

⁹⁰ Шоназаров С.А. Таърихи пайдоиш ва ташаккули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Эр-граф, 2015. – С. 12-14.

⁹¹ Ниг.: Гафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: Современное состояние и перспективы развития. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 186 с.

принсипҳои ташкил ва фаъолияти судҳо ва принсипҳои соҳавии ба амалбарории адолати судӣ ҷудо карда мешаванд”⁹².

И.Ш. Гуломов бошад, дар навбати худ асосҳои адолати судиро аз рӯи мазмун ва моҳияташон ба принсипҳои «қонуният» ва «мувоҳисавӣ» ҷудо намудааст. Муаллифи мазкур қайд месозад, ки дигар принсипҳоро «қоидаҳои умумӣ» номидан дуруст аст, ки риоя ва иҷроиши принсипҳои қонуният ва мувоҳисавӣ будани мувофиқи судиро таъмин менамоянд⁹³.

Муаллифи дигар ақидае дорад, ки баъзе аз қоидаҳои мувофиқии судӣ, минбаъд бояд ба сифати принципи мустақили адолати судӣ эътироф карда шаванд. Масалан, Н.В. Агутина “манбаи ягонаи маънавӣ - фарҳангии миллӣ доштани принсипҳои адолати судиро эътироф намуда, дар ҳамин раванд «баҳодихии озодонаи далелҳо»-ро принципи асосии фаъолияти мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дониста, онро заминаи принципи дигар - «аз рӯи вичдон» амал кардан номидааст”⁹⁴.

Дар Кодекси мувофиқии ҷиноятӣ ҚТ аз 3 декабри соли 2009, №564 пешбинӣ мегардад, ки баҳодихии озодона ба далелҳо, аз рӯи вичдон амал кардан, мустақилияти мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар амали гаштани адолати судӣ аҳамияти хоса доранд, лекин онҳо пурра ба талаботҳои принципи мустақили адолати судӣ ҷавобгӯ нестанд. Принцип эътироф шудани баъзе аз қоидаҳои номбурда минбаъд ҳам дастгирӣ намеёбанд, чунки онҳо мазмуни ҷузъи талаботи принципи қонуниятро ифода мекунанд, лекин баҳампайвастагии дигар қоидахоро таъмин карда наметавонанд, на дар ҳамаи марҳилаҳо, балки дар зинаи муайяни мувофиқи судӣ ба роҳбарӣ гирифта мешаванд ва амал мекунанд.

⁹² Холиков К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность. – М.: Приор, 2009. – С. 12.

⁹³ Гуломов И.Ш. Принцип состязательности и реализация уголовно – процессуальных функций // В сб. научных трудов «Верховенство закона – основа укрепления независимости // Сб. науч. трудов. Ч.V. // Под общ. ред. Рахматулова А.Э. – Худжанд, 2012. – С. 117-118.

⁹⁴ Ниг.: Агутина Н.В. Теоретические и нравственные основания принципов в современном отечественном уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2007. – С. 10.

Масалан, мақомоти таъқиби ҷиноятӣ ба далелҳо аз нуқтаи назари кифоя будан барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс баҳо медиҳад⁹⁵.

Асосҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ на ин ки дар мустақилият амал менамоянд, инчунин ҷиҳати ба якдигар пайванд намудани меъёрҳои ҳам моддӣ ва ҳам муурофиавӣ, яқрангии меъёрҳои ҳуқуқиро низ таъмин менамояд, ки ҷиҳати ҳадафнок, саривақтӣ, мушаххас ва аз рӯи адолат татбиқ гаштани меъёрҳои ҳуқуқӣ замина, яъне таҳкурсии боэътимод тайёр мекунад.

Ғояҳои номбаршуда минбаъд ба андешидани чораҳо бар зидди терроризм, экстремизм, гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир, хариду фурӯши одамон, муқовимат бо коррупсия ва дар маҷмуъ ҷиноятҳои муташаккили трансмиллӣ таҳкурсии боэътимод гардида, самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии давлат, фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои низомиро муайян намуданд. Аз ин рӯ, ҚТ муқовимат бо муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаоварро ҳамчун қисми таркибии мубориза бо терроризми байналмилалӣ ва ҷинояткории муташаккили трансмиллӣ ҳисобида, ҳанӯз солҳои 1995-1996 ба Конвенсияҳои СММ дар бораи воситаҳои нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ ва дар бораи мубориза бо воситаҳои нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ ҳамроҳ гардид⁹⁶.

Бояд хотирнишон намуд, ки мушкилоти умдаи замони муосир муомилоти ғайриқонунии маддаҳои нашъаовар, масъалаҳои ифротгароӣ ва амалҳои коррупсионӣ мебошанд. Амалӣ намудани муқовимат бар зидди терроризм ва экстремизм (ифротгароӣ) мутобиқи Конститутсияи ҚТ, Кодекси ҷиноятӣ ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи муқовимат ба терроризм», Қонуни ҚТ «Дар бораи муқовимат ба экстремизм», Консепсияи амнияти миллии ҚТ, фармонҳои Президенти ҚТ, санадҳои

⁹⁵ Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815.

⁹⁶ Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона “Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики” // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2023. – №1 (26). – С. 104-122.

Ҳукумати ҚТ, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ эътироф кардааст, ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва дурнамозии давлатӣ ва нақшаи амали онҳо дар ин самт ба роҳ монда шудааст.

Ҳамзамон, дар асоси нишондодҳои созишномаҳои байналмилалӣ кишвари мо чораҳои заруриро дар самти муқовимати шадид бар зидди чунин падидаҳои роҳандозӣ намуда ва чунин раванд то ба ҳол мавриди чораандешии бевоситаи ҳуқуқиву сиёсӣ ва ташкиливу иттилоотӣ ва маърифатӣ қарор дорад.

Дар баробари ин, таҳдидҳои терроризм ва экстремизм (ифротгароӣ) то ба ҳол мавҷуд мебошад, ки чораандешии комплексӣ дар ин самт зарур аст. Албатта, аз ҷониби мақомоти қонунгузор, иҷроия ва ҳокимияти судӣ тадбирҳои гуногунсатҳ дар ин ҷода роҳандозӣ гардида истодааст.

Чуноне ки С.Ш. Шаропов қайд менамояд “мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишвар аз таҷрибаи байналмилалӣ ҷиҳати мубориза бо чунин зухурот васеъ истифода намуда, ба механизмҳои байнидавлатии ҳамоҳанги муқовимат ба терроризм ва экстремизми (ифротгароӣ) байналмилалӣ шомил шудаанд, то ки ҳама гуна роҳҳои қочоқи яроқ, маводи таркандаро дар дохили кишвар ва роҳҳои воридоти онҳо аз хориҷа ба таври эътимоднок баста шаванд”⁹⁷.

Ҳарчанд, ки дар ин самт натиҷаҳои мусбат ба вуҷуд омада бошанд, ҳам вале таҳлилҳои бозгӯи онанд, ки то ба ҳол чораҳои амалигардида, пурра нестанд. Дар самти муқовимат ба ҷинояткорӣ бояд мусоидат ва ҳамкориҳои тамоми табақаҳои ҷомеа равона гардад, зеро маводи муҳаддир ба генофонди миллат зарба зада, ахлоқи ҷомеа, махсусан ҷавононро коҳиш медиҳад ва гузашта аз ин, чунон ки борҳо Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид кардаанд “яке аз сарчашмаҳои

⁹⁷Шаропов С.Ш. Правовые вопросы борьбы с терроризмом // Государство и право. – 2000. – №3. – С. 12-17.

маблағгузории терроризм ва эҷоди хатар ба амнияти давлату ҷомеа ба ҳисоб меравад»⁹⁸.

Бояд гуфт, ки дар мамлакат бо ташаббус ва иқдомоту сиёсати созандаи Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар самти муқовимат бо муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, падидаҳои ифродгарой, амалҳои коррупсионӣ чораҳои зарурӣ ва судманд андешида шуд. Аз ҷумла, фармони Президенти ҚТ аз 12 апрели соли 1996 «Дар бораи тадбирҳои таъхирнопазири мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир»⁹⁹ ва аз 21 июли соли 1999, №1262 «Дар бораи тадбирҳои иловагии пурзӯр намудани мубориза бар зидди ҷинояткорӣ дар соҳаи иқтисод ва коррупсия (ришватхӯрӣ)»¹⁰⁰ ҷиҳати муқовимат бо муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир, ифродгарой, коррупсия замина гузошанд.

Дар идомаи ҷунин сиёсат аз 1 июни соли 1999 бо фармони Президенти ҚТ Агентии назорати маводи нашъаовар ба фаъолият шурӯъ намуд. Дар ин давра, қонунҳои ҚТ «Дар бораи муқовимат ба коррупсия», «Дар бораи хизмати давлатӣ», «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ», «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ», «Дар бораи санчиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор дар ҚТ», «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ», «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ», «Дар бораи мақомоти худидораи шаҳрак ва деҳот», кодексҳои гумрук, андоз, меҳнат, маданӣ, ҷиноятии ҚТ ва ғ. қабул гардидаанд.

Бояд гуфт, ки фасод ё худ коррупсия ба унвони вабои аср шинохта шуда, масоили муборизаю муқовимат алайҳи он ҳамеша аз ҷониби

⁹⁸ Э. Раҳмон. Масъулият барои фардои миллат. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 4 апрели 2003.; Маърузаи Президенти ҚТ дар машварати кормандони мақомотҳои хифзи ҳуқуқ ва сохторҳои қудратӣ аз 09 феввали соли 1999 ва 31 майи соли 2002.

⁹⁹ Фармони Президенти ҚТ аз 12 апрели соли 1996 «Дар бораи тадбирҳои таъхирнопазири мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир» // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

¹⁰⁰ Фармони Президенти ҚТ аз 21 июли соли 1999, №1262 «Дар бораи тадбирҳои иловагии пурзӯр намудани мубориза бар зидди ҷинояткорӣ дар соҳаи иқтисод ва коррупсия (ришватхӯрӣ)» // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

созмону ташкилотҳои байналмилалӣ, махсусан бонуфузтарини онҳо - Созмони Милали Муттаҳид ҳамчун яке аз вазифаҳои аввалиндараҷа эътироф карда шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳанӯз аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ барои мубориза бурдан бо ин зухуроти манфур ҷораҳои зиёдеро роҳандозӣ намуда, дар ин асно заминаи ҳуқуқии натиҷабашро ташаккул додааст.

Инчунин, бо мақсади муборизаи бевосита бо коррупсия дар мамлакат ва муттаҳид сохтани саъю кӯшишҳои зиддикоррупсионии давлат, ба мубориза ҷалб намудани ҷомеаи шаҳрвандӣ, намояндагони тиҷорат ва ташкилотҳои байналмилалӣ, инчунин бартараф намудани такрори вазифа ва ваколатҳои мақомоти давлатӣ барои муқобилият бо коррупсия бо фармони Президенти ҚТ аз 10 январи соли 2007, №143 Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ таъсис ёфт, ки вазифаҳои асосии он аз пешгирӣ, барҳам додан ва ошкор сохтани ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ, таҳқиқи ибтидоӣ, тафтиши ҷиноятҳои коррупсионӣ, инчунин гузаронидани назорати давлатии молиявӣ иборат мебошад.

Баъд аз таъсиси Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ зарурат ба миён омад, ки пеш аз ҳама корҳои муайяни ташкилӣ ва ҳуқуқӣ баҳри фароҳам овардани шароит ва заминаҳо барои оғоз ва минбаъд идома бахшидани фаъолияти Агентии мазкур анҷом дода шавад. Дар ин замина, лоиҳаҳои қонунҳои нав таҳия ва қабул шуданд, қонунҳои ҷорӣ бо тағйироту иловаҳо тақмил дода шуданд.

Санадҳои нави қабулшуда, аз ҷумла, Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои ҚТ», Қонуни ҚТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ», «Стратегияи мубориза бар зидди коррупсия дар ҚТ», «Низомномаи тартиби адои хизмат дар воҳидҳои хифзи ҳуқуқи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза

бо коррупсияи ҚТ», «Оинномаи интизомии кормандони воҳидҳои ҳифзи ҳуқуқи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ», «Конвенсияи СММ зидди коррупсия», тағйиру иловаҳо ба Кодекси ҷиноятии ҚТ, КМҚ ҚТ, Кодекси андоз, қонунҳои ҚТ дар бораи мубориза бо коррупсия, дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва як қатор қонунҳои дигар, санадҳои меъёри ҳуқуқӣ оид ба фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва судӣ ҚТ-ро ба зинаи нави муқовимат зидди ҷинояткорӣ ва умуман таҳкими қонуният бардоштанд, ки бевосита аз меъёрҳои конститусионӣ сарчашма мегиранд¹⁰¹.

Бояд гуфт, ки чораандешии муҳими ҳуқуқиву ташкилӣ ва моддиву маърифати дар самти муқовимат ба шаклҳои гуногуни ҷинояткорӣ василаи асосии таҳкими адолати иҷтимоӣ ва судӣ дар кишвар махсуб гардида, заминаи мусоидро баҳри рушди бонизоми тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ба вуҷуд меоранд.

Вобаста ба дигаргуниҳои куллии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар Тоҷикистон ислоҳоти асосҳои адолати судиро дар кишвар ба марҳилаҳои зерин ҷудо кардан лозим аст:

- 1) оғози ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар таърихи давлатдорӣ милли аз солҳои 1990-1994;
- 2) марҳилаи дууми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар солҳои 1994-2003;
- 3) марҳилаи сеюми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар солҳои 2003-2016;
- 4) марҳилаи чоруми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ аз соли 2016 оғоз шудааст.

Баробари қабули Эъломияи Истиқлолияти давлатии ҚТ бори аввал принципҳои асосии таҷзияи ҳокимияти давлатӣ - қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ муқаррар шуданд, ки ба марҳилаи аввали ислоҳоти асосҳои адолати судӣ ва мустақилияти суд дар Тоҷикистон замина гузошт¹⁰². Баъди

¹⁰¹ Э. Раҳмон. Паёми Президенти ҚТ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия, 6 ноябри соли 2018 // Ҷумҳурият. 6 ноябри соли 2018. – №216 (23 559).

¹⁰² Декларация о суверенитете Республики Таджикистан // Ведомости Верховного Совета Тадж. ССР. – 1990. – №16. – С. 47.

қабули Конституцияи ҚТ (1994) мустақилияти ҳокимияти судӣ дар сатҳи расмӣ муқаррар карда шуд.

Моҳият ва мазмуни ба амалбарории адолати судӣ таҷассуми сатҳи муосири ташаккул ёфтани низоми боэътимоди таъминкунандаи адолати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон эътироф гардид. Дар қонуни асосии Тоҷикистони соҳибистиклол пешбинӣ шудани асосҳои адолати судӣ, ба монанди арзиши олии доштани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бунёди ҷомеаи адолатпарвар, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ ва ғайраҳо тасдиқи марҳилаи аввали оғози ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар ҚТ мебошад.

А. Имомов қайд менамояд, ки “ба паҳлуҳои ҷудоғонаи оғози ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон аз нуқтаи назари рушди меъёрҳои Конституцияи ҚТ баҳогузорӣ кардан ба мақсади тадқиқоти мо мувофиқ аст. Воқеан, қабули Конституцияи соли 1994 имконият дод, ки дар ҷумҳурӣ сулҳу субот барқарор шуда, ҳаёти ҷомеа ба маҷрои осоишта равона ва волоияти қонуну тартиботи ҳуқуқӣ барқарору ҳукмрон гардад. Маҳз заминаҳои конституционӣ дар давлат барои рушди иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва таъмин шудани адолати иҷтимоӣ шароити мусоид ба вучуд оварданд”¹⁰³.

Ба андешаи М.А. Маҳмудзода “бо рушду такомули ҷомеаи Конституция, меъёрҳои он ва дигар санадҳои қонунгузорӣ ба такмил эҳтиёҷ пайдо карданд. Ин хусусан ба Конституция ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат ва ҷомеае иртибот мегирад, ки дар марҳилаи гузариш аз як сохт ба сохти дигар ва рушду такомул қарор дорад”¹⁰⁴. Чунин зарурати такмили Конституция ва дигар санадҳои қонунгузорӣ низ пеш омад, ки ба оғози марҳилаи дуҷуми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон замина гузошт. Аз ҷониби Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ қонуну санадҳои қабул карда шуданд,

¹⁰³ Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри дуюм. Бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2004. – С. 342.

¹⁰⁴ Маҳмудзода М.А. Конституция заминаи ташаккули низоми ҳуқуқи миллӣ (маҷмӯи мақолаҳои маърузаҳо). – Душанбе: Эр-граф, 2014. – С. 11.

ки онҳо ба пешрафти сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии ҷомеа ва ба такмил ёфтани асосҳои адолати судӣ мусоидат намуданд.

Маҳз бо ҳамин мазмун Маҷлиси Олии ҚТ дар соли аввали фаъолият 6 қонуни конституциониро дар бораи судҳо қабул кард: 1) Дар бораи сохтори судии ҚТ¹⁰⁵; 2) Дар бораи мақоми судья дар ҚТ¹⁰⁶; 3) Дар бораи Суди конституционии ҚТ¹⁰⁷; 4) Дар бораи Суди Олии ҚТ¹⁰⁸; 5) Дар бораи Судии иқтисодии ҚТ¹⁰⁹; 6) Дар бораи судҳои ҳарбӣ¹¹⁰.

Қобили тазаккур аст, ки падидаи назорати конституционӣ дар ҚТ ҳанӯз аз с. 1990 бо таъсис ёфтани Кумитаи назорати конституционии ҚТ¹¹¹ рӯи қор омада буд, ки таъсиси он аз талаботи ҷомеа ва давлат ба мавҷудияти чунин як падида ва ниҳоди нав дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ шаҳодат меод, ки назорат, риоя ва татбиқи меъёрҳои Конститутсияро ин Кумита амалӣ менамуд ва баъдан дар таъсиси Суди конституционӣ нақши муҳим бозид¹¹².

Дар ин заминаҳо, бо мақсади ҳифз, таъмини волоият ва амали бевоситаи Конститутсияи ҚТ ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои конституционии шаҳрвандон Суди конституционии ҚТ ҳамчун мақомоти мустақили ҳокимияти судӣ таъсис ёфтааст. Бевосита фаъолияти худро Суди конституционии ҚТ дар охири соли 1995 шурӯъ намуд. Дар иҷтисоии дуҷуми Маҷлиси Олии ҚТ 3 ноябри соли 1995 Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Суди конституционии ҚТ» қабул шуд, дар он вазифаҳо, салоҳият, тартиби ташкил ва фаъолияти

¹⁰⁵ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи сохтори судӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 226.

¹⁰⁶ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақоми судья дар ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 232.

¹⁰⁷ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи суди конституционии ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – № 21. – Мод. 223.

¹⁰⁸ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Суди Олии ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – № 21. – Мод. 230.

¹⁰⁹ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои иқтисодии ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 242.

¹¹⁰ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои ҳарбӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 236.

¹¹¹ Қонуни ҚТ аз 27 августи соли 1990 «Дар бораи назорати конституционӣ дар ҚТ» // Ведомостҳои Шурои Олии ҚТ. – 1990. – №17. – Мод. 291.

¹¹² Ниг.: Куќанов С. Суди конституционии ҚТ ва истисноияти давлатӣ // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 8-12.

Суди конституционии ҶТ, ки аз Конститутсияи ҶТ сарчашма мегирифтанд, муайян карда шудаанд.

Фаъолияти ташкилии Суди конституциониро фармони Президенти ҶТ аз 15 майи соли 1995, таҳти №238 замина гузошт ва тибқи он шароити зарурии корӣ фароҳам оварда шуд. Баъд аз қабули Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи Суди конституционии ҶТ» аз 3 ноябри соли 1995, №84 Суди конституционӣ ба кор шурӯъ намуд.

Ғайр аз ин, Маҷлиси Олии ҶТ 4 ноябри соли 1995 Кодекси муурофиавии хоҷагии ҶТ-ро тасдиқ кард¹¹³, ки дар он усулҳои татбиқи адолати судӣ дар судҳои иқтисодӣ, ҳайат ва сохтори суди иқтисодӣ, ташкили муурофиаи иқтисодӣ ва субъектони он ва ғ. танзим гардид¹¹⁴.

Ба андешаи А.С. Достиев “тағйиру иловаҳои, ки соли 1999 мутобиқи Созишномаи умумии истикрори сулҳ ва ризоияти миллӣ ба Конститутсия ворид гардиданд, воситаи муҳими ризоият, созиш, ваҳдат ва суботи ҷомеа гаштанд”¹¹⁵. Дар асоси он тағйиру иловаҳо аввалин маротиба дар мамлакат парламенти касбии иборат аз ду палата - Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон таъсис ёфт, ҳамчунин фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ мувофиқи таҷрибаи маъмули ҷаҳонӣ ба роҳ монда шуд.

М.Д. Оймаҳмадов изҳор медорад, ки “дар асоси ин тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҶТ дар соли 1999 дар кишвар парламенти касбии доимоамалкунанда таъсис ёфт, муҳлати ваколатҳои Президенти ҶТ ба ҳафт сол, муҳлати ваколатҳои судяҳо ба даҳ сол расонида шуд. Баъди қабул шудани Конститутсияи ҶТ, таҳия ва қабул шудани санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ дар соҳаи адолати судӣ барои воқеан амалӣ шудани

¹¹³ Кодекси муурофиавии хоҷагии ҶТ аз 4 ноябри соли 1995 // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1995. – №23-24. – Мод. 371.

¹¹⁴ Ниг.: Имомов А. Ҳуқуқи конституционии ҶТ: китоби дарсӣ. Нашри дуюм. Бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Эҷод, 2004. – С. 346.

¹¹⁵ Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесение изменений и основные положения. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С.12.

кафолатҳои конституционии ҳифзи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд қадамҳои устуворе гардиданд”¹¹⁶.

Мувофиқи қарори Маҷлиси намояндагон аз 13 июни соли 2001 ва қарори Маҷлиси миллӣ аз 23 июли соли 2001 Қонуни конституционӣ “Дар бораи судҳои ҚТ” аз 6 августи соли 2001¹¹⁷ қабул ва мавриди амал қарор дода шуд. Қонуни мазкур тарзи ташкил ва фаъолияти судҳо, ҳамчунин фаъолияти Шӯрои адлияи ҚТ-ро вобаста ба масъалаҳои таъмини ташкилӣ ва моддию техниии судҳо танзим намуд.

Маҷлиси Олии ҚТ даъвати дуюм низоми қонунгузорию дар бораи судҳо аз нав баррасӣ намуда, ғайр аз Қонуни конституционии ҚТ “Дар бораи Суди конституционии ҚТ”¹¹⁸ панҷ қонунҳои конституционии дар боло номбаршударо аз эътибор соқит донист. Қабули Қонуни конституционӣ “Дар бораи судҳои ҚТ” рӯйдоди муҳиме дар мурағабсозии қонунгузорӣ дар бораи судҳо гардид. Бо ба амал дармадани он якбора панҷ қонунҳои конституционии ҷумҳурӣ дар бораи мақоми судьяҳо, дар бораи сохтори судӣ, дар бораи судҳои ҳарбӣ, дар бораи Суди Олии ҚТ, дар бораи судҳои иқтисодии ҚТ аз эътибор соқит гардид. Тамоми муносибатҳо доир ба ташкилу фаъолияти судҳо дахлдоштаро қонуни нав танзим намуд. Ғайр аз ин, қабули қонуни нав як давраи муҳими танзими ислоҳоти судиро дар ҷумҳурӣ ҷамъбаст намуд¹¹⁹.

Баробари пешрафти ҳаёти ҷомеа асосҳои конституционӣ низ пайваста такмил ёфтанд. Зарурати ворид намудани тағйиру иловаҳои баъдӣ ба Конституция, пеш аз ҳама ба танзими тараққиёти сиёсӣ,

¹¹⁶ Оймаҳмадов М.Д. Музаффарият ва мустаҳкамгардии ҳокимияти судӣ дар давраи 20 – соли истиқлолияти давлатии ҚТ // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 63-69.

¹¹⁷ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои ҚТ» // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2001. – №7. – Мод. 490.

¹¹⁸ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи суди конституционии ҚТ» // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – № 21. – Мод. 223.

¹¹⁹ Ниг.: Имомов А. Мақомоти ҳокимияти давлатии Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2007. – С. 262.; Ярашев З.М. История формирования новой судебной системы Республики Таджикистан (1991-2011г.г.): дис. ... канд. ист. наук. – Душанбе, 2011. – С. 39.

иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва таҳкими кафолатҳои ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд вобаста буд.

Дар натиҷаи тағйиру иловаҳои соли 1999 ва 2003 марҳилаи навбатии ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон чараён гирифт, инсон ва ҳуқуқи озодиҳои он арзиши олии эълон шуданд, раёипурсии умумихалқӣ ва интихобот шакли олии ифодаи бевоситаи ҳокимияти халқ эътироф гардид, ҳизбҳои сиёсӣ чун унсурҳои низоми сиёсӣ шинохта шуданд, ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд чун мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, ҷаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва маҳаллӣ, мақомоти худидораи маҳаллӣ эътироф шуданд, ҳуқуқи ҳар шахс ба баррасии парванда дар суди босалоҳият, мустақил ва бегараз эълон гардид¹²⁰.

Инчунин, асосҳои қатъи ваколатҳои аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон мушаххас гардиданд, м. 53 бо қисми шашуми дорои мазмуни зайл илова гардид: «Мақомоти ҳамохангсозии Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон маҷлисҳои худро дар алоҳидагӣ мегузаронанд» ва тибқи қ. 3, м. 54 «Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ҷаласаҳои худро дар ҳолатҳои пешбиникардаи Конститутсия мегузаронанд», дар м. 55 ваколатҳои Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ҳангоми гузаронидани ҷаласаҳои якҷоя муайян гардиданд, тибқи м. 63 «Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон дар ҷаласаи якҷоя дар ҳолати дастгирии на кам аз се ду ҳиссаи аъзоёни Маҷлиси миллӣ ва вакилони Маҷлиси намояндагон метавонанд пеш аз муҳлат пароканда шаванд», тибқи м. 65 «Ҳар шаҳрванди ҚТ, ки синнаш аз 35 кам набошад, забони давлатиро донад ва на кам аз даҳ соли охир доимӣ дар қаламрави Тоҷикистон зиндагӣ намояд, метавонад чун номзад ба вазифаи президент пешниҳод шавад», дар м. 69 ваколатҳои Президенти ҚТ мушаххас гардиданд, тибқи м. 77 муҳлати ваколати Маҷлисҳои вакилони халқ панҷ сол муқаррар гардид, тибқи м. 84 ба низоми судӣ Суди иқтисодии ВМКБ, судҳои иқтисодии вилоятҳо ва

¹²⁰ Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане» (вторая половина XIX – начало XXI вв.). – Душанбе: Дониш, 2010. – С. 44.

шаҳри Душанбе дохил карда шуд, тибқи м. 98 «Раъйпурсиро Президент ё Маҷлиси намояндагон бо дастгирии на кам аз се ду ҳиссаи шумораи умумии вакилон таъин мекунад»¹²¹.

Такмили Конститутсия имконият дод, ки дар таҳкими минбаъдаи дастовардҳои истиқлолият, мустаҳкам гардонидани рукҳои давлатдорӣ, ваҳдату суботи ҷомеа, бунёди ҷомеаи воқеан шаҳрвандӣ, рушди иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсиву фарҳангӣ, болоравии обрӯву нуфузи Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ қадамҳои боз ҳам устувор гузошта шаванд.

Дар асоси тағйироту иловаҳои дар ду мрахила ба Конститутсияи ҚТ воридгардида ҳокимияти судӣ аз нигоҳи ташкилӣ ва самаранокии фаъолияти мақомоти он густариш ёфт¹²². Аз ҷумла, мақоми махсуси ҳокимияти давлатӣ - Шӯрои адлияи ҚТ таъсис ёфта¹²³, синну соли ниҳоии ба вазифаи судьягӣ интихоб ва таъин шудан 65 сол муқаррар шуда, муҳлати ваколати дар ин вазифа будан аз 5 сол ба 10 сол дароз карда шуд. Ҳамчунин, шароити моддию техникаи судҳо ва вазъи иҷтимоию маишии судьяҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо ба куллӣ тағйир ёфт, ки онҳо заминаи муҳими фаъолияти босамари мақомоти судӣ гардиданд.

Аз ҳамин лиҳоз, аввалин барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (барои солҳои 2007-2010)¹²⁴ дар асоси Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 20 апрели соли 2006¹²⁵ таҳия шуда, тадбирҳои мушаххасро бобати амалӣ намудани ислоҳоти судӣ- ҳуқуқӣ дар бар гирифт.

¹²¹ Ниг.: Имомов А. Нақши Конститутсия дар бунёди давлатдории миллии тоҷикон. – Душанбе: Офсет Империя, 2011. – С. 23.

¹²² Тафсири илмию оммави Конститутсияи ҚТ // Зери таҳрири Маҳмудов М.А. – Душанбе: “Ирфон”, 2009. – С.30.

¹²³ Фармони Президенти ҚТ «Дар бораи таъсиси Шӯрои адлияи ҚТ» аз 18 декабри соли 1999, №48 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 08.05.2021 с.).

¹²⁴ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2007-2011) // Бо фармони Президенти ҚТ аз 23 июни соли 2007, № 271 тасдиқ карда шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

¹²⁵ Раҳмонов Э.Ш. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 20 апрели соли 2006 // Ҷумҳурият, аз 22 апрели соли 2006. – № 48-49.

Баҳри таҳким бахшидан ба ҳокимияти судӣ ва мақомоти судӣ, баланд бардоштани нақши суд дар ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, давлат, ташкилоту муассисаҳо, таъмини кафолати судии муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, тақвияти талабот нисбати кадрҳои судӣ, баланд бардоштани донишу таҷриба ва масъулиятнокии онҳо дар натиҷаи амалӣ шудани барнома навбатии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (барои солҳои 2011-2013) ҳадафҳои зерин амалӣ карда шуданд:

– салоҳияти Суди Конституционӣ барои додани хулоса оид ба лоиҳаи тағйиру иловаҳои ба Конституция воридшаванда, инчунин лоиҳаи қонунҳо ва дигар масъалаҳо, ки ба раёспурсии умумихалқӣ пешниҳод карда мешаванд, муқаммал карда шуд¹²⁶;

– бо мақсади таҳким бахшидани низоми судӣ ва ташаккул ёфтани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ Коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои маъмурӣ ва оилавӣ дар суди ВМКБ, вилоят, шаҳри Душанбе ва Суди Олии ҚТ таъсис дода шуданд. Дар ин замина дар Суди Олии иқтисодӣ Коллегиаи судӣ оид ба парвандаҳои маъмурӣ таъсис дода шуд¹²⁷;

– баҳри иҷроиши самараноки қарорҳои судӣ истехсолоти иҷроия аз тобеияти Суди Олии иқтисодии ҚТ ва Шӯрои адлияи ҚТ ба тобеияти Вазорати адлияи ҚТ дода шуд;

– барои интиҳоб ва пешбурди номзадҳои арзанда ба вазифаи судягӣ (аз нигоҳи савияи дониши касбӣ, таҷрибаи бойи қорӣ, сифатҳои баланди инсонӣ ва ахлоқӣ) зарур аст, ки онҳо баъд аз супоридани имтиҳон ва пеш аз ба вазифаи судягӣ таъин шудан (шахсоне, ки бори аввал ба ин вазифа таъин шудан (ба истиснои судяҳои Суди конституционӣ)) ба муддати як сол ба сифати қоромӯз-судя пешбинӣ гардид;

¹²⁶ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Суди конституционии ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2014. – №7, қ.1. – Мод. 379.

¹²⁷ Қонуни конституционии ҚТ “Дар бораи судҳои ҚТ” 26 июли соли 2014, № 108 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2014. – №7, қ.1. – Мод. 380.

– маҳдуд намудани ҳуқуқу озодиҳои асосии конституционии шахрвандон, аз ҷумла иҷозати ҳабси шахс, аз тариқи судӣ амалӣ карда шуд;

– ҳангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ худикроршавӣ дар ҷараёни тафтишоти пешакӣ ва суд ба сифати далели асосии исботкунандаи гуноҳ истисно карда шуд¹²⁸;

– ҳуқуқи тарафҳо бобати ҷамъ кардан ва ҳамроҳ кардани далелҳо васеъ гардид;

– нисбати шахсоне, ки ба ғаъолияти мақомоти тафтишоти пешакӣ ва суд мусоидат менамоянд, ҷораҳои самараноки ҳифзи онҳо пешбинӣ карда шуданд¹²⁹;

– доираи салоҳияти судҳо оид баррасӣ ва татбиқи ҷазоҳои маъмурӣ васеъ гардид¹³⁰;

– тавассути қабули қонун таъсис ва амали судҳои ҳакамӣ дар ҷумҳурӣ ба роҳ монда шуд¹³¹;

– вобаста ба шароити муосир, қонунгузорӣ оид ба ҳокимияти судӣ такмил, муҳолифати миёни меъёрҳои қонунҳо аз байн бурда шуда, кодексҳои муурофиавии ҷиноятӣ, муурофиавии маданӣ, муурофиавии иқтисодӣ, ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ¹³² дар таҳрири нав қабул карда шуданд;

– дар радифи тағйиротҳои ба миён омада шароити моддию техникаи судҳо, моддию иҷтимоӣ ва маишии судьяҳо, инчунин кормандони дастгоҳи судҳо беҳтар карда шуданд ва ғ.

¹²⁸ Кодекси муурофиавии ҷиноятии ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815.

¹²⁹ Қонуни ҚТ «Дар бораи ғимояи давлатии иштирокчиёни муурофиаи судии ҷиноятӣ» аз 29 декабри соли 2010, № 644 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2010. – №644. – Мод. 806.

¹³⁰ Кодекси муурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз 22 июли соли 2013, № 975 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2013. – №975. – Мод. 502.

¹³¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» аз 5 январи соли 2008, №344 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ. 2. – Мод. 10.

¹³² Кодекси муурофиавии ҷиноятии ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815; Кодекси муурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз 22 июли соли 2013, № 975 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2013. – №975. – Мод. 502.

Бояд гуфт, ки такмил додани қонунҳои моддию муурофиявӣ ва дигар қонунҳои марбута ба татбиқи яхелаи онҳо, бартарафсозии мушкилотҳои барзиёд, аз ҷумла такмили зинаҳои судӣ, дар муҳлати кутоҳ ва саривақтӣ баррасӣ ва ҳаллу ҷасл намудани парвандаҳо ва дигар масъалаҳо вобаста ба беҳдошти фаъолияти судҳо, осону камҳаҷм намудани кори судяҳо, бартараф намудани ҳолату меъёрҳои ба содир намудани амалҳои коррупсионӣ мусоидаткунанда ва дар ниҳояти қор ба таъмини риояи ҳуқуқҳои конституционии инсонӣ шаҳрванд, ҳимояи манфиати давлат, қорхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо, амалигардидани қонунҳо ва таъмини адолат мусоидати ҳамарафа менамояд. Зеро, омӯзиш ва таҳлили фаъолияти судҳо нишон доданд, ки барои ҳалли як баҳси маданӣ ва ё иқтисодӣ тарафҳо тавассути марҳилаҳои зиёд ва тарзу усули мураккаби баррасии парвандаҳо вақтҳои зиёд сарф менамоянд аз чунин тарзу усули қор дар як вақт ба фаъолияти судҳо низ мушкилиҳо эҷод мекунад.

Бинобар ин, дар раванди амалишавии Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2011-2013¹³³ алоҳидагӣ қабул гардидани қонунҳои моддӣ ва муурофиявӣ¹³⁴, барои ба таври содда ва шаффофу дақиқ баррасӣ намудани парванда, гузаронидани тафтишоти судӣ ва таҳияю қабули қарорҳои қонуниву асоснок зарурати ҷудо қарда шудани қисми муурофиявӣ аз ҚҲМ ҚТ, дар заминаи он таҳия ва қабул ҚМҲМ ҚТ-ро¹³⁵ ба миён овард.

Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ барои солҳои 2015-2017¹³⁶ бо мақсади идома додани ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар кишвар, таҳкими

¹³³ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2011-2013), ки бо фармони Президенти ҚТ аз 3 апрели соли 2011, № 976 тасдиқ қарда шудааст // Махзани мутамақкази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муруҷиат: 12.01.2020 с.).

¹³⁴ Ниг.: Аминов М.М. Ташаккули судҳои маъмури дар низоми судии ҚТ // Ҳаёт ва қонун. – 2012. – №1. – С.13-18.

¹³⁵ Кодекси муурофияи ҳуқуқвайронқунии маъмурии ҚТ аз 22 июли соли 2013, № 975 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2013. – №975. – Мод. 502.

¹³⁶ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2015-2017), ки бо фармони Президенти ҚТ аз 5 январи соли 2015 № 327 тасдиқ қарда шудааст // Махзани мутамақкази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муруҷиат: 12.01.2020 с.).

минбаъдаи ҳокимияти судӣ, таъмини мустақилият, такмили сохтор ва фаъолияти он, рушди қонунгузории соҳа қабул гардид, ки дар ин раванд, бо мақсади таъмини адолат нисбати ноболиғон, ҳаматарафа таъмин намудани ҳуқуқи манфиатҳои онҳо, фароҳам овардани муҳити солим ба ноболиғон дар рафти таҳқиқ ва тафтиш, инчунин баррасии парвандаҳои маъмурӣ ва ҷиноятӣ дар суд, муайян намудани судяҳои баррасикунандаи парвандаҳо оид ба ҳуқуқвайронкунии ноболиғон дар ҳайати судҳои амалкунанда ва такмили қонунгузорӣ, аз ҷумла таъсиси судҳои ювиналӣ мувофиқи мақсад доништа шуд.

Дар Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2015-2017), ки бо фармони Президенти ҚТ аз 5 январи соли 2015, №327 тасдиқ карда шудааст, пешбинӣ гардида буд, ки “ҳоло барои беҳтар намудани сатҳи риояи дақиқ ва яқхелаи қонунҳо, тақвияти мавқеи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон, Шӯрои миллии муқовимат ба коррупсия, Шӯрои ҳамоҳангсозии мубориза ба ҷинояткорӣ, мустаҳкам кардани қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, баррасӣ ва ҳалли одилонаи арзу шикоят ва мурочиатҳои зиёди шаҳрвандон, таъмини кафолатҳои муурофиавии иштирокчиёни муурофиаи судӣ, бартарияти чораҳои пешгирии ҷиноят ва дигар ҳуқуқвайронкунӣ дар фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, хусусан мақомотҳое, ки фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯиро амалӣ менамоянд, беҳтар кардани сифати ҳамкориҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ байни ҳамдигар, инчунин бо мақомоти ИДМ ва имкониятҳои давлатҳои СҲШ ногузир мебошанд¹³⁷.

Минбаъд бо мақсади таъмини амалишавии талаботҳои Конститутсияи ҚТ фармони Президенти ҚТ аз 30 апрели соли 2010, №864 “Дар бораи тадбирҳои иловагии тақвияти муқовимат ба коррупсия дар ҚТ” ва “Стратегияи мубориза ба коррупсия дар ҚТ”, Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028 қабул гардиданд ва ба як қатор

¹³⁷ Ниг.: Ализода З. Давлат – кафили ҳуқуқи озодиҳои шаҳрванд // Минбари халқ. – №16 (8309) аз 19 апрели соли 2012.

конунгузориҳои амалкунанда тағйироту иловаҳо ворид карда шудаанд, ки амалӣ гаштани онҳо бевосита ба таъмини адолат мусоидат хоҳанд кард.

Дар ин раванд, бори аввал дар ҷумҳуриямон КМҲМ ҚТ қабул ва мавриди амал қарор дода шуд¹³⁸, ки меъёрҳои моддии маъмуриро аз меъёрҳои муурофиавӣ аз ҳам ҷудо пешбинӣ карданд. Зарурияти қабул шудани ҷунин кодекс қаблан дар қатори мавзӯҳои тадқиқотҳои олимони ватанӣ дида мешуд¹³⁹. Акнун меъёрҳои муурофиавии ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ дар чараёни ба танзимдарории муносибатҳои хоси ҷамъиятӣ, минбаъд амалӣ гаштани меъёрҳои на танҳо конунгузории ҳуқуқвайронкунии маъмуриро (моддиро) таъмин мекунанд, балки воқеан амалӣ гаштани меъёрҳои конститусиониро тақвият мебахшанд.

Ба танзимдарории муносибатҳои ҷамъиятӣ зарурияти ташаккули қоидаҳои таъмини адолати иҷтимоиро ба миён овард, ки аз ҳуқуқи инсон сарчашма мегиранд. Эътироф гаштан, кафолати таъмини риоя, воқеан дар амал иҷро ва таҳти ҷимояи давлат қарор дода шудани ҳуқуқҳои инсон - қадамҳои аввалин мебошанд, ки минбаъд ҳуқуқ дар таъмини адолати иҷтимоӣ мувофиқи таъинот ва табиати аслии худ дар меъёрҳои Конститутсияи ҚТ ифодаи худро ёбад. Манбаи табиӣ доштани ҳуқуқи инсон ақидаи пешқадаме мебошад, ки тибқи он ҳуқуқи расмӣ - ҳамчун маҳсули афкор ва иродаи ҳуди инсон ба таъиноти аслии ҳуқуқ мувофиқат менамояд ва воқеан таҳти ҷимояи давлат қарор мегирад.

Моҳияти расмию ҳуқуқӣ пайдо кардани асосҳои адолати судӣ дар Тоҷикистон паҳлуҳои гуногун ифода мекунанд: **а)** асосҳои адолати судӣ аз неъматҳои олий, муқаддас эътироф шудани ҳуқуқи озодиҳои инсон бармеоянд, онҳо моҳият ва хусусиятҳои хоси кафолати амалӣ шудан, хусусан ҷимоя гаштани ҳуқуқи озодиҳои инсонро ифода менамояд; **б)** онҳо низоми меъёрҳои ҳуқуқии хусусияти умумидоштаро ташкил дода,

¹³⁸ Кодекси муурофиавии ҳуқуқвайронкунии маъмуриро ҚТ аз 22 июли соли 2013, № 975 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2013. – №975. – Мод. 502.

¹³⁹ Ниг.: Раҳматулоев А.Э., Дадоҷонов С. Административные споры: проблемы правового регулирования и порядок их разрешения (сравнительно-правовой анализ) // Вестник ТГУ ПБП. – 2010. – № 4(44). – С. 14-22.

заминаи асосии низоми қонунгузори мурофиавии судӣ маҳсуб мегарданд; в) вайрон намудани унсурҳои адолати судӣ ҷиҳати бекор кардани санад ё қарорҳои қабулшуда асос шуда метавонанд; г) асосҳои адолати судӣ иҷроиши вазифаҳои давлатро ҳамчун механизми амалигардонии функцияи дохилии давлатӣ ва амалӣ гаштани адолати иҷтимоиро таъмин менамоянд; д) онҳо моҳият ва хусусиятҳои хоси мурофиаи судиро ифода менамояд, ки иштироки шаҳрвандон ва ҷимояи ҳуқуқи озодиҳои онҳо кафолат дода мешавад; е) асосҳои адолати судӣ қонуният ва асосҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатиро объективона инъикос менамоянд ва ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳаёти ҷомеа мувофиқат мекунад.

То сатҳи конституционӣ, шакли расмӣ ҳуқуқӣ гирифтани ақидаҳо доир ба таъмини адолат ҳазорсолаҳо гузаштааст. Тӯли ин асрҳо нигоҳ доштан ва минбаъд эҳё гаштани онҳо тасодуфан ба вуқӯъ наомадааст. Ин роҳи тӯлонии мубориза ва муҳорибаҳо, мағлубият ва музаффариятҳои миллати тоҷик аст, ки тавонист дар давоми ин марҳилаҳои таърихии пурталотум ва зиддияти манфиатдории доираҳои муайян Истиқлолияти давлатӣ ва соҳибхитияри худро эҳё ва эълон намояд. Эътибори расмӣ пайдо кардани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд кафолати риоя, иҷро, ҷимоя ва амалӣ гаштани онҳоро ифода мекунад, ки бояд аз ҷониби давлат ва мақомоти он таъмин карда шавад.

Дар ҷамъбасти таҳқиқоти илмӣ параграф ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки чи тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд «Бунёди ҷомеаи пешрафта қабл аз ҳама эҳтироми қонун, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва умуман таъмини волоияти қонунро тақазо мекунад. Мо бояд эҳтиромро сачда карданро ба қонун омӯзем, аз ҷаҳорҷӯбаи Конститутсия берун набароем, ки қонуну қонуният мизони

воқеии зиндагӣ, пойдевори ҳаёти харрӯза ва низоми ҳамешагии давлатдорӣ мо гардад»¹⁴⁰.

Дар ҳамин замина, бо дарназардошти таъсиротҳои манфии раванди ҷаҳонишавӣ ва барҳуди фарҳангу тамаддунҳо ба андешаи мо ба масъалаи ҳифзи симои миллию суннатӣ, фазои ягонаи солими маънавӣ, пос доштани арзишҳои маънавӣ, баланд бардоштани сатҳи фарҳанги сиёсӣ ва маърифати ҳуқуқии аҳолии кишвар эътибори ҷиддӣ додан мувофиқи мақсад аст. Дастовардҳои таърихӣ давлатдорӣ миллиро дар раванди таълиму тарбия ва тавқияти маърифати сиёсӣ-ҳуқуқӣ, такмил додани қонунгузорӣ ҷорӣ оқилона истифода ва татбиқ намудан талаботи замони муосир аст.

1.3. Раванди амалишавии ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони муосир

Дигагуниҳои кулӣ ва ислоҳоти соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, ки дар шароити Тоҷикистони муосир ба вуқӯъ пайвастанд, на танҳо ба ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти иҷтимоӣ таъсири худро расониданд, инчунин низоми идоракунии давлатӣ ва ҳуқуқиро тағйир доданд ва дар пасманзари ҳамин равандҳо сатҳи ҷаҳонбинӣ, афкори ҷомеа нисбати адолати судӣ ҳам тағйири кулӣ ёфт. Бояд тазаққур дод, ки чунин дигаргуниву тағйирот мушкilotҳои дар ҳаёти ҷомеа мавҷударо боз афзун кард, ки яке аз онҳо зарурати такмил додани ҳифзи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, алалхусус кафолати дастрас шудани адолати судӣ ба шаҳрвандон, ҳамчун кафили адолати иҷтимоӣ дар кишвар мебошад, ба миён оварданд.

Бинобар ин, дар ин қисмати рисола бештар услубҳои таҳлили ҳуқуқии санадҳои меърию ҳуқуқӣ, хронология ва абстраксияро истифода бурда, ҷиҳатҳои назариявӣ ва амалии ислоҳоди судию

¹⁴⁰ Раҳмон Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 5. – Душанбе, 2005. – С. 41.

хукукиро дар ҚТ марҳила ба марҳила мавриди омӯзишу баррасӣ ва таҳлилу таҳқиқи қарор медиҳем.

Ислоҳоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бо ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ рӯбарӯ гардид¹⁴¹. Ин боиси авҷ гирифтани падидаҳои хавфнок ба монанди коррупсия, терроризм, экстремизм ва дигар ҷиноятҳои вазнин гардид, ки онҳо ба натиҷаи ислоҳоти оғозшуда таъсири манфӣ расониданд. Ғалатҳое, ки дар солҳои аввали ислоҳот ҷой доштанд, боиси заифу ғалаҷ гаштани назорати давлатӣ ва ҷамъиятӣ нисбат ба ғайолияти шахсони мансабдор ва кормандони мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ, таҳдиди имконпазири ришвахӯриро дар аксарияти ҷанбаҳои ғайолияти мақомоти давлатӣ ва идоракунӣ ба воқеият мубаддал кард¹⁴².

Новобаста аз мушкилиҳои солҳои аввали Истиқлолият мақомоти судӣ дар низоми мақомоти давлатӣ ба яке аз сохтори бонуфузи ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд табдил дода шуд.

Ҷараёни амалӣ шудани ҳукуқи шахс ба ҳимояи судӣ мураккаб ва тӯлонӣ буда, тибқи қоидаҳои мурофиавӣ зарурати иҷрои маҷмӯи амалҳои мурофиавиро (аз лаҳзаи пешниҳоди даъво то иҷрои санади судӣ) ба миён меорад. Масалан, пешниҳод кардани далелҳо, иштирок дар амалҳои мурофиавии судӣ¹⁴³, дархост ва ё радиё баён кардан, шиносӣ бо маводҳои парвандаи судӣ, изҳори назар ва ғ.). Аз ин бармеояд, ки ҳукуқи шахс ба ҳимояи судӣ танҳо як амал ё имконият дар шакли мурочиат ба мақомоти судиро дар бар намегирад. Бо ариза ё даъво мурочиат кардани шахс ба мақомоти судӣ ибтидои амалишавии ҳукуқи конституционии шахс ба ҳимояи судӣ аст. Дар мавридҳои пешбинӣ кардаи қонун ин шахс метавонад нисбати судя радиё ё нисбати амал ё санади судӣ шикоят намояд ва ғайраҳо.

¹⁴¹ Ниг.: Ярашев З.М. История формирования новой судебной системы Республики Таджикистан (1991-2011г.г.): дис. ... канд. ист. наук. – Душанбе, 2011. – С. 39.

¹⁴² Ниг.: Урунов Д.А. Становлении новой политической структуры в Республике Таджикистан (1991-1997 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – Душанбе, 1998. – С. 58.

¹⁴³ Ниг.: Алексеева Л.Б. Применение судами международных норм в области прав человека // Комментарий российского законодательства. – М.: Приор, 1997. – С. 31-35.

Ю.Е. Пермяков ва В.М. Сирих қайд мекунад, ки ҳокимияти давлатӣ, ки мақомоти судиро таъсис дода, ҳимояи судиро бар ҳар кас кафолат додааст, тавассути мақомоти судӣ имконияти ҳалли саривақти масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодиро пайдо мекунад, ки хавфи ба мақомоти иҷроия табдил додани мақомоти судӣ ва коҳиш ёфтани мустақилияти судро ба миён меорад. Ҳукми суд чун воситаи таъсиррасонӣ ба рафтор чун қасоси одилонаи ҳокимияти сиёсӣ доништа мешавад, чунки ҳокимияти қонунбарор, монанди суд имконияти ғавран ҳал кардани масъалаҳои баҳснокро надорад. Мантиқан қарори суд бояд ба фазои умумии амалишавии ҳуқуқ дар ҳама соҳаҳои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ мувофиқ бошад¹⁴⁴. Бинобар ин, суд ҳамчун мақомоти давлатӣ, бо мақсади иҷрои саривақтии вазифа ва сарбории қорӣ, қоидаҳои муҳофизавии нисбатан мураккабро (расмиёти) нисбати муҷриати шаҳрвандон қорӣ мекунад, амалишавии саривақтии ҳуқуқ ба ҳифзи судиро зери шубҳа мекӯнад.

Амалияи судӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки на ҳама вақт, на ҳама шаҳрвандон аз ин имкониятҳои ҳуқуқии худ оид ба дастрас будани ҳимояи судӣ истифода бурда метавонанд. Аз ҷониби дигар, бинобар маҳдудиятҳои сунъӣ онҳо имконият надоранд аз ҳуқуқи худ ба ҳимояи судӣ самаранок истифода баранд. Ба ақидаи В.М. Жуйков то ҳол баъзе аз судяҳо дар қолаби шахшудаи амрдиҳӣ ва маъмури қарор доранд ва интизори қабули санади меъёрии ҳуқуқии аниққунанда мебошанд, ки татбиқи ҳар як меъёрро шарҳ меода бошад¹⁴⁵.

Ҳол он ки татбиқи ягон меъёри ҳуқуқӣ набояд шарҳи иловагӣ ё қабул шудани қарори махсуси Пленуми Суди Олии ҚТ-ро талаб намояд. Ғайр аз ин, ҳолатҳои ҷой доранд, ки аз шахси муҷриатқунанда ҳанӯз дар марҳилаи қабули ариза ҳуҷҷатҳои талаб карда мешавад, ки дар қонун пешбинӣ нашудаанд ё ҷамъоварии онҳо ҳароҷоти иловагиро талаб

¹⁴⁴ Ниг.: Пермяков Ю.Е. Основания права. – Самара: Универс-групп, 2003. – (496 с.) – С. 356.; Сырых В.М. Логические основания общей теории права. – М.: Спарк, 2000. – С. 315-331.

¹⁴⁵ Ниг.: Жуйков В.М. Права человека и власть закона (вопросы судебной защиты). – М.: Юристъ, 1995. – С. 97.

мекунад ё умуман ба баҳси ҳуқуқӣ дахле надорад. Ба андешаи мо, чамъи ин гуна амалҳо, ки ҳуқуқи шахсро ба ҳимояи судӣ маҳдуд мекунанд, бештар омили коррупсионӣ дорад¹⁴⁶.

Муаллифони ватанӣ, аз ҷумла Ш.М. Исоев қайд мекунад, ки “ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва ҳуқуқ ба ҳимоя (ҳимоятгар) бо ҳам алоқаманд бошанд ҳам онҳо аз якдигар фарқияти ҷиддӣ доранд. Чунки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ аз ҳуқуқ ба ҳимоя васеътар буда, ягон шахс аз ин имконият маҳрум намешавад, амали ҳуқуқ ба ҳимоя бошад танҳо ба доираи муайяни иштирокчиёни муҳофизатӣ (гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда), ки онҳо таҳти таъқиби ҷиноятӣ қарор гирифтаанд, паҳн мешавад”¹⁴⁷.

Таҳқиқот ва мушоҳидаҳои илмию амалӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки омили меҳварии пешниҳодгаридани арзу шикоят ва дархостҳои аҳоли ба мақомоти судӣ ин дар ҷараёни татбиқи воқеии муқаррароти қонун дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти давлативу ҷамъиятӣ бо сабаб ва омилҳои субъективӣ ва ба инobatгирии манфиатҳои шахсии қисме аз шахсони мансабдори мақомоти ҳокимияти давлатӣ мавқуф гузоштани татбиқи қонун ба муҳлатҳои муайян ва ё то мавриди содир шудани фармони дахлдори субъектоне болозикр оид ба татбиқи қонунҳо боздоштан шудани муқаррароти дахлдори санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошад.

Ҳамчунин, аён мегардад, ки дар баъзе мавридҳо амалӣ гардидан ва татбиқи санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ (фармон) ва ё амри роҳбари мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар нисбат ба муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сари вақт ва самаранок сурат мегирад, ки чунин раванд ба қувваи бештари ҳуқуқии қонун ва принципи амали бевоситаи он таъсир мерасонад.

Бояд гуфт, ки дараҷаи нокифояи ба роҳ мондани қорбарӣ, сатҳи пасти маърифати ҳуқуқӣ, иҷрои номатлуби масъулияти вазифавӣ,

¹⁴⁶ Қонуни ҚТ «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 25 июли соли 2005, № 100 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2005. – №7. – Мод. 402.

¹⁴⁷ Исоев М.Ш. Теоретические и правовые основы уважения прав личности. – Душанбе: «Ирфон», 2005. – С. 9.

интизор гардидани дастури бевоситаи роҳбари идораи болоӣ ва ё худ «намоишкориҳои садоқат нисбат ба роҳбари идораи болоӣ», ноҳидабароӣ нисбат ба татбиқи воқеии санадҳои қонунгузорӣ ва ғ. сабаб ва омилҳои махсус мегарданд, ки ба татбиқи воқеии санадҳои қонунгузорӣ ва дар амал татбиқи гардидани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар бисёр маврид монеъ мешаванд, инчунин сабаби норозигӣ ва нобоварии мардум ба санадҳои қонунгузорӣ (нигилизми ҳуқуқӣ) ва адолати судӣ мегардад.

Доир ба ҳамин масъалаҳо, қайд кардан ҷои асосӣ аст, ки ба натиҷаҳои пешбурди кор ва фаъолияти ниҳодҳои сохтори маъмурии назорат амалиенамуда, махсусан таъқиби ҷиноятӣ ва мақомоти прокуратура на ин ки танҳо аз рӯйи теъдоди аризу шикоятҳои ба онҳо воридгардида ва ё парвандаҳои ба мақомоти судӣ равоншуда баҳогузорӣ карда шаванд. Нишондиҳандаи миқдорӣ дар ин сурат сатҳи сифати корбариро маънидод намуда еметавонад. Бояд таъкид намуд, ки фаъолияти мақомоти болозикр дар самти корҳои тарғиботиву ташвиқотӣ ва фаҳмондадиҳии муқаррароти санадҳои қонунгузорӣ, ба роҳ мондани ҳамкорӣ ва равобит бо муассисаву ташкилот ва идораро оид ба баррасии арзу дархост ва шикоят, пешгирии ҳолатҳои содир гардидани кирҳои ҷиноятӣ, дигар намдҳои ҳуқуқвайронкуниҳо ва оқибатҳои аз онҳо бавҷудмад бештар мақсаднок ва саривақтӣ аст ва ин раванд набояд сарфи назар гардад.

Ҷиҳати таъмини иҷрои муваффақонаи маъулият ва вазифаҳо дар самти сари вақт ва ҳаматарафа ошкор ва баррасӣ кардани ҳуқуқвайронкунҳо, кирдорҳои ҷиноятӣ ва ба ҷораҳои ҷавобгарӣ ҷалб кардани шахсони чунин кирдорҳоро содир карда, барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшуда на ин ки маърифати ҳуқуқӣ, ҳамчунин интизоми меҳнатӣ ва брмасъулияти хизматӣ, истифодаи мақсадноки равишҳои пешқадам, такмил додани шакли усулҳои ҳамкорӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолият ва амсоли ин ҳатмӣ мебошанд. Дар мавриди пешбурди парвандаҳо ва ё баррасии баҳсҳои мавҷудаи ҳуқуқӣ риоя накардани

талаботи қонун, сарфи назар аз он кӣ дар кадом асос роҳ дода шудааст, зарур аст, ки ба таври қатъӣ ва дар ягон маврид иҷозат дода нашавад, дар ин замина масъулияти тибқи санадҳои қонунгузорӣ муқарраргардида набояд сарфи назар гардида, санадҳои ғайриқонунӣ қабулшуда безътибор доништа шуд, сари вақт бекор карда шаванд.

Ҳамин тариқ, агар ба мазмун ва моҳияти ҳуқуқи конституционии ҳар шахс ба ҳимояи судиро аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ мавриди таҳлили ҳуқуқӣ қарор диҳем, аз натиҷаҳои он аён аст, ки дар амалия ва назарияи ҳуқуқ бояд ду паҳлуи ин масъала (ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ) – паҳлуҳои моддӣ ва мурофиавӣ ба эътибор гирифта шаванд¹⁴⁸.

Бояд тазаккур дод, ки ҳуқуқи мууроҷиат намудан ба мақомоти судӣ барои барқарор кардани ҳуқуқи вайроншуда (ҳуқуқ ба даъво, ба шикоят) паҳлуи муурофиавиро ташкил дода, боиси ба вучуд омадани ўҳдадории таҳти ҳимояи судӣ қарор додани ҳуқуқу озодии шахс мегардад, кафолати ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои мууроҷиаткунанда таъмин (риоя, иҷро) карда мешавад. Яъне, бо ташаббуси шахс муносибати ҷамъияти ба миён меояд, ки барои суд зарурати анҷом додани маҷмӯи амалҳои муурофиавиро бо риояи меъёрҳои муқарраркардаи қонун ба миён меорад. Ҳуқуқи шахс ба барқарор карда шудани оқибати ҳуқуқвайронкунӣ ва ҷуброни зарар паҳлуи моддӣ доништа мешавад, ки натиҷаи татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалӣ (иҷрои санади судӣ) гаштани адолати судӣ аст.

Ба андешаи А.М. Диноршоев “ҳуқуқи конституционии ҳар шахс ба ҳимояи судиро дар шакли васеъ ва маҳдуд ифода кардан мункин аст. Дар шакли маҳдуд ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ имконияти кафолатноки мууроҷиат кардан ба мақомоти судӣ ва барқарор карда шудани ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳоро ифода менамояд, дар шакли васеъ маҷмӯи имкониятҳои ҳуқуқии муурофиавӣ ва моддиро дар бар мегирад, ки бе ягон монеа мууроҷиат кардан баҳри ҳимояи судӣ, самаранокии адолати судӣ,

¹⁴⁸ Ниг.: Джураев С.А. Особенности организации судебной системы Республики Таджикистан. – М.: Юстиция, 2007. – С. 83.

саривақт ва пурра барқарор шудани ҳуқуқҳои вайрошударо таъмин менамоянд”¹⁴⁹.

Хулоса, дар амалия сабаб ва шароити муайян ба ҳар кас дастрас ва таъмин будани адолати судиро коҳиш медиҳад. Дар ин ҷода, бояд мутобиқати дақиқи меъёрҳои санадҳои қонунгузорию қорӣ (махсусан мурофиавии судӣ) ба муқаррарот ва меъёрҳои Конститутсияи ҚТ мавриди таҳлил ва омӯзиши он идома ёфта, дар маркази ислоҳоти судию ҳуқуқӣ қарор гиранд.

Қоибили тазаккур аст, ки муқаррарот ва меъёрҳои қонунгузорию мурофиавии қиноятӣ (махсусан, дар самти баррасии парвандаҳо дар суди марҳилаи назоратӣ) вобаста ба масоили дастрасии адолати судӣ ба тарафҳо ва шахрвандон ба такмил ва тағйироти кулӣ зарурат доранд. Барои он ки муқарраротҳои дар м. 410 КМҚ ҚТ пешбинигардида, имконият ва шароити иштироки тарафҳоро ҳангоми баррасии парвандаҳои қиноятӣ аз рӯйи эътироз ё шикоят маҳдуд намудааст ва ин раванд бар муқобили асосҳои принципи ошкоро ва дастрас будани муҳокимаи судӣ аст.

Таъмин гардидани раванди амалишавии ҳуқуқҳои шахрвандон, махсусан гурӯҳи осебпазири аҳоли, ки ба инҳо шомил мегарданд: ноболиғон, занҳо, нафақахӯрон, маъюбон, шахсони бекор ва камбизоат ба дастрасии шаклҳои тибқи қонун муқарраргардидаи ёрии ҳуқуқии ройгон, инчунин ҳимояи судӣ бояд амалӣ гардад.

Ин раванд, ҳамчунин вобаста ба имконият ва қобилияти тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ муқаррар гардидани андозаи боҷи давлатӣ, вале на зиёда аз ҳисоби ҳадди ақали музди меҳнатро бояд дар бар гирад.

Дар адабиёт “ҳуқуқи инсон” ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ ва ҷузъи фарҳанги миллӣ мавзӯи таълимот ва назарияҳои алоҳидаи ҳуқуқиро, аз

¹⁴⁹ Ниг.: Диноршоев А.М. Классификация прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в РТ. – Душанбе: Ирфон, 2013. – С. 98.

чумла назарияи гносеологӣ, онтологӣ ва аксиологиро”¹⁵⁰ ташкил дода, дар маркази тадқиқоти аксарияти муаллифони соҳаи ҳуқуқшиносӣ қарор гирифтааст”¹⁵¹.

Бинобар ин, муҳаққиқон ба мафҳум ва моҳияти ҳуқуқ, пайвастагии он бо зухуроти иҷтимоию сиёсӣ, ба аҳамияти паҳлуҳои ҷудогонаи он аз нуқтаи назари сарчашма ва арзиши маънавӣ ва ахлоқӣ, динӣ, табиӣ ва расмӣ доштани он, хусусияти воқеӣ ва эҳтимолӣ доштани он, инчунин аз нигоҳи шакл ва мазмун, хусусияти моддӣ ва муурофиавӣ, фардӣ ва умумӣ, ҳатмӣ ва истисноӣ доштани он дар шаклҳои гуногун ва ҳатто муҳолифи ҳамдигар ва омехта баҳо додаанд¹⁵².

Пайдоиш ва ташаккулёбии ҳуқуқи инсон “чун зухуроти иҷтимоӣ ба таърихи пайдоиш ва инкишофи асосҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, анъана ва фарҳанги миллӣ, муносибатҳои тағйирёбандаи ҷамъиятӣ алоқаманд аст. Ҳуқуқ ҳамчун ҷузъи фарҳанги миллӣ тамоми арзишҳои иҷтимоиву маънавии таърихан шаклгирифта ва эътирофшудаи миллӣ, расму оин, эътиқоду боварӣ, суннатҳо, анъанаву одатҳо, санъату адабиёт ва забон, илму маърифат, одоб, ахлоқу рафтор ва дигар арзишҳои маънавию дар бар гирифтааст, ки мазмуни он пайваста инкишоф ва ғанӣ гашта, сатҳи рушди ҳаёти иҷтимоиро инъикос кардааст. Ин раванд ба тадқиқот ва таҳлили ҷараёни инкишофи ҳуқуқ ва арзишҳое, ки ба рушди он таъсир расонидаанд, такони ҷиддие бахшидааст”¹⁵³.

Тибқи андешаи Гуго Гроций “этироф гаштан, кафолати таъмини риоя, воқеан дар амал иҷро ва таҳти ҳимоя қарор дода шудани ҳуқуқҳои

¹⁵⁰ Назарияи гносеологӣ-таълимот дар бораи табиати дарки воқеият ва зухурот; назарияи онтологӣ – таълимот дар бораи ягонагии мантиқии ҳастӣ, таркиб ва сохтори он, қонуниятҳои даркнамоӣ ва мантиқ; аксиология - таълимоти фалсафаи ҳуқуқ оид ба арзишҳои маънавию ахлоқии ҳуқуқ // Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1987. – С. 347.

¹⁵¹ Ниг.: Нерсеянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005. – 656 с.; Тахиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. – Душанбе: «Дониш», 1987. – 192 с.

¹⁵² Ниг.: Холиков А.Г. История государства и права Таджикистана. Учебник: В 2 ч. Ч.1. – Душанбе: Сарбоз, 2003. – 115 с.; Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе: Империл-груп, 2010. – 652 с.; Буриев И.Б. Действие мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII - начало XX вв.) // Отв. ред. чл.-корреспондент АН РТ Тахиров Ф.Т. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 199 с.

¹⁵³ Ниг.: Обидова М.Н. Некоторые направления совершенствования правового механизма участия граждан в осуществлении правосудия в Республике Таджикистан // Правовая жизнь. – 2020. – №1(29). – С. 136-147.

инсон - қадамҳои аввалин мебошанд, ки минбаъд ҳуқуқ мувофиқи табиот ва табиати аслии худ дар меъёри ҳуқуқӣ расмӣ ифодаи худро ёбад. Манбаи табиӣ доштани ҳуқуқи инсон ақидаи пешқадаме мебошад, ки тибқи он ҳуқуқи расмӣ (позитивӣ) - ҳамчун маҳсули иродаи ҳуди инсон (ки дар қонун пешбинӣ мешавад) ба табиноти аслии ҳуқуқ бояд мувофиқат намояд”¹⁵⁴.

Ҳуқуқу озодиҳои инсон ифодакунандаи муносибати расман эътирофшудаи давлат бо инсон мебошад, зеро ин муносибатҳо ҳислати амудӣ дошта, танҳо байни давлат ва шахс ба вуҷуд меоянд, тағйир меёбанд ё қатъ мешаванд. Бо истифодаи услуби дигари даркнамоӣ фаҳмиши ин муносибатҳо байни танҳо одамон натиҷаи аниқ намедихад. Зеро муносибатҳои байнишахсро соҳаҳои дигари ҳуқуқ ба танзим медиарорад. Ҳангоми ба инобат гирифтани муносибатҳои байнишахсӣ, фарқи байни соҳаҳои дигари ҳуқуқ ва ҳуқуқи инсон аз байн меравад. Бинобар ин, мо бояд ҳангоми фаҳмиши ҳуқуқи инсон онро дарк намоем, ки зери ибораи мазкур муносибати расмӣ мутақобилаи давлат бо шахс фаҳмида мешавад.

Ҷиҳати такмил додани заминаҳои ҳуқуқии мақмоти ҳокимияти судӣ, пешгирӣ кардани хавфу хатари терроризм ва экстремизм ва таҳияи тарзу усулҳои муосири муқовимат бо ин зухурот пешниҳод гардид, ки Барномаи нави ислоҳоти судиву ҳуқуқӣ барои солҳои 2019-2021¹⁵⁵ ва Қонуни ҚТ «Дар бораи муқовимат бо экстремизм»¹⁵⁶ таҳия карда шуданд.

Тибқи ин барнома баррасии парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ нисбати соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ вобаста ба амалигардонии фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар фаъолияти иқтисодӣ ба тобеияти судҳои иқтисодӣ мансуб доништа шуд. Бо дар назар доштани он

¹⁵⁴ Гроций Гуго. О праве войны и мира. – М.: Наука, 1994. – С. 72.

¹⁵⁵ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 19 апрели соли 2019, № 1242 тасдиқ карда шудааст // Маҳзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

¹⁵⁶ Қонуни ҚТ «Дар бораи муқовимат бо экстремизм» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2020. – №1655.

ки судҳои иқтисодӣ парвандаҳои иқтисодиро бо иштироки соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ баррасӣ менамоянд, масъалаи ба тобеияти идоравии судҳои иқтисодӣ мансуб донишҷӯи парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ нисбати соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ мавриди таҳлил қарор дода шуд¹⁵⁷.

Ҷиҳати таъмини баррасии одилона ва ҳолисонаи парвандаҳои ҷиноятӣ, таъмини ёрии ҳуқуқии таҳассусӣ ба дастгиршуда, гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда¹⁵⁸, тақмили асосҳои қонунии додани иҷозат барои татбиқ намудани чораи пешгирӣ дар намуди ба ҳаёти гирифта ва тақмили меъёрҳои дигари мурофиавӣ ба ҚМҶ ҚТ тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд¹⁵⁹.

Таҳия ва қабули Қонуни ҚТ “Дар бораи таъмини дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти судҳо”¹⁶⁰, беҳдошти қори сомонаҳои судӣ, тақсимоти электронии парвандаҳои судӣ ва тақмили қонунгузорӣ вобаста ба самтҳои дигари фаъолияти мақомоти судӣ дар назар аст, ки фаъолияти судро дар амалӣ намудани адолати судӣ дастрас ва шаффоф мегардонад.

Ҷиҳати таҳкими ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилотҳо, баҳусус ҳуқуқи молумулкии онҳо, мутобиқ сохтани меъёрҳои соҳа ба меъёрҳои Конституцияи ҚТ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, инчунин мутобиқати санадҳои ҳуқуқии миллӣ, инчунин бо дар назар доштани танзими муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, таҳия ва қабули санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ дар таҳрири нав инбаъд ҳам мувофиқи мақсад аст, ки ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар ҚТ оид

¹⁵⁷ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ барои солҳои 2019-2021, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 19 апрели соли 2019, № 1242 тасдиқ карда шудааст // Маҳзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 12.01.2020 с.).

¹⁵⁸ Қонуни ҚТ “Дар бораи ёрии ҳуқуқӣ” 4 июли соли 2020 № 1694 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2020. – №1695.

¹⁵⁹ Қонуни ҚТ “Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ ҚТ” // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2020. – №1702.

¹⁶⁰ Қонуни ҚТ “Дар бораи таъмини дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти судҳо” аз 25 июни соли 2021, №1783 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2021. – №1.

ба омода кардан, интиҳоб ва ҷобачогузорию дурусти кадрҳои соҳа, баланд бардоштани сатҳи таҳассусии онҳо, ҳалли масъалаҳои дигари ташкилии фаъолияти судӣ роҳандозӣ гардида, дар ин раванд ба қонунҳои конституционии ҚТ “Дар бораи Суди конституционии ҚТ”, “Дар бораи судҳои ҚТ”, Кодексҳои муҳофизатии судӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шаванд.

БОБИ 2. ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД, САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ИСЛОҲОТИ СУДИЮ ҲУҚУҚӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

2.1. Таъмини кафолатҳои конституционии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳадафи асосии ислоҳоти судию ҳуқуқӣ

Асосҳои иҷтимоиву таърихӣ рушди адолати судӣ дар даврони Истиқлоли давлатӣ бевосита дар Конститутсияи ҚТ дар шакли расмӣ хатмӣ ҳамчун таҳкурсии адолати судӣ дар Тоҷикистон муқаррар шуданд ва вобаста ба рушди асосҳои ҳаёти ҷомеа минбаъд низ такмил дода мешаванд.

Истиқлолияти ҚТ бинобар барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ тавассути Эъломияи истиқлолияти давлатии ҚТ¹⁶¹, ки дар Иҷлосияи ғайринавбатии Шӯрои Олии ҚТ санаи 9 сентябри соли 1991 қабул шудааст, эълон гардид. 9 сентябри соли 1991 Қонуни ҚТ «Дар хусуси даровардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи (Қонуни Асосии) ҚТ» қабул гардид, ки истиқлолияти воқеии Тоҷикистонро дар сатҳи меъёри конституционӣ расман тасдиқ намуд. Ҳамин тариқ, дар таърихи кишвар санаи 9 сентябри соли 1991 ҳамчун рӯзи воқеан ба истиқлолияти давлатӣ, яъне соҳибхитӣ пурра расидани давлати Тоҷикистон эътироф шуда, ба ислоҳоти тамоми соҳаҳо, аз ҷумла дар соҳаи адолати судӣ заминаи бозтаълим гузошт¹⁶².

Эъломияи истиқлолият барои миллати кӯҳанбунёди мо марҳилаи нави таърихро боз намуд. Ин воқеа марҳилаи муҳиму нотақрори таърихиву ҳуқуқии ташаккули ҷомеаи кишвар, рушду нумуи мантиқан ногузири бедорӣ ва худшиносиву худогоҳии миллати тоҷик маҳсуб

¹⁶¹ Эъломия дар бораи истиқлолияти давлатии ҚТ аз 24 августи соли 1990 // Махзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 11.04.2017 с.).

¹⁶² Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX- начало XXI вв.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2010. – 22 с.

мегардад ва дар замина собит гардид, ки пас аз ҳазор соли заволи давлати абарқудрати Сомониён, миллати мо боз ҳаққу ҳуқуқи давлату давлатдории миллии худро эҳё ва амалӣ менамояд, ба ин дастоварди нодире тақдирсоз мушарраф гаштааст.

Дар замони муосир Конституцияи даврони соҳибистиклолӣ ҚТ-ро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона эълон намудааст (м. 1). Инчунин, дахлнопазир будани ҳаёт, кадр, номус ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат пеш аз ҳама эътироф, риоя ва ҳифз менамояд ва дар навбати дигар амалӣ гардидани онҳоро бевосита кафолат медиҳад (м. 5).

Бояд гуфт, ки дар амал татбиқ гардидани чунин муносибатҳо онро ифода менамояд, ки давлат ва ҳуқуқ пеш аз ҳама ва барои инсон вучуд доранд ва талаботу эҳтиёҷоти аввалиндараҷаи субъектони муносибатҳои ҷамъиятиро воқеан инъикос намуда, ҳаёти орому осоишта, мӯътадил ва ташаккули озодонаро барои ҳар фард кафолат медиҳад. Чунин муқаррароти бунёдӣ ва гуманистии Конституцияи ҚТ дар принсипҳои дахлдори муқофиаи судӣ таҷассуми худро ёфтаанд. Чунки, мазмун ва моҳияти фаъолияти муқофиавии судиро ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз вайронкунии қонун, аз маҳдудкунии босос ташкил медиҳанд.

Тоҷикистон ба бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, иҷтимоӣ ва дунявӣ шурӯъ намуда, дар Конституция ин ақидаҳоро ҳамчун дурнамои пешрафти ҷомеа ва давлат пешбинӣ кардааст. Бо дарки ин ҳадафҳо, халқи Тоҷикистон ба ин роҳ қадамҳои устувор гузошта, барои боз ҳам васеътар ворид шудани унсурҳои демократияи муосир дар ҷомеа тадбирҳо меандешад. “Дурнамо, ки Тоҷикистон сиёсати давлатиро ба он равона намудааст, бо дарназардошти расму оин ва анъанаҳои давлатдории миллий, арзишҳо ва муқаддасоти ахлоқию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ маънавии халқи тоҷик зиндагии осоишта, тарзи ҳаёти дунявӣ, фаъолияти озодонаи ҳамаи хизбу ҳаракатҳо, иттиҳодияҳои

чамъиятӣ, умуман ҳуқуқу озодиҳои кулли шаҳрвандони мамлакатро таъмин намуда, манфиатҳои тамоми мардуми Тоҷикистонро пуштибонӣ мекунад”¹⁶³.

Ҷ.З. Маджидзода қайд менамояд, ки “махз халқи Тоҷикистон баёнғари соҳибхитиёрӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ эътироф гадида, онро бевосита ва ё ба воситаи ташкили ҳокимияти намояндагии қонунбарорӣ, иҷроия ва судӣ ба амал мебарорад. Ҳадду ҳудуди таҷзияи ҳокимиятро меъёрҳои Конститутсия ва қонунҳои Тоҷикистон муайян карданд, ки аз рӯи усули боздориву мувозина амалӣ гардонда мешаванд. Низоми мақомоти давлатӣ, ки дар асоси таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ташкил ёфт, барои дигар унсурҳои низоми сиёсии ҷамъият барои дар ҳокимиятдорӣ иштирок кардан шароит муҳайё менамоянд”¹⁶⁴.

Ба андешаи А.М. Диноршоев ва Б.А. Сафаров “қонуни асосии кишвар муносибатҳои иқтисодии бозоргонӣ, гуногуншаклии моликият ва хоҷагидориро муқаррар намуда, инчунин ҳуқуқи конституционии муносибатҳои ҷамъиятиро танзим намуд, ки онҳо асоси низоми иқтисодии Тоҷикистонро ташкил доданд ва ба рушди иқтисодиёти нави кишвар замина гузоштанд. Ба воситаи муайян кардани фаъолияти мустақилона ва озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла, моликияти хусусӣ, ҳуқуқи конституционӣ барои ҳамаҷониба инкишоф ёфтани онҳо кафолат дода шуд, ки минбаъд ба чараёни барқарор шудани хоҷагии халқ, хусусигардонӣ ва таъсис дода шудани шаклҳои нави хоҷагидорӣ мусоидат намуд”¹⁶⁵.

Тибқи нуктаи назари З.Х. Искандаров “Конститутсияи ҚТ асосҳои ҳолати ҳуқуқи инсон ва шаҳрвандро дар Тоҷикистон, инчунин ҳуқуқу

¹⁶³ Диноршоев А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в РТ: дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 2015. – С. 128.

¹⁶⁴ Маджидзода Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – С. 120.

¹⁶⁵ Диноршоев А.М., Сафаров Б.А. Формирование прав человека в Таджикистане: История и современность. – Волгоград, 2014. – С. 16.

озодиҳои шахсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ онҳо ва ҳуқуқи иштироқи шахрвандонро дар идоракунии корҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ва кафолати риояи онҳоро муқаррар намуда, бо ҳамин ҳуқуқи конституционӣ муносибатҳои ҷамъиятиро танзим кард, ки онҳо асоси ҳуқуқи пурраҳокимиятии халқро ташкил доданд”¹⁶⁶.

И.К. Миралиев ибраз медорад, ки “таркиби сохтори конституционӣ, дар ҳудуди Тоҷикистон мустақилона ба амал баровардани ҳокимияти давлатӣ, муносибатҳои ба сохти марзию маъмурии Тоҷикистон алоқаманд, инчунин муносибатҳои вобаста ба ташкили мақомоти ҳокимияти намоёндагӣ ва иҷроияи давлатӣ, низоми онҳо, салоҳияти онҳо, муносибатҳои байни онҳо ва мақомоти дигари давлатӣ, ки бо ҳамин низом ҳокимиятдории халқро муқаррар кардаанд, мавзӯи асосии ба танзимдарории меъёрҳои конституциониро ташкил доданд”¹⁶⁷.

Бинобар ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ёдовар шуданд, ки «Иҷтисоии таърихӣ 16-уми Шӯрои Олӣ барои барқарорсозии асосҳои сохти конституционии кишвар ва эъмори давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёду дунявии Тоҷикистон оғози устувор бахшид ва заминаи нахустини ҳамдигарфаҳмиву ризоияти миллӣ ва сулҳи тоҷиконро фароҳам овард. Дар натиҷаи азму талош ва ҷонбозиҳои зиёд хиради азалии халқи тоҷик собит сохт, ки ваҳдати миллӣ ва ҳамдигарфаҳмии афроди ҷомеа муҳимтарин омили пешрафти давлату миллат мебошад. Махз ба шарофати ин рӯйдодҳои муҳими таърихӣ мо тавонистем, ки аркони давлатдорӣ ва шохаҳои фалачшудаи ҳокимиятро дар мамлакат барқарор гардонида, пояҳои истиклолияти давлатии Тоҷикистонро қавӣ намоем»¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Искандаров З.Х. Права человека и национальный механизм ее защиты. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 10.

¹⁶⁷ Миралиев И.К. Конституционная модель правового государства и права человека в Республике Таджикистан / Права человека: История, теория, практика // Под ред., д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А. (Коллективная монография). – Душанбе: Ирфон, 2016. – С. 201.

¹⁶⁸ Паёми Президенти ҶТ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 20 апрели соли 2012. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj> (санаи мурочиат: 03.02.2020).

Конститутсияи ҚТ маҳсули ин рӯйдодҳои муҳими таърихӣ, “аз ҷумлаи дастовардҳои бузурги мардуми Тоҷикистон дар замони муосир буда, заминаи ҳуқуқии бунёди давлати тозабунёд ва соҳибистиклоли тоҷикон, шакли ифодаи ҳуқуқии ормонҳои давлатдорӣ миллӣ гардид”¹⁶⁹. Ба андешаи Д.С. Раҳмон “Конститутсияи ҚТ барои таъмини соҳибихтиёрӣ, истиклолият ва ягонагии арзии Тоҷикистон, таҷзияи ҳокимият, дахлнопазирии ҳудуди кишвар замина гузошта, бартарияти ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳадафҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат, асосҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии давлатро муқаррар намуд, Тоҷикистонро аъзои ҷомеаи башар, муборизи арзишҳои ҳуқуқӣ, қонун ва демократия эълон намуд”¹⁷⁰.

Дар низоми роҳу воситаҳои расмӣ таъмини адолати судӣ ва амалишавии ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии шахс, ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судӣ нақши муҳим ва ҳалқунанда дорад.

Ба андешаи баъзе муаллифон “ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии ҳар шахс яке аз шаклҳои фаъолияти давлатӣ ва ӯҳдадорӣ давлат дар назди шаҳрванд ба шумор меравад, ки чун шакли самараноки ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахс дар амалияи низоми давлатдорӣ эътироф гаштааст. Сатҳи амалишавии ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд - яке аз нишондиҳандаҳои воқеияти давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи пешқадами демократӣ аст”¹⁷¹.

Чунин асосҳои адолати судӣ дар санадҳои байналхалқӣ низ пешбинӣ шудаанд, аз ҷониби Тоҷикистон эътироф шудаанд. Мутобиқи муқаррароти м. 10 Конститутсияи ҚТ санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми

¹⁶⁹ Конститутсия - Бахтномаи миллат // Паём ва суҳанронҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба Конститутсияи ҚТ. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – С. 23.

¹⁷⁰ Раҳмон Д.С., Саъдизода Дж., Сафарзода Н.Ф. Права человека: От культурного различия к диалогу цивилизаций // Отв. ред. Диноршоев А.М. – Душанбе: Андалеб, 2018. – С. 25.

¹⁷¹ Риздаль Р. Выступление на IV внеочередном всероссийском съезде судей председателя Европейского суда по правам человека // Энтин М.Л. Международные гарантии прав человека. – М.: Право, 1997. – С. 5; Франсуа Люшер. Конституционная защита прав и свобод личности. – М.: Спарк, 1993. – С. 15; Лившиц Р.З. Теория права. – М.: Норма, 1994. – С. 164-169.

хуқуқи чумхуриро ташкил медиҳанд. Дар Эълумияи хуқуқи башар (м. 8) пешбинӣ мегардад, ки “дар сурати вайрон шудани хуқуқу манфиатҳои худ ҳар фард хуқуқ ба ҳимояи суди босалоҳият дорад, ки тибқи конунгузори миллӣ таъсис дода шудааст ва амал мекунад”. Мувофиқи м. 6 Конвенсияи Аврупоӣ “хуқуқи шахс ба ҳимояи суди босалоҳият, бегараз ва мустақил аз ҳама гуна айби эълоншуда, ба баррасии ошкорои муҳокимаи судӣ кафолат дода мешавад”¹⁷².

Дар ин замина, м. 19 Конститутсияи ҚТ кафолати ҳифзи судии хуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро аз ҳама гуна хуқуқвайронкунӣ, амалу кирдорҳои ғайриқонунии шахсони мансабдор ва ташкилоту муассисаҳо ва вазорату идораҳо таъмин менамояд. Чунин муқаррароти қонун нисбат ба ҳамаи шахсони мансабдор ва шахрвандон махсусияти ҳатмиро доро мебошад.

Дар адабиёти илмии муосир муаллифон нисбат ба паҳлуҳои алоҳидаи хуқуқ ба ҳимояи судӣ баён намуда онҳо ба ҳимояи судӣ ҳамчун “принсипи конститусионӣ”¹⁷³, “принсипи адолати судӣ”¹⁷⁴ ва “низоми судӣ”¹⁷⁵, инчунин “кафолати мурофиавӣ”¹⁷⁶, ҳамчун “шакли хуқуқи таъмини амалишавии хуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд”¹⁷⁷ баҳо додаанд.

Олимон В.М. Савитский, В.А. Туманов, П.М. Филиппов, В.А. Лазарева қайд мекунад, ки “хуқуқ ба ҳимояи судӣ дар шакли муносибати хуқуқӣ амалӣ мешавад. Агар мазмуни муносибати хуқуқиро хуқуқу ўҳдадорӣ тарафҳо ташкил диҳад, пас дар ин муносибат хуқуқи

¹⁷² Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М.: Лань, 2000. – С. 40.

¹⁷³ Исмаилов Ш.М. Правовое государство и основные тенденции его развития в Таджикистане // Государство и право. – 2000. – №3. – С.8-10.

¹⁷⁴ Ильясов Р.Х. Право личности на судебную защиту и его обеспечение Верховным судом РФ в уголовном процессе // Юрист. – 1997. – № 11. – С. 35-46.

¹⁷⁵ Алиев З. Разделения властей: история, теория и практика // Государство и право. – 2000. – №3. – С. 6.; Колосова Н.М. Конституционное право граждан на судебную защиту их прав и свобод в СНГ // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 37-38.

¹⁷⁶ Основы государства и права: Учебное пособие // Под ред. О.Е.Кутафина. – М.: Экзамен, 1994. – С. 82-84; Морозова Л.А. Основы государства и права: Учебное издание. – М.: Норма, 1999. – С.198-109.

¹⁷⁷ Алиев З. Высшие органы государственной власти в Республике Таджикистан: понятие и их особенности // Государство и право. – 1998. – №1. – С. 50-51; Институт прав человека в России // Под ред. Г.Н.Комковой. – Саратов, 1998. – С. 160-180; Судебная защита прав и свобод граждан: Научно-практическое пособие // Под ред. В.П.Кашепова. – М.: Юристъ, 1999. – С. 2.

шахсро давлат дар симои мақомоти судӣ бояд тахти ҳимоя қарор диҳад”¹⁷⁸. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин муносибат тарафи дигар – шахсони манфиатдор низ иштирок мекунанд, ба монанди даъвогар, ҷавобгар, ҷавобгари граждани, айбдоршаванда ва ғайраҳо. Яъне, амалишавии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ на танҳо аз тарафи давлат (суд) балки аз тарафи дигари муносибати ҳуқуқӣ – тарафи манфиатдор низ вобастагӣ дорад.

Ҳифзи судӣ яке аз зухуротҳои гуногунпаҳлуи иҷтимоӣ ба шумор меравад, ки дар алоқамандӣ бо дигар масъалаҳои мурофияи судӣ мавриди татбиқ қарор дода мешавад. Бояд гуфт, ки аксарияти муаллифон, масалан М.С. Шакарян “мазмун ҳимояи судиро ҳамчун ҳуқуқи ба суд мурочиат кардани ҳар шахс (доираи мурочиаткунандагон маҳдуд намешавад), новобаста аз ҳолати ҳуқуқӣ ба ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои поймолшуда меноманд”¹⁷⁹.

Бояд гуфт, ки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар мазмун ва моҳияти таркибии худ мушаххасоти муайяно дар бар мегирад, ки тибқи онҳо зери ҳимояи судӣ на танҳо ҳуқуқи озодиҳои конституционӣ, инчунин ҳуқуқи манфиатҳои дигар соҳаҳои ҳуқуқ низ қарор мегиранд. Б андешаи В.М. Жуйков “манфиат ва имкониятҳои қонунии ҳар шахс метавонад мавзӯи ҳимояи судӣ бошад, агар чунин имкониятҳо дар қонун пешбинӣ шуда бошанд”¹⁸⁰. Барои он ки шахси манфиатдор ба мақомоти судӣ чиҳати ҳимояи доираи муайяни ҳуқуқи озодиҳояш, ки дар ҷорҷубаи муқаррарнамудаи қонунгузорӣ пешбинӣ шудаанд, мурочиат карда метавонад.

Дар ин замина, ақидаи ҳуқуқшиноси франсуз Франсуа Люшер, ки тибқи он «судя вазифадор аст, ҳама гуна аризаю мурочиати шахсро

¹⁷⁸ Савицкий В.М. Право на судебную защиту // Права человека: учебник для вузов. – М.: Экзамен, 1999. – С. 316-318.

¹⁷⁹ Шакарян М.С. Право гражданина на обращение в суд за судебной защитой // Общая теория прав человека. – М.: Эксмо, 1996. – С. 256-264; Грось Л. Акты Конституционного суда РФ и право на судебную защиту // Российская юстиция. – 1998. – № 11. – С. 4.

¹⁸⁰ Жуйков В.М. Теоретические и практические проблемы конституционного права на судебную защиту: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1997. – С. 9.

(новобаста аз он, ки дар қонун пешбинӣ шудааст ё не) ба баррасии судӣ қабул намояд»¹⁸¹, то ҳол баҳснок аст. Ҳатто аз ҷониби Суди конституционии ҚТ аз соли 1996 инҷониб якчанд муроҷиати шаҳрвандон мавриди баррасӣ қарор гирифта, бо меъёрҳои ҷорӣ ва қоидаҳои мурофиавӣ бе асос маҳдуд шудани ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судиро муайян кардааст¹⁸².

Дар низоми таҳлилҳои умуминазариявӣ ва мурофиавии ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судиро ҳамчун маҷмуи имкониятҳои ҳуқуқии шахс ба унсурҳои таркибӣ ҷудо намуда, пайдарҳамӣ ва пайвастагии онҳоро ба ҳамдигар муайян кардан ноғузир аст. Ин унсурҳои таркиби мазмуни ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судиро пурра ва саҳеҳ ифода хоҳанд кард, ки ба татбиқи дурусти он дар амал мусоидат мекунад.

Тибқи қонунҳои ҷорӣ дар ҚТ ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад. Ҳар як иштирокчии мурофиаи судӣ аз ин кафолати конституционии худ метавонад истифода намояд, агар ҳуқуқи манфиатҳои вай аз ҷиноят ё ҳуқуқвайронкунӣ зарар дида бошад ё ҳуқуқи озодиҳои ӯ бидуни асоси дахлдор ва ё ғайриқонунӣ маҳдуд гардида бошанд. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад талаб намояд, ки парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ намояд.

Дар асоси м. 5 Конституцияи ҚТ “Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олий мебошанд. Ҳаёт, қадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд”¹⁸³. Ин асоси конституционӣ мазмун ва моҳияти тамоми ақидаҳои иброзшударо дар шакли умумӣ ва ҷамъ ифода кардааст. Лекин тадқиқотҳои илмӣ дар ин соҳа хотима наёфта, баракс идома доранд.

¹⁸¹ Ниг.: Франсуа Люшер. Конституционная защита прав и свобод личности. – М.: «Прогресс»-«Универс», 1993. – С. 288.

¹⁸² Санадҳои Суди конституционии ҚТ дар соҳаи сиёсати ҷиноятӣ (1996-2016). – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 152 с.

¹⁸³ Конституцияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 136 с.

Вобаста ба мафҳуми ҳуқуқи инсон олими ватанӣ А.Ғ. Холиқов чунин ақида доранд, тибқи он ҳуқуқи инсон маҷмӯи имкониятҳое мебошад, ки аз табиати биологӣ, иҷтимоӣ ва рӯҳии инсон ба вучуд омада, шартӣ мавҷудияти ӯро ҳамчун мавҷудоти бошуур муайян менамояд¹⁸⁴. Новобаста аз ин таърифи дигар низ чой дорад, ки мувофиқи он ҳуқуқи инсон “ин чораи рафтори имконпазири инсон аст, ки бо қонун кафолат дода шудааст”¹⁸⁵.

Муҳаққиқи ҳолландӣ Гуго Гротсий ҳуқуқи инсонро аз нигоҳи манбаи табииву ҳуқуқӣ баррасӣ намуда, онро ҳамчун неъматӣ ҷудонашаванда, табиӣ, бегонанашаванда, чизе ки аз лаҳзаи таваллуд ба миён меояд, шарҳ додааст¹⁸⁶. Яъне, нуқтаи ибтидоии методологияи фаҳмишу шинохти ҳуқуқи инсон ба ҷаҳонбинии табиӣ ҳуқуқ тақия мекунад.

В.Р. Давтян таъкид менамояд, ки “ҳуқуқҳои инсонро метавон ҳамчун маҷмӯи имкониятҳои иҷтимоие арзёбӣ намуд, ки ба одамон бо тасдиқи мансуб буданашон ба наҷоди воҳиди башарӣ хос буда, барои таъмини ҳасти инсон ҳамчун мавҷудоти иҷтимоӣ, ки фаъолияти ҳаётии он танҳо дар як муҳити иҷтимоӣ имконпазир аст, ногузир мебошад”¹⁸⁷.

Ба андешаи Л.И. Глухарева «ҳуқуқи инсон - як навъ ифодаи меъёри тавонмандӣ ва тавсеаи инсон буда, аз қобилияти ӯ ва дастгирии давлату ҷомеа вобаста аст»¹⁸⁸. Инсон ҳамчун субъекти фаъл ва ҳуқуқу озодӣ дар вобастагӣ ба ҳамин фаълнокӣ ва ҳолати иҷтимоӣ сиёсӣ зоҳир мегардад.

Ҳамчунин, вобаста ба ҳуқуқи инсон фаҳмишҳое мисли «имконияти бо қонун кафолатдодашудаи бо ҳифзи судӣ таъминбудаи шахс ҷихати амалисозии талаботи худ дар соҳаҳои мухталифи ҳаёт» ва ё «низоми пуштибонии ҳаёти фард, ки бидуни он рушди муътадили ӯ имконнопазир

¹⁸⁴ Ниг.: Холиқов А.Ғ. Мухасар аз таърихи ҳуқуқи инсон. – Душанбе: Шарқи озод, 2007. – С. 11.

¹⁸⁵ Гроций Гуго. О праве войны и мира. – М.: Наука, 1994. – С. 75.

¹⁸⁶ Ниг.: Мутагиров Д.З. Права и свободы человека. – М., 2006. – С. 14.

¹⁸⁷ Давтян В.Р. Идея прав человека в советской юридической науке (1946-1991 гг.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2011. – С. 11.

¹⁸⁸ Глухарева Л.И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско- правовые и методологические проблемы: дис. ... д-ра. юрид. наук. – М., 2004. – С. 132.

аст»¹⁸⁹ мавҷуданд.

Сатҳ ва сифати ин тобеият ба сатҳ ва сифати ҳуқуқи инсон на ба таври мустақим, балки тавассути сатҳ ва сифати қонунҳои мавҷуда, сатҳ ва сифати дониш ва малакаи судяҳо вобаста мегардад. Назарияи ҳуқуқи инсон дар чунин сурат ба таҳияи мафҳуми ҳуқуқие даст мезанад, ки вай ду мушкилоти ҳуқуқи инсон - «ҳуқуқи инсон бояд чӣ хел бошад?» ва «ҳуқуқи инсон воқеан чӣ тавр ҳаст?»-ро дар як вақт ҳал карда наметавонад. Ба ибораи дигар назарияи ҳуқуқи инсон ба саволи «ҳуқуқи инсон бояд чӣ хел бошад?» ҷавоб гуфта, ба масъалаи «ҳуқуқи инсон воқеан чӣ хел ҳаст?» амалияи ҳуқуқи инсон бояд посух гӯяд. Назарияи ҳуқуқи инсон аз рӯи принципи «де-юре» амал карда, асосан ҳуқуқу озодиҳои инсонро аз нигоҳи санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ меомӯзад.

Амалияи ҳуқуқи инсон бошад, масъалаи бисёр мубрам ба ҳисоб меравад ва ҳуқуқу озодиҳои инсонро аз нигоҳи принципи «де-факто» меомӯзад. Ҷ. Саъдизода қайд менамояд, ки «қонунгузорӣ ҳуқуқу озодиҳои зиёдеро ба шаҳрвандон пешбинӣ намудааст, аммо дарёфти роҳу воситаҳои амалисозӣ ва дар амал татбиқ намудани онҳо аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқи инсон вобаста аст. Ташаккул наёфтани фарҳанги ҳуқуқи инсон миёни аҳоли боиси он мегардад, ки меъёри қонунҳо ҳамчун дастоварди назариявӣ дар амал татбиқ намешаванд... бисёр вақт назария як навъ кафолатҳоеро номбар мекунад ва амалия тамоман ба таври дигар рафтор мекунад»¹⁹⁰.

Тибқи андешаи М.И. Абдуллаева таҳти мафҳуми ҳуқуқи инсон бо фаҳмиши муосири он «имкониятҳои баробари иҷтимоии фардҳои чудогона ва иттиҳоди онҳо ҷиҳати қонессозии хоҳишҳои табииву иҷтимоӣ, талабу даъвои дахлдор, ки рушди арзанда, одилона, озодона ва масъулиятноки фардро тавассути ширкати ғаёлонааш дар муносибатҳои

¹⁸⁹ Права человека / Под ред. Лукашевой Е.А. – М.: Норма, 1999. – С. 23.

¹⁹⁰ Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2017. – С. 70.

мухталифи чамъиятӣ, аз ҷумла муносибатҳои ҳуқуқӣ таъмин менамоянд» дар назар дорад, ба шарте ки «чамъият, давлат ва ҷомеаи байналмилалӣ онҳоро эътироф ва ҳимоя намоянд»¹⁹¹. Шакли ифодаи ин назари муаллиф низ нозуқиҳои ақидаро дар муаммои «ҳуқуқи инсон бояд чӣ хел бошад?» ва «ҳуқуқи инсон воқеан чӣ тавр ҳаст?» қарор медиҳад.

В.Д. Перевалов “ҳуқуқҳои инсонро дар иртибот бо моҳияти инсон чун мавҷудоти биологӣ ва иҷтимоӣ таҳқиқ менамояд. Чун мавҷудоти биологӣ инсон дорои ҳуқуқҳои фитрии табиатан ба ӯ мутааллиқ аст. Чун вучуди иҷтимоӣ инсон ҳуқуқу озодиҳояшро дар муносибат бо дигарон эҳсос мекунад. Ин дарки ҳуқуқу озодиҳо тавассути меъёри ҳуқуқ сурат мегирад. Инсон офарандаи ҳуқуқ буда, бо ҳуқуқ амалҳои хеш ва дигаронро чун амалҳои боадолат ва беадолат танзим мекунад. Ба ибораи дигар, ҳуқуқ чун маҳаки баҳодихӣ ба фаъолияти инсонӣ баромад мекунад. Бо пешрафти ҷомеа, ҳуқуқ чун меъёри озодӣ, адолат ва баробарии одамон такмил меёбад. Ҳуқуқ чун шаклу тарзи ба ҳама умумии ҳаёти муътадил арзиш пайдо мекунад”¹⁹².

Дар назарияи В.Д. Перевалов моҳияти ҳуқуқи инсон ба таври зайл маънидод карда мешавад: ҳуқуқи инсон «хислатҳои ҷудонашавандаи ҳар инсон ва нишонаҳои аввалиндараҷаи ҳастии ӯ мебошанд»; давлат ҳуқуқҳои инсонро «туҳфа намекунад»; давлат ҳуқуқҳои инсонро «дар қонунҳо мустаҳкам намуда, амалӣ гаштани онҳоро таъмин мекунад»; чунин давлатро ҳуқуқбунёд меноманд; тафовути давлати ҳуқуқбунёд аз дигар давлатҳои зиддидемократӣ (авторитарӣ, тоталитарӣ) маҳз дар ҳамин дида мешавад”¹⁹³.

Дар ин ҷода В.Д. Перевалов ба қонуниятҳои зерини инкишофи ҳуқуқҳои инсон, принципҳои амалӣ гаштани онҳо ишора мекунад: “**Якум,**

¹⁹¹ Абдуллаев М.И. Права человека и закон. Историко-теоретические аспекты. – СПб.: Лань, 2004. – С. 7-8.

¹⁹² Перевалов В.Д. Теория государства и права / Отв. ред. В.Д. Перевалов. – М.: Норма, 2006. – С. 305.

¹⁹³ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: Китоби дарсӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – С. 103.

ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд ҳислати универсалӣ доранд, ба ҳамаи одамон новобаста аз ҷинс, наҷод, ранги пӯст ва дигар хусусиятҳои фарқкунанда паҳн мешаванд, дар ҳамаи кишварҳо (новобаста аз шомил буданашон ба ташкилотҳои байналмилалӣ) истифода мешаванд; **Дувум**, ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд ҳамеша дар инкишофанд, аз ҷумла аз болоравии шуури ҳуқуқии шаҳрвандон гувоҳӣ медиҳанд (масалан, эътирофи ҳуқуқ ба иттилоот дар ҷаҳони муосир); **Савум**, ҳуқуқҳои инсон воқеияти имрӯза мебошанд, онҳоро аз ҳаёти воқеӣ ва инсон ҷудо намудан мумкин нест; **Чорум**, ба ҳуқуқҳои инсон ҳатман вазифаҳои инсон мутобиқанд”¹⁹⁴.

М. Новитский чунин қайд месозад, ки «мафҳуми асосии назарияи ҳуқуқи инсон манзалати инсонӣ мебошад. Ман қодир нестам, ки ба ин мафҳум таърифи дақиқу равшан диҳам. Ин манзалатест, ки ҳама доранд. Ҳам кӯдаки навзод ва ҳам нафари маҳбус. Чунки онҳо ҳама инсонанд»¹⁹⁵.

Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ барои ифодаи ин унсури марказии назарияи ҳуқуқи инсон ибораҳои манзалати инсонӣ, шаъну шарафи шахс, кадрӣ қимати инсон мавриди баррасӣ қарор доранд¹⁹⁶. Ҳуқуқи инсон ҳамчун имконият барои қонеъ гардонидани талаботи табиӣ, моддӣ ва маънавии ҳар шахс зарур аст¹⁹⁷.

Б андешаи В.С. Нерсисян “ҳуқуқи инсон - ин эътирофи қобилияти ҳуқуқдорӣ ва ҳуқуқшоистагии инсон аст”¹⁹⁸. Маҳз аз рӯйи ҳаҷми қобилияти

¹⁹⁴ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Асари ишорашуда. – С. 103.

¹⁹⁵ Новицкий М. Власть и личность. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Ёр://Ъго.оg/п§о/Й18си88/шагек/ (санаи муроҷиат: 12.04.2020).

¹⁹⁶ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2015. – С. 3; Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – С. 124, 215-216; Холиков А.Г., Диноршоев А.М. Права человека // Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. – Душанбе, 2008. – С. 104; Сафаров Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2015. – С. 50-51; Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2017. – С. 94, 176, 200, 212.

¹⁹⁷ Ниг.: Раҳматулоев А.Э., Мухторов К.Т., Қаҳҳоров Н.М. Амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва танзими муносибатҳои муросиавии ҷиноятӣ. – Хучанд: Хурӯсон, 2019. – С. 15.

¹⁹⁸ Курбонализода Н.Ш. Некоторые проблемы правосубъектности ребенка в сфере информационной деятельности // Всеобщая декларация прав человека и современные тенденции развития прав человека: проблемы и перспективы (материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-ой годовщине принятия Всеобщей декларации прав человека) // Под редакцией кандидата юридических наук, доцента Рахмон Д.С. – Душанбе: Типография ТНУ, 2019. – С. 125-130.

ҳуқуқдорӣ ва доираи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ дар даври замони мухталиф қазоват кардан мумкин аст, ки ин низоми ҳуқуқ кихоро ва ба кадом андоза ба ҳайси одамони соҳибҳуқуқ мешиносад¹⁹⁹. Ӯ мафҳуми ҳуқуқи инсонро аз лиҳози назариявӣ пешниҳод намуда, равиши таърихӣ шаклгирии онро дар мизони тағйирёбии манфиатҳо масъалагузорӣ намудааст.

Бруно Бауэр чунин меҳисобад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон натиҷаи муборизаҳо ва маърифати ҳуқуқии ҳуди инсон аст. «Ҳуқуқҳои инсон тухфаи табиат ва мероси таърихӣ нестанд, онҳо бо арзиши муборизаҳо ҳарида шудаанд. Онҳо натиҷаи маърифатпазирӣ ҳастанд ва танҳо нафаре ҳаққи бархӯрдорӣ аз ин неъматро дорад, ки онҳоро бурд кардааст ва ба ин неъмат сазовор гаштааст»²⁰⁰. Сухан на дар бораи мафҳуми ҳуқуқи инсон, балки доир ба сазовор шудан ба он меравад, ки диққати асосӣ ба шаклгирӣ ва дастрасӣ ба он дода шудааст.

Тиқи нуктаи назари С.С. Алексеев “ҳуқуқи инсон ба сифати падидаи муҳимтарини ҳуқуқи фитрӣ баромад намуда, як навъ ифода ва татбиқи ҳуқуқи табиӣ мебошад. Тавсифи ҳуқуқи инсон аз ин ҷода аҳамияти бисёрҷониба дорад. Маҳз чунин тавсиф метавонад ба дарки он водор намояд, ки чаро ҳуқуқ ва озодиҳои инсон «зотӣ», «чудонопазир» ва «мутлак»-анд, барои ҷӣ онҳо бояд на ҳамчун «тухфаи» давлат ва ё низоми марбутатаи иҷтимоӣ, балки ҳамчун арзиши таъхирнопазир дар марҳилаи муосири рушди тамаддун маънидод шаванд»²⁰¹.

Муҳаққиқи ватанӣ Р.Ш. Шарофзода дар ин ҷода чунин мешуморад, ки “ҳуқуқи фитрӣ - ин ҳуқуқи новобаста аз давлат (то давлат ва бидуни иштироки давлат) ташаккулёфта ва амалкунанда аст. Ҳуқуқи фитриро ҳуқуқҳои инсон, кулли талаботи фитрӣ-ҳуқуқӣ (адолат, озодӣ, хирад, вичдон ва м.и.) ташкил медиҳанд. Ҳуқуқи инсон бошад, ҳуқуқи ҷомеаи

¹⁹⁹ Нерсеянц В.С. Философия права: учебник для вузов. – М.: Норма, 2006. – С. 107.

²⁰⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т.1. – М.: Наука, 1995. – С. 398.

²⁰¹ Права человека. История, теория и практика: Учебное пособие / Отв ред. Б.Л.Назаров. – М.: Эксмо, 1995. – С. 147-148.

озоди шахрвандист, ки инсон ва ҳуқуқхояшро арзиши олий эълон намуда, ҳуқуқҳои инсонро - заминаи қабули тамоми меъёрҳои ҳуқуқи позитивӣ (асноди меъёрии ҳуқуқӣ), маҳаки сифати ҳуқуқии асноди меъёрии ҳуқуқӣ қарор медиҳад”²⁰².

И.Қ. Миралиев бошад, ба мухторияти фард бартарият дода, чунин меҳисобад, ки падидаи «ҳуқуқи инсон» дар умум ҳуқуқи шахсияти ҷудогонаро дар назар дорад. Ин падида барои ташаккули фаҳмиши нави ҳуқуқи инсон, ҳамчунин ташаккули шахсият, табиати ҳуқуқӣ ва иҷтимоии ӯ замина эҷод месозад. Чунин навъи робитаи байниҳамдигарии давлат ва инсон, сараввал мухторияти фард ва озодии қафолатдодашудро таъмин менамояд. Сониян, инсон дар муқобили давлат дар асосҳои баробар ҳамчун шарик шинохта мешавад. Ва ниҳоят ин, ки давлат расман инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро ҳамчун арзиши олии иҷтимоӣ эътироф мекунад²⁰³.

А.Д. Гусев ва Я.С. Яскевич таҳти ифодаи ҳуқуқи инсон талаботи аз нигоҳи иҷтимоӣ ва ахлоқӣ асоснокгаштаву бо ҳуқуқ ҳимояшудаи афроди ҷудогона ва ё гурӯҳҳоеро нисбат ба ҷамъияту давлат дар назар доранд, ки ҳадафаш таъмини рушди озоду ҳамҷонибаи шахс аст²⁰⁴.

А. Сунгуров таҳлили амиқи мафҳуму моҳияти ҳуқуқи инсонро анҷом дода, бо ишора ба нуктаҳои муҳимми он чунин хулосабарорӣ менамояд: «ҳуқуқи инсон ҳамчун муродифи озодӣ - озодиҳои ҷудонопазир, ки шахс бо сабаби таваллуд ба даст меоварад; ҳуқуқи инсон ҳамчун инъикоси манзалати шахс: - асоси концепсияи ҳуқуқи инсонро манзалати инсонӣ ташкил медиҳад; - ҳуқуқҳои инсон аз сифати ҷудонопазири шахсияти инсонӣ «шаъну шараф», ки ба ҳамаи узви оилаи башарӣ хос аст, сарчашма мегирад; ҳуқуқи инсон ҳамчун даъво барои соҳиб шудан ба замина ва имкониятҳои муайян - даъво барои соҳиб шудани замина ва имкониятҳои, ки барои рушду фаъолият зарур ҳастанд, даъво баҳри ҳимояи он

²⁰² Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. – Душанбе, 2010. – С. 90.

²⁰³ Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – С. 41.

²⁰⁴ Ниг.: Права человека / Под ред. А.Д. Гусева, Я.С. Яскевича. – Минск: БГУ, 2002. – С. 12.

манфиату имконоте, ки рушди арзандаи шахсро таъмин менамоянд; ҳуқуқи инсон ҳамчун тавсифи муносибати «инсон-давлат»: - вазъи ҳуқуқии инсон нисбат ба давлат; - «ҳуқуқи шахрванд» ҳамчун ифодакунандаи алоқаи сиёсӣ-ҳуқуқии шахс ва давлат; ҳуқуқи инсон ҳамчун василаи маҳдудсозии ҳокимият: - ҳуқуқи инсон ин васила ва ё усулест, ки ба шахс чунин имконият ва ё қудрате ато менамояд, ки тавассути суд ҳуқуқҳои худро ҳимоя намояд; - ҳуқуқҳои инсон ҳокимияти давлатро маҳдуд менамоянд. Онҳо сарҳади ҳокимияти давлатро маҳдуд намуда, эҳтироми манзалати инсонро ҳатто дар он мавриде масъалагузорӣ менамоянд, ки ин нафар барои ин ҳукумат номақбул бошад»²⁰⁵.

Олимони соҳаи ҳуқуқ намудҳои дигари шарҳи мафҳуми «ҳуқуқи инсон»-ро медиҳанд, ба монанди «хислатҳои ҷудонопазир ва имкониятҳои рушд, ки аз шароитҳои иҷтимоӣ ва фитрати шахс бар омада, ҳадди озодии ўро муайян менамоянд»²⁰⁶, «шароити объективӣ, имкониятҳои маишӣ...»²⁰⁷, «аз рӯйи табиати худ имконияти зистан бо дигар одамон»²⁰⁸, «имкониятҳои кафолатдодашуда баҳри истифодабарии неъматҳои мухталиф»²⁰⁹, «иддаои одилонаи одамон нисбат ба якдигар ва сипас нисбат ба давлат»²¹⁰, «ҳадди ақал ва ҷудонопазири озодӣ»²¹¹ ва м.и.

Аз ин ҷо маълум меградад, ки шарҳу тавзеҳоти ироашуда роҷеъ ба мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи инсон ба ҳамдигар чандон ихтилоф надошта, якдигарро пурра месозанд. Аммо дар шароити мавҷудияти чунин назарҳои мухталиф интихоби мафҳуми нисбатан мақбули ҳуқуқи инсон душвор аст. Барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда оид ба ин масъала

²⁰⁵ Ниг.: Сунгуров А. Права человека как предмет политической науки и как междисциплинарная концепция // Полис. – 2010. – № 6. – С. 90-105.

²⁰⁶ Рудинский Ф.М. Советские конституции: права человека и гражданина // Советское государство и право. – 1991. – № 9. – С. 3.

²⁰⁷ Теория государства и права: учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: Спарк, 2000. – С. 214.

²⁰⁸ Фляйнер Т. Что такое права человека / Пер. с нем. – М.: Экзамен, 1997. – С. 20.

²⁰⁹ Глухарева Л.И. Права человека. Гуманитарный курс. – М.: Дело, 2002. – С. 7.

²¹⁰ Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. Пер. с нем. – М.: Юристъ, 1994. – С. 248.

²¹¹ Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство. Введение в теорию. – М.: Норма, 1993. – С. 28.

гумон меравад, ки падидаи ҳуқуқи инсон бояд дар партави назарияҳои муносири фаҳмиши ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор гирад.

Дар ин маврид В.С. Нерсисянс ва М.Н. Шевцова қайд мекунанд, ки «андешаронӣ дар атрофи ҳуқуқи инсон бе фаҳмиши мафҳуми ҳуқуқ дар маҷмӯъ ғайриимкон аст». Аз нигоҳи онҳо ҳуқуқ ва ҳуқуқи инсон зухуроти аз ҳамдигар чудо набуда, падидаҳои марбут ба як навъ ва як тартибанд. Ҳуқуқи инсон рукни зарурӣ, ҷудонопазир ва ногузири дилхоҳ навъи ҳуқуқ, инъикоси ҷанбаи муайяни моҳияти ҳуқуқ аст... Ҳуқуқ чист ва ҳуқуқи инсон чӣ аст? Посух ба ин савол дар доираи консепсияҳои мухталифи фаҳмиши ҳуқуқӣ тавзеҳ ёфта метавонад²¹².

Т.Л. Живулина дар я навбат ба ҳамин мазмун таъкид менамояд, ки «баррасии масъалаи ҳуқуқи инсон берун аз ҷаҳорҷӯбаи навъҳои фаҳмиши ҳуқуқӣ иқдоми нодуруст аст, зеро маҳз тавассути назарияҳои фаҳмиши ҳуқуқ дар одамон муносибат ва таассурот нисбат ба ҳуқуқ ва мувофиқан ҳуқуқи инсон ҳосил мешавад»²¹³.

Мулоҳизоти мазкур дар таълифоти олими ватанӣ Р.Ш. Сотиволдиев ҳам дида мешавад. Аз нигоҳи ӯ «ҳоло ҳуқуқ дар иртибот бо ҳуқуқҳои инсон мавриди омӯзиш қарор мегирад. Ҳуқуқи муосир танҳо бо нишондоди меъёрҳои давлат маҳдуд намешавад. Ба мафҳуми ҳуқуқи муосир дар илми имрӯза ҳуқуқҳои инсон, аниқтараш ҳуқуқҳои дар қонун (ҳуқуқи позитивӣ) ифодагаштаи инсон дохил карда мешаванд»²¹⁴.

Модоме ки дарки мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи инсон дар иртибот ба ҳуқуқ ва ё баръакс масъалагузорӣ мешавад, зарур аст, ки навъҳои фаҳмиши ҳуқуқӣ ва инъикоси ҳуқуқи инсон дар онҳо ба таври мушаххас мавриди баррасӣ қарор бигирад.

²¹² Ниг.: Шевцова М.Н. Права человека: некоторые вопросы // Сибирский юридический вестник. – 1999. – № 4. – С. 26-28; Нерсисянс В.С. Права человека в истории политико-правовой мысли // Права человека. – М.: Право, 1999. – С. 36.

²¹³: Живулина Т.Л. Права человека в современных теориях правопонимания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2006. – С. 4.

²¹⁴ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – С. 82.

Ба таъкиди бисёре аз олимон «навъҳои фаҳмиши ҳуқуқӣ самтҳои муайянеро дар назар доранд, ки барои дарки мафҳум ва таъйиноти иҷтимоии ҳуқуқ нигаронида шудаанд. Масоили вобаста ба ҷустуҷӯ ва интиҳоби навъҳои фаҳмиши ҳуқуқ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим ва ҳамзамон хеле баҳсноки назарияи ҳуқуқ ба шумор меравад»²¹⁵. Дар умум шартан ду навъи фаҳмиши ҳуқуқӣ - позитивӣ ва ғайрипозитивиро ҷудо менамоянд, ки дар навбати худ аз таркиби онҳо самт ва таълимоти алоҳида ҷудо мешаванд.

Бояд таъкид намуд, ки тибқи нуктаи назари Р.Ш. Шарофзода «назарияи муосири ҳуқуқ фаҳмишҳои позитивӣ ва фитрӣ-ҳуқуқиро якҷоя истифода мебарад. Маҳз бо назардошти ин дигаргунӣ дар баҳши дарки фитрӣ ва позитивии ҳуқуқ як зумра олимон нуктаи назари ҳамоҳангиро пешкаш мекунанд. Дар доираи он фаҳмиши ба қавле интегративӣ ва ё синтетикӣ рӯйи қор омадааст, ки ҳадафаш ба муттаҳидсозии асосҳои бо ҳам тазод - озодӣ ва баробарӣ, индивидуализм ва ҳамраӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорихои шаҳрванд ва давлат, принципҳои фитрӣ- ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи расмӣ равона шудааст»²¹⁶. Ҷараёни табиӣ баҳамназдикшавии назарияҳои фитрӣ-ҳуқуқӣ ва позитивӣ асоси дигари падидаи омадани фаҳмишҳои интегратсионӣ (синтетикӣ) гаштааст.

Ба андешаи Р.А. Мюллерсон «ҳарчанд муносибат ба ҳуқуқ ва озодиҳо аслан ба ду консепсияи ҳуқуқӣ - фитрӣ-ҳуқуқӣ ва позитивӣ вобаста аст, вале дар ҷаҳони муосир назарияи сирф фитрӣ-ҳуқуқӣ ва ё сирф позитивиро дар алоҳидагӣ вохӯрдан мушкил аст»²¹⁷.

Л.В. Павлова бо ҷонибдорӣ аз фаҳмиши интегративии ҳуқуқӣ чунин

²¹⁵ Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2001. – 813 с.; Венгеров А.Б. Теория государства и права. – М., 2000. – 528 с.; Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. – М., 2001. – 760 с.; Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – 7121 с.; Сотировидиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. – Душанбе, 2010. – 654 с.; Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства. Учебное пособие. – М., 2003. – 204 с.; Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. - М.: Норма, 1997. - 652 с.

²¹⁶ Ниг.: Глухарева Л.И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско- правовые и методологические проблемы: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2004. – С. 117.

²¹⁷ Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., 1991. – С. 155.

меҳисобад, ки баррасии концепсияҳои илмии марбут ба табиати фитрии ҳуқуқи инсон ва танзими ҳуқуқи онҳо дар алоҳидагӣ нодуруст ба назар мерасад. Новобаста аз ихтилофот ин ду раванд бо ҳамдигар дар робита буда метавонанд. Аз нигоҳи ӯ дилхоҳ таълимоти назариявӣ ва ё динӣ бидуни ҷимояи ҳуқуқи давлатӣ дар шакли мафҳум (абстраксия) боқӣ хоҳад монд. Таърихи ташаккули концепсияҳои фалсафӣ-ҳуқуқи марбут ба ҳуқуқи инсон бозгӯи ҳамин воқеият мебошанд²¹⁸.

Андешаҳо доир ба муносибати ҷамоҳангонаи фитрӣ-ҳуқуқӣ ва позитивӣ ба ҳуқуқ ва ҳуқуқи инсон ҳамчунин дар таълифоти олими ватанӣ И.Қ. Миралиев ба назар мерасад, ки ӯ шубҳаи муаллифонеро, ки ба давлат вобастагӣ надоштанд концепсияҳои фитрии ҳуқуқиро эътирофдоранд, мавриди муқоиса қарор дода, бо далели таҳкими ҳуқуқҳои фитрӣ дар қонунгузори позитивӣ ботил ҳисобидааст. Ба раванди ҷамоҳангии ин ду назария ҳамчунин динамизми ғояҳои фитрии ҳуқуқӣ, алоқамандии онҳо ба дигаргуниҳои нави иҷтимоӣ мусоидат намуда метавонанд. Ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсон, ки асрҳои XVII - XVIII ташаккул ёфтаанд, табиист, ки бетағйир нахоҳанд монд. Шароитҳои нави иҷтимоӣ (гузариш ба танзими давлатии иқтисодиёт, вусъатёбии фаъолияти иҷтимоӣ иқтисодии давлатҳои муосир, бархӯрди тамаддунҳо, даъват ва таҳдидҳои нави глобалӣ ва ғ.) тавзеҳоти нави ҳуқуқҳои табиӣ инсонро тақозодоранд²¹⁹.

Дар сурате ки ҷонибдорони фаҳмиши интегративӣ (ҷамоҳангӣ)-и ҳуқуқи инсон зиёд аст, лозим медонем, ки мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи инсонро дар иртибот ба яке аз навъҳои он - назарияи либертарии ҳуқуқ тавзеҳ диҳем. Бунёдгузори ин назария академик В.С. Нерсеянс мебошанд. Тибқи назарияи либертарии муаллиф, «ҳуқуқ - шакли умумӣ ва зарури

²¹⁸ Ниг.: Павлова Л.В. Современная концепция прав и свобод человека и ее трактовка Всеобщей декларацией прав человека 1948 // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 5.

²¹⁹ Ниг.: Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – С. 82-83.

озодии одамон, озодӣ бошад (ҳастӣ ва амалӣ гаштани он) дар ҳаёти иҷтимоӣ танҳо чун ҳуқуқ ва дар шакли ҳуқуқ имконпазир аст». Назарияи либертариро ӯ «тамоили нави мустақили назарияи умумии тафовути ҳуқуқ ва қонун», назарияҳои либертарӣ ва фитриро «тамоилҳои гуногуни тафовути ҳуқуқ ва қонун» меномад. Хусусияти назарияи либертарӣ, аз нигоҳи муаллиф, ин аст, ки «дар он таносуби ба андешаи фитрӣ- ҳуқуқӣ хосси низомҳои дар як вақт амалкунандаи ҳуқуқи «дуруст» (идеалӣ, зарурӣ, фитрӣ ва м.и.) ва ҳуқуқи «нодуруст» ҷой надорад»²²⁰.

Дар ин назария ҳуқуқ чун «шакли ифодаи баробарӣ, озодӣ ва адолат дар заминаи принсипи баробарии шаклии иштирокчиёни ҳамин шакли муносибатҳо» таъриф дода мешавад. Принсипи баробарии шаклӣ чун хислати умумии ҳуқуқ арзёбӣ мегардад. Дар ҳолати вучуди ин принсип «ҳуқуқ арзи вучуд дорад (амал мекунад)». Зери мафҳуми «шаклӣ» дар ин назария «на шаклӣ будани қонун аз нигоҳи позитивӣ, балки шаклӣ будани ҳуқуқ (хусусиятҳои шаклии ҳуқуқ) дар тафовут бо қонун, зери мафҳуми «ҳуқуқӣ» бошад, на ҳуқуқи позитивӣ ё фитрӣ, балки ҳуқуқи либертарӣ дар тафовут бо қонун (ҳуқуқи позитивӣ) фаҳмида мешавад». Фаҳмиши либертариини ҳуқуқ «чамъбастӣ» («синтетикӣ») номида мешавад»²²¹.

Тибқи фаҳмиши либертарӣ, баробарӣ - «ин ҳамеша баробарии ҳуқуқӣ, баробарии шаклӣ-ҳуқуқӣ» буда, «чудо аз тафовути воқеист». В.С. Нерсесянс зидди ҳар гуна баробарии воқеӣ аст. Баробарӣ аз нигоҳи В.С. Нерсесянс маҳз ба туфайли шаклӣ буданаш «воситаи танзим» мегардад. «Баробарии шаклии афроди озод, - менависад муаллиф, - айнаи замон таърифи бештар абстрактии ҳуқуқ, таърифи барои ҳар гуна ҳуқуқ умумӣ ва хосси умуман ҳуқуқ аст»²²².

Дар радифи чунин мулоҳизот профессор Р.Ш. Шарофзода таъкид месозад, ки «ҳуқуқи позитивӣ», «ҳуқуқи фитрӣ» ва «ҳуқуқи инсон»-ро аз

²²⁰ Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. – М.: Норма, 1997. – С. 33.

²²¹ Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2001. – С. 138-142.

²²² Нерсесянц В.С. Асари ишорашуда. – С. 167.

хам тафовут медиҳад. Аз нигоҳи ӯ ҳуқуқи позитивӣ - ин ҳуқуқи муқаррарнамудаи (муқаррароти меъёрии) давлат аст. Табиист, ки давлат ҳуқуқи позитивиро муқаррар намуда, онро бо ҳар воситаву чораҳо ҳимоя мекунад. Ҳуқуқи фитрӣ - ин ҳуқуқи новобаста аз давлат (то давлат ва бидуни иштироки давлат) ташаккулёфта ва амалкунанда аст. Ҳуқуқи фитриро ҳуқуқҳои инсон, кулли талаботи фитрии ҳуқуқӣ (адолат, озодӣ, хирад, вичдон ва монанди инҳо) ташкил медиҳанд. Ҳуқуқи либертарӣ чун шакли ифодаи баробарии шаклӣ, адолат ва озодӣ - воситаи бартарарфосии ихтилофи ҳуқуқи позитивӣ ва ҳуқуқи фитрӣ эътироф мешавад»²²³.

Олими дигари ватанӣ А.М. Диноршоҳ таъкид месозад, ки «масъалаи идроки ҳуқуқи инсон бояд дар доираи якҷанд концепсияҳое, ки дар муҳити илмӣ ташаккул ёфтаанд, арзёбӣ гардад. Дар ин замина вай концепсияҳои фитрии ҳуқуқӣ, позитивӣ, сотсиалистӣ, теологӣ ва универсалиро ҷудо менамояд»²²⁴.

Муаллифи мазкур таъкид менамояд, ки «дар ҳоли ҳозир концепсияи нави ҳуқуқи инсон ташаккул ёфтааст, ки онро концепсияи инсондӯстӣ (гуманистӣ) номидан мумкин аст. Ин таълимот ба нуқтаҳои муҳим ва марказии концепсияҳои зикрёфта асос ёфтааст. Ҳуқуқҳои инсон, ки ҷанбаи фитрӣ доранд, дар асри ХХ шинохти байналмилалиро соҳиб шуда, ба стандартҳои байналмилалии марбут ба ҳуқуқи башар табдил ёфтанд ва тавассути таҳкими позитивӣ хислати фарогир (умумибашарӣ) касб намуданд. Таҳкими минбаъдаи ҳуқуқҳои инсон тавассути инъикос дар конститутсияҳои давлатҳои муосир бо назардошти махсусиятҳои фарҳангии онҳо дар сатҳи миллӣ идома ёфт»²²⁵.

Ба андешаи Б.А. Сафарзода «бо дарназардошти муносибати

²²³ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: Китоби дарсӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2010. – С. 90.

²²⁴ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: дис. ... д-ра. юрид. наук. – М., 2015. – С. 22.

²²⁵ Ниг.: Диноршоев А.М. Асари ишорашуда. – С. 46.

гуногунранг ба ҳуқуқ чунин мепиндорад, ки бо мурури замон дар заминаи фаҳмишҳои мавҷудаи ҳуқуқӣ концепсияҳои мухталифи ҳуқуқи инсон ташаккул ёфтанд. Аз ҷумла: аз рӯи пайдоиш - фитрӣ-ҳуқуқӣ, позитивӣ, илоҳӣ, патриархалӣ ва ғ.; аз рӯи мазмуни ҳуқуқи инсон - сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, теократӣ, мафкуравӣ ва ғ.; аз рӯи авлавияти арзишҳои умумибашарӣ ва ё миллӣ- фарҳангӣ - концепсияи фарогир (универсалӣ)-и ҳуқуқи инсон, концепсияи нисбӣ будани ҳуқуқи инсон (релятивизми фарҳангӣ) ва ғ.; аз рӯи равиши сиёсӣ ва низоми мафкуравӣ - концепсияи либералӣ, консервативӣ, радикалӣ, неолибералӣ, либертарӣ ва ғ.; аз рӯи рушд ва афзоиши ҳуқуқҳои инсон - концепсия доир ба наслҳои ҳуқуқи инсон, доир ба ташаккули наслҳои нави ҳуқуқи инсон; аз рӯи дигаргунҳои таърихӣ ва тамаддунӣ: концепсияҳои мутааллиқ ба даврони мухталиф (таърихи қадим, аввали асрҳои миёна, асрҳои миёна, замони эҳё, замони нав, замони навтарин, дар шароити ҷаҳонишавӣ)»²²⁶.

И.Қ. Миралиев қайд менамояд, ки «интиҳоби концепсияи муайяни ҳуқуқи инсон аз низоми муқарраршудаи сиёсӣ дар кишвар, мақсад, вазифа ва функцияҳои давлат, дараҷаи таҳаввулототи равандҳои сиёсӣ вобастагӣ дорад. Низомҳои худкома заминаи чунин тарзи идроки озодии шахсият ва интиҳоби чунин концепсияро фароҳам меоваранд, ки ба низоми мавҷуда ва манфиатҳои қишри ҳукмрон мувофиқат намоянд. Давлати ҳуқуқбунёд бошад, ба этироф ва кафолати низоми зарурии ҳуқуқ ва озодиҳо эҳтиёҷ дорад»²²⁷. Ин андешаро ҷонибдорӣ кардан мумкин аст.

Дар воқеъ, ин ё он концепсияи ҳуқуқи инсон дар давраи муайяни инкишофи таърихӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор мегирад. Ба пешбарӣ шудани ин ё он дурнамо ё концепсияи ҳуқуқи инсон дар шароити муайяни таърихӣ талабот пайдо мешавад. Дар ҷомеаи синфӣ, ки дар он ҳокимият ба синфи ҳукмрон тааллуқ дорад, ҳамон концепсияҳои расман эътироф мешаванд,

²²⁶ Сафаров Б.А. Концепции по правам человека: монография. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 160 с.

²²⁷ Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – С. 77.

ки чавобгӯӣи манфиатҳои ҳамин синфҳо мебошанд, аз ҷумла барои табақаҳои доро имтиёзҳои зиёд муқаррар намоянд. Мисолҳои таърихӣ ин гуфтаҳо собит менамоянд. Чунончи, ғуломон дар давлатҳои ғуломдорӣ ба ҳайси чиз, ашё шинохта шуда, аз ҳуқуқҳои одитарин ба ҳастии арзанда маҳрум шуда буданд. Илова бар ин, амалигардии концепсияҳои ҳуқуқи инсон аз эътирофи расмӣ онҳо, тадбирҳои муассири давлатӣ дар ин соҳа вобастагӣ доранд, чунки ҳуқуқҳои фитрии инсон бе дастгирии давлатӣ ягон кафолат надоранд. Ба амалишавии концепсияҳои ҳуқуқи инсон рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, назму суботи ҷомеа, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ низ таъсир мерасонанд.

Тибқи нуктаи назари И.Қ. Миралиев «моделӣ ба таври расмӣ - конституционӣ таҳкимёфтаи «давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона» инъикосгари махсусияти модели Тоҷикистони давлати ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи инсон буда, дар доираи он робитаи байниҳамдигарии давлати ҳуқуқбунёд ва ҳуқуқи инсон бояд дар эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсон ҳамчун уҳдадорӣ дар сатҳи Конституция ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ давлат муайяншуда зоҳир шавад»²²⁸.

Масъалаи дигаре, ки дар ин ҷабҳа ниёз ба баррасӣ дорад, муайянсозии таносуб миёни мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» аст. Ин ду истилоҳ бо вучуди он ки нуктаи марказии илми ҳуқуқи инсонро ташкил медиҳанд ва дар шартномаҳои байналмилалӣ қонунгузори миллӣ пайвасти истифода мешаванд, таърифи расмӣ надоранд ва дар муҳити илмӣ низ атрофи онҳо андешаҳои якранг ҷой надорад. Онҳо гӯё дар умум маълуманду равшананд, вале дар асл тааммули амиқ дар шинохт ва дарки паҳнояшон дар ҳар зӯҳуроти мушаххас баҳсҳои доро аст, ки ба гунаи масъалаи марказии ҳастӣ ва шуур дар фалсафа, тақдири дарки мафҳуми ҳуқуқ ва озодиро печида кардаанд.

²²⁸ Ниг.: Миралиев И.Қ. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – С. 78.

Аксаран бар он назар мебошанд, ки истилоҳи «хуқуқ» бо истилоҳи «озодӣ» муродифмаъно мебошанд. Воқеан, дар ибораи бисёр истифодашавии «хуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд» вожаҳои мазкур чун анъана дар радифи якдигар истифода бурда мешаванд ва якдигарро пурра месозанд. Зиёда аз ин, агар сухан дар мавриди табиати хуқуқӣ, тарзи мустаҳкамёбии меъёрӣ дар санадҳои хуқуқӣ, тартиби амалишавӣ ва инчунин воситаҳои ҳимоя равад, пас байни «хуқуқ» ва «озодӣ» қариб, ки тафриқа дида намешавад. Дар ин муносибат онҳо аллакай чун мафҳумҳои айниятӣ эълон гардидаанд²²⁹.

Вале дар мавридҳои дигар байни ин ду мафҳум ҳатман сарҳад гузоштан лозим аст ва ба ҳайси маҳаки чунин сарҳадгузори «таъсиррасонии давлатиро ба раванди амалишавӣ» нишон додан мумкин мебошад. Аз ин нуқтаи назар озодии инсон - ин яке аз соҳаҳои фаъолияти инсон буда, давлат тавассути меъёрҳои хуқуқӣ танҳо сарҳади онро муайян намуда, ба амалишавии он даҳолат наменамаояд. Амал намудан ва ё беамалӣ дар ҳудуди сарҳади муқарраршуда ба ихтиёри ҳуди инсон вогузор шудааст.

Давлат ҳамзамон даҳолат накардани дигар шахсонро низ ба ин сарҳади озодӣ таъмин менамаояд. Масалан, озодии вичдон, сухан ва ғ., хуқуқи инсон бошад, ин имконияти ҳаракат намудан дар фазоест, ки давлат эътироф намудааст ва қафолат додааст. Дар фарқият аз озодии инсон, давлат ногузир ба амалишавии хуқуқҳои инсон даҳолат менамаояд. Яъне, агар хуқуқҳои инсонро давлат эътироф намояд, қафолат диҳад ва дар раванди амалишавии онҳо бевосита ширкат дошта бошад, пас озодиҳоро давлат эътироф намуда, қафолат дода ба раванди амалишавиашон даҳолат намекунад. Ба ҳар сурат ин маҳак хеле шартист, зеро атрофи он мувоҳисаҳои илмӣ ҷой доранд.

Масалан, Марек Новитский аз ҷумла қайд менамаояд, ки «хуқуқ, ки

²²⁹ Ниг.: Конституционные права и свободы человека и гражданина в РФ (Учебник для вузов). – М.: Дело, 2005. – С. 12-13.

баъзан чун ҳуқуқи позитивӣ ном бурда мешавад - ин уҳдадории фаъоли ҳокимият нисбат ба ҳар яке аз мо аст». Масалан, ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ давлатро вазифадор менамояд, ки низоми мақомоти судиро созмон диҳад, то имкони мурочиат ба онҳоро ҳама дошта бошанд. Озодӣ бошад, ки баъзан чун ҳуқуқҳои ба истилоҳ манфӣ (негативӣ) арзёбӣ мегарданд - ин маҳдудиятҳои мебошанд, ки ба давлат тааллуқ дошта, имконият намедиҳанд, ки он ба соҳаҳои дигари ҳаёти мо даҳлат намояд. Озодии сухан ва ё озодии вичдон - ин манъ будани даҳлати ҳокимияти давлатӣ ба масъалаҳои ҳаётии шахс аст. Таври дигар қайд намоем, агар ман ба чизе ҳуқуқ дошта бошам, пас давлат уҳдадор аст, то ягон тадбире андешад. Агар ба ман озодӣ даҳл дошта бошад, пас давлат бояд аз иҷрои ягон нави ҳаракат худдорӣ намояд»²³⁰.

Албатта, тамизи озодӣ аз ҳуқуқ аз ин назар бештар тобеи фаҳми чараёни ҳуқуқфаҳмии позитивист. Вале ин дидгоҳ дар ниҳодаш пегидагӣҳои дорад, ки бар онҳо бояд дар оянда тавачҷуҳ зоҳир шавад. Фарз кардем, бар он диққат диҳем, ки ба амалишавии озодӣ давлат таъсир намерасонад, пас мо метавонем амалишавии озодиро дар ҳоли худ ё худамалӣ гузорем. Албатта, не. Давлат меъёри озодиро муайян, эълон, эътироф ва ҳимоя намуда, сарҳад ва мавриди амалишавии онро муайян менамояд. Ва агар чун субъект аз сарҳади онро убур намояд, даҳлати давлатӣ оғоз мешавад. Дуруст аст, ки даҳлат дар ҷодаи озодии субъективӣ ва озодии объективӣ тавлид мешавад. Аммо ин ҳоло муҳим нест, муҳим он аст, ки даҳлати давлатӣ ба даҳлат бар озодии оммавӣ ногузир мегардад.

Дигар ин, ки сатҳи таъсиррасонии давлат ба амалишавии озодиҳо ҳамчунин аз сатҳи рушди иқтисодӣ-иҷтимоии давлат, аз сатҳи рушди маънавии ҷомеа ва сатҳи тафаккуру фаҳмиши инсон ба дин вобаста аст. Аз ин рӯ, назари он, ки давлат ба амалишавии озодиҳо даҳлат намекунад

²³⁰ Ниг.: Диноршоев А.М., Сафаров Д.С. Ҳуқуқи инсон: Китоби дарсӣ. – Душанбе: Офсет, 2010. – С. 65-67.

аз қаринаи назарияи позитивӣ - меъёрӣ буда, танҳо як тариқаи нисбии шинохти озодӣ аст. Ин ҳарфи ниҳой ва комили шинохти илмӣ дар тафовути озодӣ аз ҳуқуқ нест.

Ба андешаи Е.А. Лукашева истилоҳи «озодӣ» имкониятҳои нисбатан васеи интиҳоби фардиро бидуни натиҷаи мушаххас ифода менамояд. Дар ҳоле ки «ҳуқуқ» рафтори мушаххаси одамонро дар назар дорад²³¹.

А.Н. Головистикова ва Ю.А. Дмитриев бошанд, ҳам умумият ва ҳам тафовут доштани мафҳумҳои ҳуқуқ ва озодиро тавзеҳ медиҳанд. Умумияти онҳо тавассути имкониятҳои ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Тафовути онҳо бошад дар он зоҳир мегардад, ки ҳуқуқҳо шаҳодати ба даст овардани баъзе неъматҳои иҷтимоӣ ҳастанд, озодӣ бошад, имконияти дар канор мондан аз баъзе маҳдудиятҳои давлатиро дар назар дорад²³².

Б.С. Эбзеев масъалаи мазкурро дар партави ҳуқуқи конституционӣ таҳлил намуда, тафовути ҳуқуқ ва озодиро дар хусусияти иштироки ҳокимияти оммавӣ зимни қонунсозии онҳо мебинад. Шаҳрванд аз озодӣ тибқи салоҳдиди хеш истифода менамояд. Сарҳади ин озодӣ дақиқ маълум нест. Давлат ҳам ба амалисозии озодӣ монеа намешавад, баръакс дар ҳолатҳои зарурӣ барои амалишавии дахлдори онҳо шароит фароҳам меоварад²³³. Дуруст аст, ки шароит муайян намудан дар шаклҳои гуногун сурат мегирад, ғайриқонунӣ ва қонунӣ, бо амалҳои мусоидаткунанда, пешгирикунанда, тавсеабахшанда, танзимкунанда, маҳдудкунанда ва ғ, ки табиати иддао аз онҳо аз даҳлати давлатдорӣ нест.

Дар ин ҳусус назарҳои нисбатан қадимтар ҳам мавҷуданд. Масалан, аз диди Ш. Монтескё озодӣ ин имконияти содир намудани ҳар амалест, ки қонун манъ накардааст. Яъне мо бо озодие сару қор мегирем, ки даҳлати қонунро наредонад, пас ин озодӣ то қадом давр чунин хоҳад монд? Агар

²³¹ Ниг.: Права человека / Под ред. Лукашевой Е.А. – М.: Норма, 1999. – С. 133.

²³² Ниг.: Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 2005. – 649 с.

²³³ Ниг.: Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации. – М.:Норма, 2005. – С. 207-208.

рафту қонун дар шароити муайян маҳдудияти онро ноғузир донист, пас вай дигар озода нест? Дар ин дидгоҳи классикӣ низ аз ҷанбаҳои мухталиф имкони эҳсоси мушкилиҳо вучуд дорад. Голбах бошад, чунин меҳисобид, ки озода ин имконияти баҳри хушбахтии худ анҷом додани ҳар навъи амалест, ки ба хушбахтии дигарон зарар намерасонад²³⁴.

Ҳамин тавр, мулоҳизоту муноқишоти илмӣ дар боло зикршударо ҷамъбаст намуда, гуфта метавонем, ки «ҳуқуқи инсон» - соҳаи мушаххас, самти фаъолияти фард аст, ки давлат муқаррар ва қарорат додааст. «Озодии инсон» бошад, доираи муносибатҳои ҳуқуқии муқаррарнамудаи давлат аст, ки дар ҳудуди он инсон рафтори худро муайян менамояд ва давлат ба мазмуни ин муносибатҳои ҳуқуқӣ мутоҳида намекунад. Зимнан дубора ёдрас шудан лозим аст, ки фарқгузорӣ миёни истилоҳоти «ҳуқуқ» ва «озода» воқеан душвор мебошад ва яке аз масъалаҳои нозук дар илми ҳуқуқи инсон ба ҳисоб меравад²³⁵.

Аз ҷумлаи олимони ватанӣ муҳаққиқи соҳаи муфидии ҷиноятӣ З.Ҳ. Искандаров низ доир ба ин масъала изҳори назар намудааст: «Табиат ва мазмуни ҳуқуқии истилоҳи «озода» ва «ҳуқуқ» ягона мебошад. Ҳам «ҳуқуқ» ва ҳам «озода» доираи манфиат ва талаботи ҷонию маънавии одамон, рафтор ва талаботҳои қобили қабули ҷамъияти инсониро ифода менамоянд. Бо вучуди ин монандӣ, миёни онҳо тафовуте дида мешавад. Агар «озода» имкониятҳои васеи интиҳоби фардро дар қонеъ намудани талаботи шахсиаш нишон диҳад ва оқибати онро талаб нанамояд, «ҳуқуқ» имконият ва талаботи нисбатан аниқи одамонро доир ба қонеъ намудани манфиатҳои ҷузъиашон ифода менамояд»²³⁶.

Ба андешаи баъзе аз олимони «атрофи масъалаи таносуби ҳуқуқи инсон ва озодии инсон якҷанд нуқтаи назар ҷой дорад: а) ҳуқуқ ва озода ҳаммаъноанд, ҳуқуқ шакли озода буда, озода дар шакли ҳуқуқ

²³⁴ Ниг.: Утяшев М.М., Утяшева Л.М. Права человека в современной России. – Уфа, 2003. – С. 144.

²³⁵ Перевалов В.Д. Теория государства и права / Отв. ред. В.Д. Перевалов. – М.: Норма, 2006. – С. 307-308.

²³⁶ Искандаров З.Ҳ. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 5.

имконпазир аст²³⁷; б) ҳуқуқи субъективӣ ҳамеша интиҳоби озодонаи ин ё он амали имконпазирро таъмин мекунад ва барои ифодаи «ҳуқуқи субъективӣ» истилоҳи «озодии инсон» истифода мешавад²³⁸; в) ҳуқуқи субъективӣ андозаи озодист, ҳар қадар сатҳи ин меъёри озодӣ камтар бошад, ҳислати ҳуқуқии муносибати ҳуқуқӣ ҳамон қадар пасттар аст²³⁹.

Тавре мебинем, ҳуқуқро шаклу андозаи озодӣ маънидод кардан ин аз дидгоҳи дигар эътирофи ҳамон маҳдудияти озодӣ тавассути қонун аст, ки озодӣ вориди ҷаҳони ҳуқуқӣ мегардад ва паҳно ва фарохонаи ҳудро он ҷо пайдо менамояд. Ин назар ҳам тобеи ҷараёнҳои муайяни ҳуқуқфаҳмӣ буда, то сатҳе даҳлат ва таъсири субъекти ҳуқуқофарандаро дар шаклгирии озодӣ эътироф менамояд. Пас озодии бо ҳуқуқ муқарраршаванда сарҳади ҳудро дар паҳнои қонунҳо пайдо менамояд. Қонунҳо бевосита ва бавосита ин сарҳадро ҳамчун имкониятҳои бо ҳуқуқҳо пешбинишаванда муқаррар кардаанд. Ҷое вай муштак бо муқаррароти муайян ва ҷое бо арзишҳои муайян ва ҷойи дигар бо манфиати дигарон ва монанди он, маҳдуд гашта ба қолаб ворид мегарданд.

Хулоса, ба фаҳмиши ҳуқуқи инсон низ консепсияҳои мухталиф ҷой доранд. Аксари консепсияҳои мавҷуда ба манзалати инсон асос меёбанд. Дар ҷаҳорҷӯбаи фаҳмишҳои меъёрӣ, арзишӣ ва универсалӣ идрок шудани ҳуқуқи инсон ҳам аз аҳамият холи нест.

1. Мафҳумҳои ҳуқуқи инсон ва озодиҳои ӯ ҳарчанд ба ҳамдигар дар вобастагӣ қарор доранд, вале муродиф нестанд. Зимнан таносуби мафҳуми ҳуқуқ ва озодӣ аз ҷумлаи масъалаҳои марказии назарияи ҳуқуқ ба шумор рафта, назару дидгоҳи олимони рӯзе ба он яксон нест. Чун анъана маҳаке, ки дар заминаи он таносуб миёни ҳуқуқ ва озодиҳо муайян карда мешавад то ба имрӯз, «таъсиррасонии давлатӣ ба раванди

²³⁷ Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. – М.: Норма, 2015. – С. 335.

²³⁸ Теория государства и права / Отв. ред. В.Д. Перевалов. Изд. 3-е. – М.: Норма, 2006. – С. 222.

²³⁹ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – С. 275.

амалишавӣ»-и онҳо дониста мешавад.

2. Дар заминаи таҳлили андешаҳои ибросшуда ва адабиёти иловагӣ²⁴⁰ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ҳуқуқи инсон чун арзиши олии тамаддуни башарӣ мафҳуми серпахлӯ, бисёрчанба ва мураккаб буда, имконият ва хосиятҳои ҷудонопазиреро ифода месозад, ки паҳлуҳои мухталифи ҳаёти фардӣ ва иҷтимоии шахсро дар бар гирифта, аз ҷониби давлат эътироф, риоя ва ҳифз гашта, инкишофи шоиста, озодона ва одилонаи фардро таъмин менамояд.

3. Давлат маҳсули ҳуқуқи инсон аст, ки аз рӯи талаботи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷомеа таъсис ёфта, функсияи муайяно доир ба амалишавии ҳуқуқ дар ҳаёти ҷомеа иҷро мекунад. Ҳуқуқ тавассути давлат муайянкунандаи низоми умумихатмӣ, шакли муайяни расмӣ гирифтаи баробарӣ, озодӣ ва адолат дар муносибатҳои ҷамъиятӣ эътироф гардида, таҳти ҳимояи давлат қарор гирифтааст.

4. Ҳуқуқи инсон ҳамчун имконият барои қонунгардонидани талаботи табиӣ, моддӣ ва маънавии ҳар шахс зарур аст. Ҳадду ҳудуди ин имкониятҳо *бо меъёр* аз ҷониби давлат муқаррар мешавад ё шакли расмию хатмӣ мегирад. Ҳуқуқ ифодакунандаи ҳадди имкониятҳои табиӣ ва иҷтимоии инсон аст, ки давлат онҳоро эътироф мекунад, меъёри риоя, иҷро ва умуман амалӣ ва ҳимояи онро кафолат додааст. Инсон, фарди озод, шахс дорандаи ҳуқуқ аст, яъне сарчашмаи табиӣ ҳуқуқро ташкил

²⁴⁰ Ниг.: Мутагиров Д.З. Права и свободы человека. – М.: Спарк, 2006. – С. 14; Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства: Пер. с нем. – М., 1994. – С. 248; Глухарева Л.И. Права человека. Гуманитарный курс. – М.: Экзамен, 2002. – С. 6; Рудинский Ф.М. Советские конституции: права человека и гражданина // Советское государство и право. – 1991. – №9. – С. 3; Теория государства и права: учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина. Б.С. Эбзеева. – М., 2000. – С. 214; Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1999; Абдуллаев М.И. Права человека и закон. Историко-теоретические аспекты. – Спб., 2004. – С. 7-8; Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. – М., 2006. – С. 107; Фляйнер Томас. Что такое права человека? – М.: Наука, 1997. – С. 136; Права человека: учебник для 10 классов. – Душанбе, 2007. – 320 с.; Права человека / Под ред. проф. А.Г. Халикова. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 702 с.; Диноршоев А.М., Сафаров Д.С. Ҳуқуқи инсон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Дониш, 2010. – 214 с.; Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – С. 78-127; Диноршоев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Искандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноршоева. – Душанбе: Офсет, 2018. – С. 8- 20; Насриддинзода Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (воситаи таълимӣ). - Душанбе: Мехрона, 2017, 2019. – С. 59-69; Холикзода А.Г., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистан. – Душанбе: Мехрона, 2017, 2019. – С. 7, 169.

медихад. Инсон тамоми анъанаҳои нек, арзишҳои иҷтимоӣю динӣ, маънавию ахлоқиро дар шакли ҷамъ ҳуқуқ медонад. Бо мурури замон, ҳуқуқ ченаки арзишҳои иҷтимоӣ ва шакли даркнамоӣ, инъикоси воқеа, ҳодиса ва зуҳуроти иҷтимоӣю табиӣ гардидааст.

2.2. Фарҳанги ҳуқуқӣ ва роҳҳои таъмин намудани самаранокии адолати судӣ ва такмил додани асосҳои конституционии адолати судӣ дар партави Концепсияи сиёсати ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон

Мазмун ва маҳаки асосҳои ҳуқуқии адолати судӣ ин таҷассумгари сатҳи муосири ташаккул ёфтани ба амалбарории адолати судӣ ва таъмини адолати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон маҳсуб мегардад. Яке аз ҷунин асосҳои адолати судӣ иштироқи шаҳрвандон дар амалишавии адолати судӣ ва ба ҳар шахс дастрас будани адолати судӣ аст.

Қобили тазаккур аст, ки қоидаҳои тибқи қонунгузории амалкунанда муқараргардида оиди ба амалбарории адолати судӣ танҳо шакли ғайолияти мақомоти ҳокимияти судиро пешбинӣ намекунанд, балки адолати судӣ бо иштироқи шаҳрвандон, корхона, ташкилот, муассиса, мақомот амалӣ мешавад. Адолати судӣ, пеш аз ҳама, бояд ба шаҳрвандон дастрас ва имконпазир бошад, ё ин ки ҳамаи шаҳрвандон воқеан аз ҳимояи судӣ бархурдор бошанд.

Ба андешаи А.Э. Раҳматулоев “дар қонунгузории муҳофизатӣ пешбинӣ шудани ҳуқуқи уҳдадорӣ иштирокчиёни муҳофизат, тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ, ки шаҳрвандон низ дар назар дошта мешавад, як шакли ҳуқуқии имконияти иштирок дар амалӣ шудани функцияи идоракунии давлатӣ - адолати судӣ мебошад”²⁴¹.

Табиати ҳуқуқии ҳимояи судиро Конституцияи давлатҳои аъзои ИДМ низ дар шакли гуногун пешбинӣ кардаанд. Масалан,

²⁴¹ Раҳматулоев А.Э. Раванди рушди қонунгузории муҳофизатӣ чиноятӣ дар даврони Истиқлолият // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ методӣ дар мавзӯи «Масоили муҳими илми ҳуқуқшиносӣ муосир ва роҳҳои ҳалли онҳо: назария ва амалия» (29-30 ноябри с. 2018). – Хучанд: ДДХБСТ, 2019. – С. 342-346.

Конститутсияи ФР онро ҳамчун “ кафолати ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд” муайян намудааст. (м. 46 Конститутсияи ФР)²⁴².

Ҳимояи судӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон ҳамчун “ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ” нишон дода шудааст: “Ҳар шахс ҳуқуқ ба ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои худро дорад” (м. 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон)²⁴³. Конститутсияи Гурҷистон ҳимояи судиро ҳамчун ҳуқуқи ҳар шахс бо муроҷиат намудан ба барои ҳуқуқ ва озодиҳои худ муайян намудааст (м. 42 Конститутсияи Гурҷистон)²⁴⁴.

Моддаи 38 Конститутсияи Арманистон чунин пешбинӣ мекунад: “Ҳар кас ҳуқуқ ба ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои дар Конститутсия ва қонунҳо пешбинишударо дорад”²⁴⁵. Таҳлили мухтасари асосҳои конституционии давлатҳои ИДМ, ки ба ҳимояи судӣ бахшида шудааст, ба чунин хулоса меорад, Конститутсияи баъзе аз давлатҳо (Руссия, Тоҷикистон, Ўзбекистон,) онро ҳамчун “шакли фаъолияти давлатӣ оиди ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо”, дигарон онро ҳамчун “ҳуқуқи ҳар шахс ба ҳимояи судӣ” (Қазоқистон, Гурҷистон, Арманистон) муайян кардааст²⁴⁶.

Муаллифони алоҳида ин масъалаҳоро мавриди тадқиқот қарор дода, ду шакли иштироқи шаҳрвандонро дар амалишавии адолати судӣ эътироф ва бештар қайд кардаанд²⁴⁷. Лекин, ба андешаи А.Э. Раҳматулов “шаклҳои иштироқи шаҳрвандон дар амалӣ шудани адолати судиро аз рӯи имкониятҳои ҳуқуқию мурофиавӣ дар шакли васеъ бояд дид ва ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: а) иштироқи субъектони муносибатҳои ҷамъиятӣ дар пешбурди намоёндагони худ ба ҳайси машваратчиёни халқӣ; б) иштироқи

²⁴² Конститутсияи давлатҳои ИДМ. – Душанбе: Матн, 2001. – С. 450.

²⁴³ Дар ҳамин ҷо. – С. 277.

²⁴⁴ Дар ҳамин ҷо. – С.216.

²⁴⁵ Дар ҳамин ҷо. – С.90.

²⁴⁶ Ниг.: Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М., Сулаймонов М.С. Конституционное право государств участников СНГ и стран Балтии. Учебное пособие. – Душанбе: Шарқи Озод, 2017. – С.16.

²⁴⁷ Ниг.: Чепуранова Н.М. Судебная власть в РФ: проблемы теории и государственно правовой практики. – Саратов, 1999. – С. 18

бевоситаи машваратчиёни халқӣ хангоми баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ; в) иштироки шахрвандон ба ҳайси тарафҳои баҳсҳои ҳуқуқӣ дар муурофияҳои судӣ; г) даъват шудан, ҷалб шудани шахрвандон ба сифати иштирокчиёни дигари муурофияи судӣ (шоҳид, мутахассис, коршинос, шахсони холис, тарҷумон, кафилон, намоядағони қонуни)»²⁴⁸.

Тибқи нишондоди Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ №5 аз 25 июни соли 2004 (бо тағйиру иловаҳо аз 19 март соли 2009, №7) «Дар бораи аз тарафи судҳо татбиқ намудани қонунгузориҳое, ки бастан, тағйир додан ва қатъ кардани шартномаи (қарордоди) меҳнатиро ба танзим медароранд, “ҳадди имконияти онҳо ва доираи амали ҳар як иштирокчиӣ муурофияи судиро меъёрҳои қонун пешбинӣ кардааст. Лекин, то кадом андоза риоя гаштани ин қоидаҳо, ки ба сифати воқеан таъмин (барқарор, Ҳимоя) шудани адолат таъсир мерасонанд дар назария ва амалия боиси баҳсу мунозираҳо гаштааст. Чунки, новобаста аз қоидаҳои пешқадаме, ки дар қонун пешбинӣ шудаанд дар амалия шикаст ва эътироз нисбати бекор ва тағйир дода шудани ҳукм, қарор, таъинот ва ҳалномаи судӣ ба назар мерасанд»²⁴⁹.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар сатҳи расмӣ пайваста ба масъалаҳои таъмини қонуният ва адолати судӣ, тарбияи кадрҳои қордону поквичдон ва дорони сатҳи баланди касбият, роҳ наодан ба кирдорҳои коррупсионӣ ва бартарафсозии баъзе камбудҳои дар фаъолияти мақомоти судӣ ҷойдошта, диққати махсус зоҳир мекунанд²⁵⁰.

²⁴⁸ Ниг.: Раҳматулоев А.Э. Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар раванди амалӣ шудани адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ // Конференсияи илмӣ-амалии вилоятӣ таҳти унвони «Механизмҳои муосири ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва шахрванд: масъалаҳо ва дурномаи он». – Хучанд: Дабир, 2019. – С. 52-57.

²⁴⁹ Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ №5 аз 25 июни соли 2004 (бо тағйиру иловаҳо аз 19 март соли 2009, №7) «Дар бораи аз тарафи судҳо татбиқ намудани қонунгузориҳое, ки бастан, тағйир додан ва қатъ кардани шартномаи (қарордоди) меҳнатиро ба танзим медароранд // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://sud.tj/sanadho/karorhoi-plenumi-sudi-oli/mfs/> (санаи мурочиат: 08.05.2021 с.).

²⁵⁰ Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” аз 26 январ соли 2021 // Омӯзгор, № 4 (12280) аз 28 январ соли 2021.

Муҳаққиқон доир ба такмил дода шудани ҳам сифати меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳам фаъолияти бевоситаи мақомоти судӣ андешаҳои гуногунро асоснок мекунанд²⁵¹. Ҳалли чамъи чунин масъалаҳо доир ба адолати судӣ, ҳокимияти судӣ, ҳимояи судӣ, баррасии судӣ ва ғайраҳо, ки дар адабиёт ҳамчун шакли фаъолият²⁵² ё «маҷмӯи муносибатҳо»²⁵³ баён мешаванд. Ба андешаи мо ҳалли чунин масъалаҳо бояд аз шарҳи дурусти (саҳеҳ, аниқ) мафҳумҳо, мазмуни онҳо, доираи фаҳмиш ва дар меъёрҳои ҳуқуқӣ шакли расмӣ гирифтани онҳо оғоз гардад. Чунки, аз як тараф натиҷаи тадқиқоти олимон бо услубҳои умумииилмӣ, махсуси ҳуқуқӣ ба таври васеъ пайдоиш, сохтори таркибӣ, мазмун, таъинот ва инкишофи зухуротҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоиро ифода намоянд, аз ҷониби дигар ба татбиқи дурусти меъёрҳо, инчунин такмил ёфтани меъёрҳои қонунгузорӣ мусоидат мекунанд²⁵⁴.

Бинобар ин, дар натиҷаи таҳлили меъёрҳо маълум мешавад, ки дар меъёрҳои қонунгузорию ҷорӣ мафҳуми адолат ва адолати судӣ ба таври мушаххас шарҳ дода намешавад. Дар меъёрҳои алоҳида унсурҳои таркибӣ, талабот ё шартҳои одилона будани амал ё санадҳои муурофиавӣ пешбинӣ шудаанд. Масалан, м. 333 КМҚ ҚТ пешбинӣ кардааст, ки ҳукми суд ба шарте одилона дониста мешавад, ки дар он ҷазои ба гунаҳгор таъингардида мутобиқи моддаи Кодекси ҷиноятии ҚТ, ки ҷавобгарии ҷиноятиро барои содир намудани ҷиноят пешбинӣ мекунад, бо назардошти шахсияти гунаҳгор, ҳолатҳои вазнинкунада ва сабуқкунадаи ҷазо таъин шуда бошад. Лекин, чунин талабот нисбати ҳалнома, қарор ва таъиноти суд оид ба парвандаҳои маданӣ (м. 200 КММ ҚТ), иқтисодӣ (м. 165-168 КҚТ МСИ), маъмурӣ (м.м.140-141 КМҲМ ҚТ) пешбинӣ нашудааст.

²⁵¹ Ниг.: Радченко В.И. Судебную власть – в центр правовой реформы // Российская юстиция. – 1999. – № 10. – С.3; Тихомиров Ю. А. Правоприменение: теория и практика. – М.: Приор, 2008.; Фетищев Д.В. Судебная власть в механизме государства: вопросы теории и практики. – М.: Норма, 2007. – С. 144.

²⁵² Ниг.: Раҳматулоев А.Э. Муурофиаи ҷиноятӣ. Китоби дарсӣ. – Хучанд: Хуросон, 2019. – 664 с.

²⁵³ Уголовное судопроизводство в Республике Таджикистан // Под общ.ред. Н.С. Мановой, Ю.В. Францирова, Р.Р. Юлдошева. – Душанбе; Андалеб-Р, 2016. – 420 с.

²⁵⁴ Ниг.: Обидова М. Қоидаҳои муурофиавии дастрасии шаҳрвандон ба адолати судӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2016. – №3-4 (19-20). – С. 77-84.

Дар ҳамин чода муаллифон А.Э. Раҳматуллоев ва М.Д. Қаландарова ба мазмун ва моҳияти адолати судӣ диққат дода, қайд мекунанд, ки «байни мафҳумҳои адолати судӣ ва адолат на танҳо пайвастагӣ, балки фарқияти ҷиддие ҷой дорад. “Судӣ” ифода шудани таъмини адолат хусусияти расмию давлатӣ доштани онро ифода мекунад, ки аз номи давлат, аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ амалӣ шудани ин шакли фаъолияти давлатиро инъикос кардааст”²⁵⁵.

Ба андешаи Э. Борохов “адолат ҳамчун мафҳуми иҷтимоӣ (на ҳуқуқӣ) нисбати адолати судӣ ба таври васеъ баён мешавад, ки ифодакунандаи шароити орому осуда, арзанда ва осоиштаю озоди”²⁵⁶ ба ҳаёти мардум (ҷомеа) аст.

Тибқи муқаррароти КМҶ “ҳадди иштироки шахс дар амалӣ гаштани адолати судӣ, вобаста ба ҳолати ҳуқуқии муурофиавии вай, ки қонун муқаррар кардааст (даъвогар, ҷавобгар, айбдоршаванда, ҷабрдида, шохид ва ғ.), муайян шудааст. Аз ин рӯ, дастрас (имконпазир) будани адолати судӣ ба ҳар як шахс мафҳуми умумиҳуқуқӣ буда, на танҳо самаранокии адолати судӣ, сатҳи воқеии ҳимояи судии ҳуқуқи манфиатҳои шахрванд, балки ҳадду ҳудуди иштирок ва шакли муурофиавии онро ифода мекунад, ки дар шакли муурофиавии судӣ дар меъёрҳои ҳуқуқии амалкунанда таҷассум мешавад. Аз нуқтаи назарияи ҳуқуқӣ, дастрас будани адолати судӣ, ҳуқуқ ва имконияти кафолатноки ҳар шахс ба ҳимояи суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасии ошкорои судӣ, баробарҳуқуқии ҳар шахс дар назди қонун ва судро ифода ёфтааст”²⁵⁷.

Таҳлилҳо бозгӯи онанд, ки ҳарчанд дар Тоҷикистон ислоҳоти судию ҳуқуқӣ идома ёфта, роҳҳои амалишавии адолати судӣ такмил ёфта истода бошад ҳам, ҳоло сатҳи иштироки шахрвандон дар амалӣ шудани

²⁵⁵ Раҳматуллоев А.Э. Қаландарова М.Д. Принсипҳои адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ-кафолати таъмини адолати иҷтимоӣ. – Хучанд: Меъроҷ, 2012. – 108 с.

²⁵⁶ Борохов Э. Энциклопедия афоризмов. (Мысль в слове). – М.: Наука, 1998. – С. 537.

²⁵⁷ Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815.

адолати судӣ ва дастрас будани ҳимояи судӣ боиси нигаронӣ аст. Пеш аз ҳама, сабабгори чунин ҳолатҳо сатҳи пасти фарҳанги ҳуқуқӣ, ҷой доштани маҳдудиятҳои сунъӣ дар амалишавии имконияти шаҳрвандон мебошад, ки дар шаклҳои гуногун зоҳир мешаванд²⁵⁸:

1) таҳлилҳо нишон доданд, ки шаҳрвандон ба хусусиятҳои манфӣ доштани коррупсия аҳамияти ҷиддӣ намедиханд, онро маҳкум намеkunанд, амалҳои коррупсиониро ҷузъи воқеияти замони муосир дониста, ҳама шакли муқовиматро бесамар медонанд.

Шахсони масъули идора, сохтор ва воҳидҳои маъмури кирдорҳои коррупсиониро аз нигоҳи «нуфузи идора ё роҳбар» нодида мегиранд, зоҳирпарастӣ ва манфиатдорӣ зоҳир мекунанд. Табдил дода шудани сохтор, воҳидҳои маъмури (хатто аз дармонгоҳ то мактабу боғчаҳои кудакон) ба нуқтаҳои тичоративу даромади гуруҳӣ, ҷорӣ кардан, пайваста ва беасос баланд кардани меъёри пардохтҳо новобаста аз даромади ҳадди ақали аҳоли, безътиноӣ нисбати ниёзу мушкилоти мардум рӯ ба афзоиш ёфта истодааст, ки боиси коста гаштани эътимоди мардум ба низоми маъмуриву идоракунӣ, арзишҳои маънавӣ ва адолати судӣ мегардад.

Ба мушоҳида мерасад, ки дар амалия низ баъзе кормандони мақомот, идора ё сохтори маъмури аз ҳадди ваколатҳои хизматӣ баромада, ба баҳсҳои меҳнатӣ, оилавӣ, қарзӣ, дигар баҳсҳои молумулкии байни шаҳрвандон, муносибатҳои шартномавии байни соҳибкорон ва ғайриинтизоми молиявӣ хоҷагии шахсони ҳуқуқӣ ғайриқонунӣ даҳлат мекунанд, арзу муроҷиатҳои баррасиашон ба тобеияти мақомоти судӣ ё мақомоти дигари давлатӣ мансуббударо ба пешбурди худ қабул ва баррасӣ менамоянд. Аз ваколатҳои мансабии худро истифода намуда, бо кирдорҳои хавфноки худ, маблағҳои шаҳрвандонро тасарруф менамоянд.

²⁵⁸ Ниг.: Дембицкая Л.Л., Собынич А.Л. Права человека. Права ребенка / Учебно-методический комплекс по учебной дисциплине. – М., 2017. – С. 35.

Таҳлили амалия бо мурочиати шахрвандон нишон медиҳанд, ки ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ вобаста ба истифодаи ваколатҳои мансабӣ ба шакли зайл сурат гирифта истодаанд:

– барпо карда шудани монеаҳои сунъӣ ба арзу мурочиати шахрвандон, талаб кардани ҳуҷҷатҳои, ки қонун пешбинӣ накардааст, қасдан гузоштани шахрванд дар чунин шароите, ки ӯ барои пешгирӣ кардани вайронкунии ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунан ҳифзшавандааш маҷбур аст “мукофот” диҳад;

– талаб кардани маблағ барои иҷро кардан ё накардани амали муайян ба манфиати шахс, барои пуштибонӣ, саҳланкорӣ, сарпарастӣ, амалӣ накардани санчишҳои фаъолияти ягон сохтор ё субъектони хоҷагидор;

– дар рафти санчишҳо гирифтани молумулки шахрвандон ва барои баргардонидани онҳо талаб кардани маблағи муайян;

– бо сӯиистифода аз ваколатҳои мансабӣ соҳибкорон, ташкилот ё муассисаҳо, шахрвандонро маҷбур сохтан ба харидории амволи муайян, таҷҳизот барои фаъолият;

– бо роҳи фиреб ё сӯиистифодаи боварӣ тасарруф намудани молу мулк соҳибкорон ва шахрвандон;

– аз шахрвандон, ҳатто хоҷагиҳои деҳқонӣ пайваستا талаб кардани маблағ гӯё барои сохтмони ягон иншоот, чорабинӣ, сафарҳои хизматӣ, ё корҳои таъмиру ободонӣ;

– бо вайрон кардани тобеият мавриди санчиш қарор додани мурочиатҳо, дигар маводҳои санчишӣ;

– мусоидат намудан ба шахсони алоҳида дар содир кардани ҳуқуқвайронкуниҳо ва ғайраҳо.

Аз тарафи дигар, чунин муносибат ба падидаҳои хавфнок аз канораҷӯӣ, бемасъулиятӣ, сатҳи пасти мафкура, чораҳои тарбиявӣ ҳуқуқӣ ва тарғиботу ташвиқотӣ дарак медиҳад. Боиси таассуф аст, ки воситаҳои ахбори умум низ ҳоло имконияти пурраи бартараф кардани

чунин муҳити тоқатпазириро надоранд ва муносибати аҳли ҷомеа дар муқовимат бо коррупсия беҳбудиро тақозо менамояд. Чунки таъсири хабару мақолаҳои нашршуда ба барпо кардани муҳити оштинопазир нисбати кирдорҳои коррупсионӣ паст гардида, коҳиш ёфтааст, андешаронӣ ва муҳокимаи масъалаҳои бо коррупсия алоқамандро ба вучуд намеорад.

Чунин аҳвол ба пайдо шудани ҳисси нобоварӣ ба қонун (нигилизи ҳуқуқи) ва фаъолияти мақомоти давлатӣ, аз ҷумла ҳифзи ҳуқуқ, ба тоқатпазирии аҳли ҷомеа нисбати ин падидаи хавфнок оварда истодааст. Қисмате аз хабарҳои расмӣ дар бораи ошкор шудани ҷинояти хусусияти коррупсионӣ доштаро аҳоли ҳамчун ифодаи рақобати доираи гурӯҳи манфиатдор, натиҷаи «холгирӣ-худнамоишдиҳӣ», ҳисобот дар назди роҳбарият, натиҷаи талоши ишғоли вазифа ва ё чун намоиши зоҳирии чорабинӣ қабул мекунанд.

2) дар қонунгузори амалкунанда истилоҳоти ҳуқуқӣ бо забони давлатӣ номуайян, гуногунмаъно ва тарзе истифода шудаанд, ки мазмуни меъёри онро коста менамоянд. Забони қонун, қайд мешавад дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқи ҚТ, яке аз пояҳои асосии баланд бардоштани сифат ва мазмуни он мебошад. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои афзалиятноки такмили фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ масъалаи эҷод ва истифодаи истилоҳоти дурусти ҳуқуқи тоҷикӣ дар қонунгузорӣ мебошад. Ҳангоми истифодаи ин ё он истилоҳот дар қонунгузори амалкунанда на танҳо ба содда ва равону фаҳмо будани он, балки ба доираи фарогирии мазмуну мафҳуми муайян эътибор додан зарур аст, то ки шарҳи гуногуни меъёрҳо истисно гардида, татбиқи яхелаи онҳо бояд таъмин карда шавад²⁵⁹:

²⁵⁹ Консепсияи сиёсати ҳуқуқи ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз «6» феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқи ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 08.05.2021 с.).

- тарсу ҳарос, нобоварии шахрвандон нисбати шакли судии ҳимояи ҳуқуқу озодиҳо, нобоварӣ ба амалишавии адолати судӣ;
- хоҳиши маҳфӣ нигоҳ доштани сирри оилавӣ, анъанаҳои авлодӣ, хешовандӣ;
- вобастагии оилавӣ, моддӣ, молиявӣ ё меҳнатӣ аз тарафи дигари баҳс, ки ҳуқуқу мафиатҳои онҳоро вайрон мекунад;
- дастнорас будани пардохти хароҷоти судӣ;
- дастнорас будани пардохти ёрии ҳуқуқӣ;
- ҳулосаи пешакии иштирокчиёни муурофияи судӣ, ки иҷрои қарор, фармон, ҳалномаи ё таъиноти суд ба манфиати онҳо пурра таъмин намешавад²⁶⁰;
- дастнорас ва носаҳеҳ будани қоидаҳои муурофиявӣ ва расмиёти судӣ;
- маҳдуд ва нодуруст фаҳмидани мазмуни меъёрҳои ҳуқуқӣ ва татбиқи онҳо, сатҳи пасти дарки ҳуқуқии кормандони мақомоти судӣ;
- зоҳирпарастӣ, хунукназарӣ, расмиятчиғӣ, нигилизм, нописандӣ, беэҳтиромӣ, муносибати дағалонаи ашхоси алоҳида аз ҳисоби кормандони мақомоти судӣ нисбат ба шахрвандон;
- барпо карда шудани монеаҳо ба мууроқиати шахрванд оиди ҳимояи судӣ;
- маҳрумӣи шахрвандон, хусусан гуруҳи осебпазири аҳоли (занҳо, ноболиғон, маъҷубон, нафақахӯрон, ашхоси бекор) аз ёрии ҳуқуқии ройгон ва ҳимояи судӣ;
- вобастагии адолати судӣ аз аҳволи молиявии шахс²⁶¹.

Албатта, сабабу шароити дигарро низ номбар кардан мумкин аст, лекин аксари сабабҳои номбаршуда хусусияти нисбатан устувор ва паҳншуда доранд, ки ба ҳар шахс дастрас будани адолати судиро хоҳиш

²⁶⁰ Ниг.: Обидова М. Қоидаҳои муурофиявии дастрасии шахрвандон ба адолати судӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2016. – №3-4 (19-20). – С. 77-84.

²⁶¹ Ниг.: Обидова М. Қоидаҳои муурофиявии дастрасии шахрвандон ба адолати судӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2016. – №3-4 (19-20). – С. 77-84.

медиханд. Ин гуна ҳолат пайваста такмил додани механизми миллии ҳифзи ҳуқуқи инсон ва шаҳрвандро талаб мекунад²⁶².

Тибқи Конститутсияи ҚТ ҳама мақомоти давлатӣ ва шахси мансабдор вазифадоранд, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро на танҳо эътирофу риоя кунанд, балки баҳри ҳимояи он пайваста чораҳо андешанд. Уҳдадории давлат дар эътироф, риоя, муҳофизат, кафолат, таъмин ва ҳамчунин ба танзимдарории ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар шакли муқаррар кардани меъёри рафтор ифода мегардад. Зери мафҳуми ҳифзи ҳуқуқ «маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқии дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ мустаҳкамгардидае фаҳмида мешавад, ки мутобиқи он давлат уҳдадор мегардад, ки ба ҳар як шаҳрванд бо низоми муайяни идоракунӣ ба амалишавии ин ҳуқуқу озодиҳо шароит ба вуҷуд оварда риоя ва иҷрои ҳатмии онро назорат мебарад»²⁶³.

Ба ақидаи А.Я. Азаров бошад, дар зери мафҳуми ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ин фаъолияти рӯзмарраи ҳама зинаи ҳокимияти давлатӣ аз он ҷумла қонунгузор, иҷроия ва судӣ фаҳмида мешавад²⁶⁴.

Дар адабиёт механизми ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон маҷмӯи меъёрҳо ҳуқуқии барои ҳифзи ҳуқуқи инсон таъиншуда ва фаъолияти бомароми мақомоти ваколатдори давлатиро, ки амалӣ гаштани ин меъёрҳо таъмин мекунанд, фаҳмида мешавад²⁶⁵. Барои бартараф кардани камбудии номбаршуда ва такмил додани сифати фаъолияти мақомоти давлатӣ, аз ҷумла судӣ дар ин самт чӣ бояд кард?

Ба андешаи мо, самаранокии ҳифзи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, дар ҚТ аз як тараф, аз ҳисси масъулият, омодагии касбӣ, сатҳи баланди шуури ҳуқуқии касбии қорамандони мақомоти татбиқкунандаии

²⁶² Ниг.: Исқандаров З.Х. Права человека и национальный механизм ее защиты. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С.10.

²⁶³ Беқяшев К.А. Международное публичное право. – М.: Спарк, 1999. – С. 640.

²⁶⁴ Ниг.: Азаров А.Я. Система защиты прав и свобод человека: учебное пособие. – М.: Московская школа прав человека, 2007. – С. 37.

²⁶⁵ Ниг.: Железнов Б.Л. Аннотация: Механизм государственной защиты основных прав и свобод // Вестник ТИСБИ. – 2002. – № 3. – С. 28.

ҳуқуқ вобастагӣ дорад²⁶⁶, аз тарафи дигар дар шароити муносири рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ пайваста такмил додани меъёрҳои ҳуқуқиро ногузир мегардонад.

Бинобар ин, ташкили раванди босифати таълими ҳуқуқӣ, таҳлил ва шарҳу маънидод кардани низоми қоидаву мафҳумҳо ва мазмуни меъёрҳои ҳуқуқӣ яке аз шартҳои асосии тайёр кардани мутахассисони соҳаи ҳуқуқшиносӣ мебошад. Барои ҳалли баҳсу масъалаҳои ҳуқуқӣ дониш, маҳорат ва қобилияти татбиқи қоидаҳои амалкунандаи умумиэътирофгардида зарур аст.

Бе дониши ҳуқуқӣ ва маҳорати касбӣ ҳалли одилонаи ҳама гуна баҳсҳо, танҳо бо қабул кардани санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, пурзӯр кардани ҷавобгарӣ, бесамар ва ҳатто имконнопазир аст. Дар раванди омода кардани мутахассисони соҳаи ҳуқуқшиносӣ омилҳоеро бояд ба назар гирифт, ки мавзӯи омӯзиш ва фаъолияти касбии минбаъдаи онҳоро ташкил диҳанд.

Судя, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда, тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ бояд, дорои қобилият ва донише бошад, ки: а) мазмуни меъёрҳои ҳуқуқӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқиро шарҳ дода, тартиби дар амал татбиқ карда шудани онҳоро бе нуқсон донад; б) риоя, иҷроиш ва татиқи меъёрҳои муайянкардаи қонунро дар ҳама соҳаҳои фаъолияти худ таъмин намояд; в) аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ба вазъияти ҳодиса ва ё ҳолатҳои муайян баҳои дурусти ҳуқуқӣ диҳад; г) ҳуҷҷатҳои аҳамияти ҳуқуқӣ доштаро дуруст ва саҳеҳ тартиб диҳад, ҳуҷҷатҳоро мавриди ташҳиси ҳуқуқӣ қарор диҳад; д) маслиҳати ҳуқуқӣ ва хулосаи ҳуқуқӣ диҳад; е) тибқи қонун қарори аниқи ҳуқуқӣ қабул намояд ё амалҳои ҳуқуқиро иҷро намояд; ж) ҳуқуқвайронкуниро ошкор ва дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии онро муайян намояд, ҳаҷм ва андозаи ҷавобгариро

²⁶⁶ Концепсияи сиёсати ҳуқуқи ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз «6» феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст // Махзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқи ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 08.05.2021 с.).

муқаррар намояд ва баҳри бартараф кардани оқибати аз он ба миён омада, чораҳо андешад; з) пайваста дониш ва маҳорати касбии худро такмил диҳад, санадҳои меъёриву ҳуқуқиро омӯзад ва таҳлил намояд, тартиби амалии татбиқи онҳоро донад; к) Доир ба ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ ва оқибатҳои он масъулиятро дарк намояд.

Ба ташакулёбӣ ва сатҳи дарки ҳуқуқӣ шахсони масъул дар механизми ҳифзи судӣ якҷанд омилҳо таъсир мерасонанд. Аз ин лиҳоз, сатҳи дарки ҳуқуқии кормандони ояндаи мақомоти таҳқиқ, тафтиши пешакӣ, суд, инчунин иштирокчиёни муносибатҳои муурофиавӣ доир ба ҳолатҳои ҳодисаи рухдода ва меъёрҳои татбиқшаванда, умуман дар чараёни амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ, бояд баланд бардошта шавад.

Дарки ҳуқуқӣ ҳамчун таҳкурсии фарҳанги ҳуқуқӣ - доираи шуури ҳуқуқии фардии шахс, яъне низоми дониш, тасаввурот, ақида, андеша, муқаррарот, эҳсосотро дар бар мегирад, ки воқеияти ҳуқуқиро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, мазмун ва мавриди амалии татбиқи меъёри ҳуқуқиро дар шакли дониши ҳуқуқӣ ифода мекунад²⁶⁷. Унсурҳои муҳими дарки ҳуқуқӣ арзишҳои мебошанд, ки меҳвари онҳоро *адолат* (*ادل*) ташкил дода, ақидаи (боварӣ) ботинии шахсро ташақкул медиҳад, самти рафтор ва хулосабарории мантиқиро дар ҳалли масъалҳои ҳуқуқӣ ва татбиқи меъёри ҳуқуқӣ, баҳри таъмини адолат муайян мекунад, ё бо ибораи дигар шахсро ба мувофиқан амал қардан ва хулоса баровардан (қарор қабул кардан) водор мекунад. Дарки ҳуқуқӣ имконият медиҳад, ки;

- Алоқамандии байни сабаб ва оқибати зухурот, ҳодиса, амал;
- Алоқамандии моҳият ва мазмуни зухурот, ҳодисаи рухдода;
- Алоқамандии нишондиҳандаҳои сифат, миқдор, шакл, мазмун бо чараёни пайдоиши изу пай, тағйиротҳо ва оқибат;

²⁶⁷ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Империа-Групп, 2010. – С. 596.; Общая теория права // Под.ред. В.К.Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – С. 474.

– Алоқамандии хронологӣ (замон, вақт) ва маҳалии (макон, муҳит) зуҳурот, ҳодиса;

– Алоқамандии омилҳое, ки боиси оқибат шудаанд;

– Алоқамандӣ ва мувофиқати мақсад ва мазмуни меъёри татбиқшаванда ба ҳолати ба парвандаи ҷиноятӣ аҳамиятдошта муайян карда шаванд.

Мантиқан муайян кардани алоқамандии унсурҳои номбаршудаи зуҳурот, ҳодиса боиси пешбарӣ ва тасдиқ кардани хулосаҳои асоснок оиди татбиқи меъёри ҳуқуқӣ ва ҳалли одилонаи баҳс мегардад.

Маълумот, дониш, таҷриба, маҳорат чараёни пайдоиш ва ташаккулёбии чунин хулосаҳои мантиқиро бо аслан ҷой доштани воқеияти руҳдода (зуҳурот, ҳодиса) пайванд месозад. Аз ин рӯ, исбот кардани ҳолатҳои ҳодисаи гузашта (масалан, ҳуқуқвайронкунӣ, ҷиноят) ва татбиқи дурусти меъёри ҳуқуқии мувофиқан дахлдор дониш, қобилият ва маҳорати чунин хулосабарории мантиқиро талаб мекунад, ки дар натиҷа алоқамандии маълумоти ҷудоғона бо хулосаи умумӣ муайян карда мешавад.

Дар амалия чунин хулосабарорӣ барои ҳалли одилонаи масъалаҳои муурофиявии судӣ мусоидат хоҳад кард.

Доир ба паҳлуҳои ҷудоғона ва асосҳои мантиқии татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ олимони А.А. Старченко, В.А. Лазерева, Н.В. Жогин, Р.С. Белкин ва дигарон ақидаҳои асоснок пешбарӣ кардаанд, ки аҳамияти муҳими назариявӣ ва амалӣ доранд. Онҳо қайд кардаанд, ки дар чараёни пешбурди парвандҳои судӣ прокурор, суд, судья бояд меъёрҳои қонун ва дарки ҳуқуқиро ба роҳбарӣ гирифта, ба далелҳо бо ақидаи ботинии худ баҳо диҳанд ва мувофиқан хулосаҳои мантиқан дуруст бароранд, ки воқеан ва новобаста аз ҳама омилҳо адолат барқарор гардад²⁶⁸.

²⁶⁸ Ниг.: Старченко А.А. Логика в судебном исследовании. – М.: Посюриздат, 1958.; В.А. Лазерева. Доказывание в уголовном процессе. – М.: Высшее образование, 2009. – 345 с.; Н.В. Жогин. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юр.лит., 1973. – 736 с.; Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств. – М.: Наука. 1966. – 295 с.

Бинобар баррасии қонуниятҳои мантиқ ва расмии ин чараҳои мураккаби даркнамоӣ дар раванди амалишавии адолати судӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, натиҷа ва маҳсули он барои ҳалли қонунӣ, асоснок ва одилонаи баҳсҳои ҳуқуқӣ ёрӣ медиҳад.

Масалан, дар раванди муайян кардани (исботи) тамоми ҳолатҳои ҳодисаи руҳдода, ки боиси вайрон шудани ҳуқуқи шахрванд гаштааст, қонуниятҳои мантиқии ҳуқуқ дар бораи ба инсон даркшаванда будани воқеият, ҳодиса, зухурот амал мекунад ва ба роҳбарӣ гирифта мешаванд. Аз ин рӯ, дар натиҷаи пешбурди парванда (ҷиноятӣ, граждонӣ, оилавӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ) ба ҳам мувофиқ будани ҳулосаи тарафҳо, суд ва воқеияти ҳодисаи руҳдода, аз дараҷаи даркшаванда будани ҳолатҳои содир шудани он ва сатҳи дониши ҳуқуқии прокурор, судья ва тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ алоқаманд аст.

Амалҳои муурофиявии судӣ ин услуби асосии дарки ҳолатҳои ҳодисаи гузашта аст. Ҳангоми анҷом дода шудани амалҳои муурофиявии судӣ услубҳои хосаи даркнамоӣ (дар шакли маҷмӯи қоида, тавсия ва нишондодҳои асоснок, самараноки ошкор кардан, омӯзиш ва баҳодихӣ ба далелҳо), ки маҳсули илми муурофиявии судӣ, ва амалияи мақомоти судӣ мебошанд, дар доираи риояи тартиби муқараркардаи қонун интиҳоб ва татбиқ мешаванд.

Қонун нисбати восита ва услубҳои ошкор кардан, ҷамъоварӣ, омӯзиш ва баҳодихӣ ба далелҳо талаботи махсусро пешбинӣ накардааст, лекин ҳангоми интиҳоб ва татбиқ услубҳои дарки ҳолатҳои руҳ додани ҳодиса (ё ҳуқуқвайронкунӣ, ҷиноят) бояд талаботҳои умумии амалисозии адолати судӣ риоя карда шаванд.

Ба андешаи мо, меъёри ҷоиз доништа шудани услубҳои ошкор кардан, ҷамъоварӣ, омӯзиш ва баҳодихӣ ба далелҳо бо чунин талаботҳо муайян мешаванд: а) бо меъёрҳои қонун манъ нашудани татбиқи онҳо ва мувофиқати онҳо ба талаботҳои расмии ҳуқуқӣ; б) асоснок доништа шудани онҳо барои ноил шудан ба мақсад; в) дар доираи амали

меъёрҳои маънавӣ қарор доштани онҳо; г) самаранок (исбот шудани ҳолатҳои содир шудани ҷиноят) ва ба мақсад (таъмини иҷроиши вазифаҳои мурофиавии судӣ ва адолати судӣ) мувофиқ будани татбиқи онҳо; д) имконияти прокурор, судья оид ба интиҳоб шудани онҳо ва имконияти интиҳоби мавриди татбиқи онҳо.

Вобаста аз натиҷаи тафтиши судӣ ва мақсади амали мурофиавӣ мақомоти судӣ мустақилона ин ё он услубро интиҳоб ва татбиқ менамояд. Муаллифон маҳз, маҳорат ва санъати интиҳоби ба маврид ва самаранокӣ татбиқ карда шудани услубҳои дарки ҳуқуқиро тактикаи амали мурофиавӣ меноманд²⁶⁹. Ҷоиз будани интиҳоб ва татбиқи услубҳои самаранокро баъзе муаллифон²⁷⁰ аз нуқтаи назари танҳо натиҷа, сарафакории вақт ва самаранокӣ баҳо медиҳанд, ки ҳадду имкониятҳои дигари услубҳоро дар бар намегирад. Бинобар ин, дар адабиёт чунин мавқеъ дастгирӣ наёфтааст²⁷¹.

Барои интиҳоб ва пешбурди амали мурофиавии судӣ, аз ҷумла қабули санади ниҳонии судӣ, бо татбиқи роҳу услубҳои самаранок, ғайр аз далелҳои ҷамъовардашуда, зарурати истифодаи маълумот, санадҳои меъёриву соҳавӣ ба миён меоянд. Масалан, талаботҳои дастурамали хизматӣ, қоидаҳои бехатарии меҳнат ё роҳ, дигар қоидаҳои соҳавии анҷом додани фаъолият ё амал ва ғайраҳо, ки ба омодагии судья барои анҷом додани амали судӣ ҷиҳати таҳлили ҳуқуқии ҳолатҳои ба парвандаи судӣ аҳамиятдошта ва ба интиҳоби роҳу услубҳои хосаи самаранокӣ татбиқи меъёри ҳуқуқӣ шароит ба вучуд меорад.

Бунёди давлатдорӣ демократӣ, ҳуқуқиву адолатпарвар таҳкими қонуният ва волоияти қонунро тақозо дорад, ки самаранокӣ онҳо аз воқеан амалӣ шудани меъёрҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла аз маърифати ҳуқуқӣ ва дониши ҳуқуқии аҳолии кишвар вобаста мебошанд. Таҳкимии арзишҳои

²⁶⁹ Ниг.: Салимов Х. Криминалистика (китоби дарсӣ). – Душанбе: Матбуот, 2008. – С. 314.; Қобилов Б.Қ., Қориев Х.Х. Тактикаи амалҳои алоҳидаи тафтишотӣ. – Хучанд: Ношир, 2015. – 251 с.

²⁷⁰ Ниг.: Макаров А.М. Применение научно-технических средств при рассмотрении судами уголовных дел: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГУ, 1979. – С. 10-11.

²⁷¹ Ниг.: Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: КГУ, 1983. – 100 с.

иҷтимоии миллӣ, асосҳои миллии давлатдорӣ ва самаранокии адолати судӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, мувофиқан бо сатҳи дониши ҳуқуқии аҳли ҷомеа алоқаманд аст. Аз ин рӯ, имрӯз дар ҚТ масъалаи баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳоли ба яке аз масъалаҳои асосӣ ва заминаи муҳими пешрафти ҷомеа табдил ёфтааст.

Бинобар ин, масъалаи шарҳу маънидод шудани мазмуни аслии мафҳум ва қоидаҳои ҳуқуқӣ ва моҳияти онҳо дар раванди танзими муносибатҳои муурофиавии судӣ ва амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ, на танҳо бо қабули санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, такмил дода шудани меъёрҳои қонунгузорию қорӣ, балки бо роҳи баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ, ташаккули дарки ҳуқуқӣ ва татбиқи мақсадноки меъёрҳои муқарраргардида хеле муҳим ва рӯзмарра аст.

Ба андешаи Н.М. Қаҳоров “хусусияти хоси адолати судӣ, ба мисли мустақилияту беғаразии судяҳо ва танҳо ба Конститутсия ва қонун итлоат намудани онҳо, принципҳои демократии муурофияи судӣ, аз ҷумла баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, дар асоси баҳсу мунозира сурат гирифтани муурофияи судӣ, баробарҳуқуқии иштирокчиёни муурофия кафили муҳими таҳким ва рушди ҷомеаю давлат мебошад”²⁷².

Дар ин ҷода, яъне дар ташкилу таҳкими адолати судӣ, таъмини қонунияту адолат дар Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон қорҳои зиёде анҷом дода шудаанд. Аз ҷумла, дар Конститутсия суд ба сифати ҳокимияти мустақил эътироф шудааст, дар он инчунин боби алоҳида ба суд бахшида шудааст, ки он принципҳои асосӣ ва зарурии ҳокимияти судиро дар бар мегирад. Дар асоси ин меъёрҳои конституционӣ як қатор қонунҳо аз ҷумла Қонунҳои конституционӣ, Дар бораи судҳои ҚТ, Дар бораи Суди конституционии ҚТ, Кодексҳои ҷиноятӣ, маданӣ, меҳнат ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ки онҳо таҳкурсии

²⁷² Қаҳоров Н.М. Состязательность в уголовном судопроизводстве Республики Таджикистан. – Худжанд: Ношир, 2020. – С. 9.

муҳими ташкилию ҳуқуқии фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ мебошанд.

Ба андешаи мо, бо вучуди пешравиҳо дар самти рушди амалишавии асосҳои конституционии адолати судӣ, вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, ташаккул ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ, дар шароити имрӯза низоми конституционии таъмини адолати иҷтимоӣ ба такмил ниёз дорад, ки чунин самтҳои афзалиятнокро бояд фарогир бошад:

- татбиқи бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқии конституционӣ;
- таҳкими асосҳои сохтори мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва судии кишвар;
- рушду инкишофи кафолатҳои ҳифзи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд;
- такмил додани шаклҳои ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва судӣ бо назардошти инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ.

Таъмини ба амалбарории адолати судӣ пурра, ҳамаҷониба ва ҳолисона ҳал карда шудани баҳсу мунозира, даъво, шикоят, аз ҷумла парвандаи граждани, маъмурӣ, ҷиноятӣ ва иқтисодиро, инчунин риоя ва иҷроиши бемайлони талаботи меъёрҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва танзими ҳуқуқии муносибатҳои мурофиавиро тақозо мекунад.

Масалан, ҳангоми боздоштани тафтиши пешакӣ бо асоси яке аз ҳолатҳои, ки м. 230 КМҶ ҚТ пешбинӣ мекунад, молу мулки таҳти ҳабс қарор дошта то кадом мӯҳлат бояд нигоҳ дошта шавад? Муҳлати зиёд нигоҳ доштани чунин амвол боиси паст шудани арзишу сифати он мегардад ё умуман қоршоям мешавад, ё нигоҳдории он хароҷоти зиёдро талаб мекунад.

Бинобар ин, А.Ю. Садов масъалаи аз ҳабс озод кардани амволро бо ташаббуси мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ё суд, ки бевосита ҳалли одилонаи ҳудро меёбад, ҷонибдорӣ мекунад²⁷³.

Агар ба ҳамин масъала аз нигоҳи принципи қонуният назар афканем, аз ҷониби таҳқиқбаранда, муфаттиш, прокурор бекор кардани ҳабси молу мулк ё дигар чораи пешгирӣ, ки бо розигии прокурор ва иҷозати суд дар чараёни пешбурди парвандаи ҷиноятӣ интиҳоб ва татбиқ шудааст, аз доираи талаботи принципи қонуният берун намебарояд. Чунки:

а) чораи маҷбурӣ хусусияти муурофиавӣ дошта, бо ташаббуси мақомоти таъқиби ҷиноятӣ, яъне дархости мақомоти ваколатдор, ки пешбурди парвандаро ба зимма дорад, татбиқ шудааст;

б) қонунӣ, асоснок, мувофиқи мақсад ва ноғузир будани татбиқи чунин чораро прокурор дар шакли розигӣ (шакли назорат) тасдиқ кардааст ва бо иҷозати суд татбиқ гаштааст;

в) қонунӣ, асоснок, мувофиқи мақсад ва ноғузир будани бекор кардани чораҳои маҷбурӣ низ таҳти назорати доимии прокурор қарор дорад;

г) оқибати бекор карда шудани чораҳои маҷбурии татбиқшуда ба манфиати иштирокчии муурофия – гумонбаршуда ё айбдоршаванда мебошад, яъне ягон ҳуқуқи қонунии шаҳрвандро ин гуна қарор маҳдуд ё маҳрум намесозад, ки зарурияти маротибаи дигар ба суд мурочиат карданро ба миён орад;

д) дар сурати аз ҷониби иштирокчиёни муурофия шикоят овардан нисбат ба қарори муфаттиш, таҳқиқбаранда ё прокурор оид ба бекор кардани чораи маҷбурӣ, ин масъала мавзӯи муҳокимаи судӣ қарор гирифта метавонад, яъне зарурият ва имкониятҳои назорати судӣ умуман аз байн намераванд;

²⁷³ Ниг.: Садов А.Ю. Обязан ли суд, постановляя приговор, разрешить гражданский иск? // Российский следователь. – 2007. – № 21. – С. 30.

е) қарори мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар бораи бекор кардани ҷораи татбиқшудаи маҷбурии муурофиавӣ нисбати гумонбаршуда ё айбдоршаванда он гоҳ мавзӯи муҳокимаи судӣ мегардад, ки агар доир ба қабули чунин қарор норозигӣ ё баҳс ҷой дошта бошад.

Бинобар ин, баҳри тақвият бахшидани фаъолияти муфаттишон дар самти барқарори кардани зарари дар натиҷаи ҷиноят расонидашуда, дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба КМЧ ҚТ» аз 15 март соли 2016 ба қисми 1 моддаи 39 КМЧ ҚТ сархати нав илова карда шудааст, ки мутобиқи он муфаттиш уҳдадор аст, ки барои барқарор намудани зарари аз ҷинояти содиршуда расида, бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузорӣ ҷораҳо андешад. Аммо, амалияи нишон медиҳад, ки ҳама муфаттишон дар аснои пешбурди тафтиши пешакии парвандаҳои ҷиноятӣ ҷиҳати андешидани ҷораҳои зарурӣ барои таъмини даъвои гаржданӣ тавачҷуҳи хоса зоҳир намекунанд.

Қонунгузор бо мақсади тақвият додани назорати иҷроӣ қонунҳо дар самти барқарори намудани зарари дар натиҷаи ҷиноят расонидашуда муқаррар намудааст, ки прокурор бо баробари дигар масъалаҳо хангоми омӯзиши парвандаи ҷиноятӣ бо фикри айбдоркунӣ воридшуда, бояд барои таъмини даъвои граждани андешида шудани ҷораҳоро санҷад (қ.1 м. 247 КМЧ ҚТ).

Мутобиқи талаботи қ. 1, м. 262 КМЧ ҚТ хангоми ба суд ворид шудани парвандаи ҷиноятӣ, судя бояд муайян намояд, ки ҷиҳати таъмини рӯёнидани товони зарари дар натиҷаи содир намудани ҷиноят расонида ҷора андешида шудааст ё не? Тибқи муқаррароти м. 267 КМЧ ҚТ дар сурати аз ҷониби таҳқиқбаранда, муфаттиш ва прокурор наандешидани ҷорас, ки рӯёнидани товони зарари бо ҷиноят расонидашуда, иҷроӣ ҷазо дар намуди ҷарима, ситонидани дигар пардохтҳои молумулкӣ ва эҳтимоли мусодираи молу мулкро таъмин

менамояд, судя бо қарори худ мақомоти тафтишотро вазифадор мекунад, ки чораҳои зарури таъминотӣ андешанд.

Инчунин, мутобиқи м. 134 КМҚ ҚТ дар сурати қонест гардонидани даъвои граждани суд ҳуқуқ дорад то эътибори қонунӣ пайдо кардани ҳукм дар бораи қабули чораи таъмини даъво, ба шарте, ки чунин қарор қаблан бароварда нашуда бошад, қарор қабул кунад. Мутаассифона дар таҷрибаи судӣ аз тарафи судяҳо дар аснои баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ роҳандозӣ карда шудани талаботи меъёрҳои мазкур мушоҳида намешавад. Ин ҳолатҳо боиси бе иҷро мондани санадҳои судӣ дар қисмати даъвои граждани гардида, кафолатҳои ҳифзи судии ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии ҷабрдида ва даъвогари граждани вобаста ба руёнидани зарар воқеан таъмин карда намешавад.

Бояд тазаққур дод, ки вазъи иҷрои санадҳои судӣ вобаста ба руёнидани маблағи зарар ба талабот ҷавобгуй набуда, фаъолияти мақомоти дахлдор дар ин самт беҳбудиро талаб менамояд. Иҷрои воқеии санадҳои судӣ дар давраи солҳои 2012-2015 аз 9 то 16 фоизро ташкил дода, дар соли 2016 аз тарафи иҷроҷиёни судӣ аз 50 ҳазор санади иҷро оид ба руёнидани 402 миллион сомони ҳамагӣ 51 миллион сомони ё 13 фоиз иҷро шудааст. Бинобар ин зарур аст, ки назорат дар самти иҷрои санадҳои судӣ тақвият бахшида, бо мақсади таъмини барқарор намудани зарари расонидашуда дар марҳилаҳои санҷиши тоталитишӣ, таҳқиқ ва тафтиши пешакӣ чораҳои зарури андешида шавад²⁷⁴.

Ҳамин тариқ, дар рафти таҳқиқ, тафтиши пешакӣ ва баррасии судии парвандаҳои ҷиноятӣ ба таври дахлдор андешида нашудани чораҳои вобаста ба таъмини даъвои граждани минбаъд боиси бе иҷро мондани ҳукмҳои суд дар қисмати руёнидани зарари дар натиҷаи ҷиноят расонида мегардад.

²⁷⁴ Ниг.: Маърузаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти ҚТ Эмомалӣ Раҳмон дар ҷамъомади расмӣ бо қормандони мақомоти қорҳои доҳила ва ҳифзи ҳуқуқ бахшида ба Рӯзи милитсияи Тоҷикистон аз 10 ноябри соли 2018 // [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj> (санаи мурочиат: 03.02.2020).

Дар таъмини адолати судӣ ичрои қарорҳои судӣ нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, мақомоти таъкиби ҷиноятӣ ва судро зарур аст, ки барои таъмини даъвои граждани дар муҳофизати ҷиноятӣ чораҳои заруриро андешанд. Бо назардошти таҷрибаи пешқадам бояд механизми самараноки таъмини ичрои қарорҳои суд дар амал татбиқ карда шавад. Танҳо дуруст ва ба таври далхдор амалӣ намудани чораҳои муҳофизати таъмини даъвои граждани кафолати ҳимояи манфиатҳои қонунии ҷабрдидаҳо воқеан таъмин карда метавонад, ки ин яке аз самтҳои афзалиятноки муҳофизати судии ҷиноятӣ мебошад. Зеро, ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд (ҷабрдида, даъвогари граждани), манфиатҳои ҷамъият, давлат ва ташкилотҳо, ки аз ҷиноят зарар дидаанд ва кафолати ҳимояи манфиати қонунии иштирокчиёни муҳофизати судии ҷиноятӣ ҳамчун вазифаҳои асосии пешбурди муҳофизати судии ҷиноятӣ маҳсуб меёбанд.

2.3. Рушди асосҳои конститусионии адолати судӣ дар самти муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӣ

Дар шароити торафт мураккаб гардидани вазъи ҷаҳони муосир, густариш пайдо кардани зухуроти терроризм ва экстремизм, хавфи аз байн рафтани низоми давлатдорӣ як силсила кишварҳо ба миён омадааст. Дар ҳамин раванд, баҳри тақвият бахшидани чораҳои ҳуқуқӣ, амалишавӣ ва рушди асосҳои конститусионии адолати судӣ дар самти муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӣ тадқиқоти ҳамҷонибаро тақозо дорад. Самаранокии сиёсати ҳуқуқии ҚТ низ аз амалисозӣ ва татбиқи меъёрҳои Конститусияи ҚТ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар амал вобастагӣ дорад.

Тоҷикистон ҳанӯз дар ибтидои истиқлолияти худ, ки оқибатҳои мудҳиши ҷанги граждани хатари терроризм ва экстремизмро аз саргузаронид, ҷомеаи ҷаҳониро аз хавфи хатари ин падидаҳои харобиовар

ва мудхиш хушдор кард, яке аз иштирокчиёни фаъоли коалитсияи байналмилалии зиддитеррористӣ ва ташаббускори рушди фаъолияти коалитсияи байналмилалии муқовимат зидди маводи муҳаддир гардид. Ташаббусҳои Тоҷикистон доир ба ташкили сохтори минтақавии зиддитеррористӣ дар амалияи ҷаҳонӣ собиқаи нав гардиданд, ки маротибаи дигар кӯшишҳои Тоҷикистонро дар пойдор кардани сулҳ ва ҳамзистии осоишта, амнияти миллӣ пешгирии хатарҳои нав собит намуд.

Асосҳои конститусионии адолати судӣ дар амал аз тибқи тартибу қоидаҳои муҳофизавии судии конститусионӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, иқтисодӣ, маъмурий татбиқ мешаванд.

Бояд қайд кард, ки ба амал баровардани адолати судӣ танҳо яке аз ваколатҳои суд мебошад. Бинобар ин, мафҳуми адолати судиро бо мафҳуми ҳокимияти судӣ ҳаммаъно эътироф намудан нодуруст аст²⁷⁵. «Мафҳуми ҳокимияти судӣ аз мафҳуми адолати судӣ васетар аст, зеро, ки адолати судӣ яке аз зухуроти ба амал баровардани ҳокимияти судӣ мебошад. Азбаски суд баёнгари ҳокимияти судӣ мебошад, ваколатҳои он танҳо бо роҳи ба амал баровардани адолати судӣ хотима намеёбанд. Суд, инчунин аз нуқтаи назари муҳофизавӣ, ваколати таъмини иҷро намудани санадҳои судӣ (ҳукм, ҳалнома, таъйинот, қарор)-ро дорад»²⁷⁶. «Судҳои болоӣ - Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодии ҚТ бошанд оид ба масъалаҳои амалияи судӣ дар доираи салоҳияти худ тавзеҳоти дастурӣ медиҳанд»²⁷⁷.

Аз ин рӯ, тартибу қоидаҳои амалишавии асосҳои адолати судиро дар муҳофизаи ҷиноятӣ мавриди таҳлил қарор медиҳем. Чунки афзоиши таҳдиди хавфу хатари терроризм ва экстремизм аҳли ҷомеаи моро водор мекунад дар самти муқовимат зидди падидаҳои хавфнок дар робита бо ҳама соҳаҳо саривақт чораҳои амалӣ андешем. Дар замони муосир

²⁷⁵ Ниг.: Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: учебник. – М.: Норма, 1995. – С. 136.

²⁷⁶ Ниг.: Жилин Г.А. Суд первой инстанции в гражданском процессе: учебно-практическое пособие. – М.: Юрайт, 2001. – С. 14.

²⁷⁷ Ниг.: Аминов М.М. Нақши ҳокимияти судӣ дар раванди эътироф ва иҷрои ҳалномаҳои судҳои давлатҳои хориҷӣ дар ҚТ // Ҳаёт ва қонун. – 2012. – № 3. – С. 3-13.

қувваҳои мочарочӯ дастовардҳои миллии моро нодида мегиранд, бо ёри расонаҳои хабарӣ кушишҳои заиф ва коҳиш додани аҳамияти Ваҳдати миллӣ ва ҳаёти ошоштаи кишварро доранд. Дар чунин вазъият масъулияти азими таърихӣ ва рисолати шаҳрвандии мо аз он иборат аст, ки давлати миллӣ, истиқлолият ва дастовардҳои онро аз чунин пайомадҳои манфӣ, аз таъсири қувваҳои мочарочӯ эмин нигоҳ дорем.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки принципҳои конституционии адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ мазмуни мустақил ва аҳамияти хосаи муурофиявӣ доранд, онҳо бо ҳамдигар робитаи зич дошта, танҳо дар ягонагӣ моҳияти муурофияи ҷиноятиро ифода ва инъикос карда метавонанд. “Принципҳои конституционии адолати судӣ кафолати таъмини амалӣ гаштани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҷараёни пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ мебошанд. Аҳамияти принципҳои конституционии адолати судӣ дар он ифода меёбанд, ки онҳо дар ягонагӣ барои пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ дар ҳама марҳилаҳои он низоми танзимёфта, қатъиян муайян, умумихатмӣ, муураттаб ва пайдархамро пешбинӣ мекунанд, ки ҷавобгӯи ҳадаф ва мақсадҳои муурофияи ҷиноятӣ мебошанд”²⁷⁸.

Принсипи қонуният яке аз асосҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ ба шумор меравад, ки дар ҳама марҳилаҳои муурофиявии ҷиноятӣ дар ягонагӣ бо дигар принципҳои адолати судӣ бевосита амал мекунад, амалӣ гаштани онро меёрҳои қонунгузории муурофиявии ҷиноятӣ таъмин мекунад.

Дар адабиёти илмию таълимӣ доир ба мафҳуми қонуният нуқтаи назари гуногун вучуд дорад. Дар атрофи паҳлуҳои гуногуни мафҳуми қонуният, профессор Р.Ш. Шарофзода мавзӯи баҳсу мунозираи олимону ҳуқуқшиносонро мавриди тадқиқот қарор дода, ақида ва хулосаҳои асосноки ҳешро пешбарӣ кардаанд, ки мувофиқан қонуният ҳамчун

²⁷⁸ Раҳматуллоева Р.Р. Амалшавии принсипи адолати судӣ дар партави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон // Паёми ДМТ. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 2. – С. 265-272.

принцип, ғоя, усул, режим ва талабот дар фаҳмиши васеъ ифода ва таҳлил шудааст. Хусусан, дар робита бо андешаи қонуни ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи инсон мафҳуми «қонуниятҳои ҳуқуқӣ»²⁷⁹ пешниҳод ва асоснок шудааст, ки ҷоизи дастгирӣ мебошад.

Қонуният ифодакунанда, нишондиҳандаи сатҳи риояи дақиқ ва иҷрои яххелаи нишондодҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳо ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ аз тарафи тамоми мақомоти давлатӣ, ташкилот, муассиса, корхонаҳо, шахсони мансабдор, шахрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо мебошад. Риоя, иҷроиш ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ - унсурҳои дохилии амалисозии меъёрҳои ҳуқуқӣ, нишондод ва талаботҳои ҳуқуқӣ ба шумор мераванд, ки дар ягонагӣ меҳвари принциби қонуниятро дар муҳофизати қонуният ташкил медиҳанд.

Қонуният – принциби умумиҳуқуқӣ буда, аз мазмуни меъёри Конституцияи амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад. Моддаи 10 Конституцияи ҚТ “волоияти Конституция, қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқиро дар қаламрави ҷумҳурӣ қатъиян тасдиқ намуда, эътибори умумиҳуқуқӣ, умумихатмӣ ва қатъӣ доштани онҳоро муайян кардааст. Азбаски мазмуни қонунҳо ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқиро ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд ташкил медиҳанд, пас қонуният ҳам дорои хусусияти ҳуқуқӣ мебошад”²⁸⁰.

Ин принциби умумиҳуқуқӣ дар чараёни муҳофизати қонуният қувваи амали бевосита дорад. Мазмуни он дар қонунгузорию муҳофизати қонуният дар муқаррар карда шудани тартиби муайяни пешбурди парвандаи қонуният аниқ мегардад, ки мувофиқи он дар ҚТ тартиби пешбурди парвандаи қонуниро КМҚ ҚТ, ки аз Конституцияи ҚТ сарчашма мегирад, муайян мекунад. Тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорию муҳофизати қонуният барои суд, мақомоти прокуратура,

²⁷⁹ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – С. 642-650.

²⁸⁰ Ниг.: Раҳматулоев А.Э., Шарифов Ф.М. Заминаҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии ташаккули давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – С. 41-54.

тафтиши пешакӣ ва таҳқиқ, инчунин барои иштирокчиёни мурофиаи ҷинояти хусусияти ҳатмӣ дорад.

Мутобиқан дар ҷараёни мурофиаи ҷиноятӣ қонуният аз риоя гаштан ва иҷроиши дақиқи қонун ҳам аз тарафи мақомоти масъули давлатӣ (муфаттиш, шахси таҳқиқбаранда, прокурор, суд), ҳам аз тарафи дигари иштирокчиёни манфиатдор (гумонбаршуда, айбдоршаванда, айбдоркунандаи хусусӣ, ҷабрдида, даъвогари граждани, ҷавобгари граждани, ҳимоятгар), инчунин аз тарафи иштирокчиёне, ки назорати соҳавӣ-идоравии риояи қонун (сардорони воҳидҳои тафтишоту таҳқиқ), назорати прокурорӣ (прокурор) ва назорати судиро (суд) ба амал мебароранд, иборат мебошад²⁸¹.

Талаботи риояи дақиқ ва иҷрои қонунҳо дар марҳилаи тафтишоти пешакӣ, ба монанди дигар марҳилаҳои мурофиаи ҷиноятӣ, на танҳо нисбати шахсони масъул, балки ба шахрвандон, ҳимоятгар, тарҷумон, ҷабрдида, коршиносон, мутахассисон ва дигарон низ дахл дорад. Дар баъзе мавридҳо шахрвандон бояд имконияти мурофиавии сари вақт дар муносибатҳои мурофиавии ҷиноятӣ иштирок карданро дошта бошанд, муфаттиш ва дигар шахсони масъуле, ки пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ба зиммаи онҳо вогузор шудааст вазифадоранд²⁸²:

а) сари вақт дар бораи роҳ додани иштироки онҳо дар мурофиаи парванда қарор қабул намоянд (масалан, қарор дар бораи ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидан ба сифати айбдоршаванда, қарор дар бораи ҷабрдида эътироф кардани шахс ва монанди инҳо);

б) ҳуқуқ ва вазифаҳои онҳоро фаҳмонанд;

в) имконияти ба амал баровардани ҳуқуқҳои ба онҳо тааллуқ доштаре таъмин кунанд.

²⁸¹ Ниг.: Раҳматуллоева Р.Р. Амалишавии принсипи адолати судӣ дар партави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 2. – С. 265-272.

²⁸² Ниг.: Раҳматуллоева Р.Р. Амалишавии принсипи адолати судӣ дар партави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 2. – С. 265-272.

Ба андешаи муаллифон А.Э. Раҳматулоев ва М.Д. Қаландарова “доираи амали принсипи қонуният ва мазмуни он хеле васеъ мебошад»²⁸³. В.М. Горшенев бошад “амали ин принсип ба ҳамаи давраҳо ва соҳаҳои муурофияи ҷиноятӣ, нисбати ҳамаи иштирокчиён, нисбати ҳамаи амалҳо ва қарорҳои муурофиявӣ дахл дошта, ҳамаи тарафҳои фаъолият ва муносибатҳои муурофиявиро тавсиф намуда, мазмуни дигар принсипҳоро тақвият медиҳад, барои воқеан амалӣ гаштани онҳо мусоидат мекунад. Бинобар ин, принсипи қонуният дар байни дигар принсипҳои муурофияи ҷиноятӣ мавқеи марказӣ ва аввалиндараҷаро ишғол менамояд»²⁸⁴.

Тибқи м. 9 КМЧ ҚТ суд, судя, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда хангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ вазифадоранд, ки муқаррароти Конституцияи ҚТ, КМЧ ҚТ ва дигар қонунҳоро ба таври дақиқ, яхела риоя, иҷро намоянд. Лекин, ин меъёр - принсип ба ғайр аз мақомоти ваколатдори давлатӣ иштирокчиёни дигари муурофияи ҷиноятиро оиди риоя ва иҷроиши қонунҳо вазифадор накардааст.

Муқаррароти муурофияи судии ҷиноятӣ, ки дар дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ мешаванд, бояд ба муқаррароти КМЧ ҚТ мутобиқ бошанд (қ. 2, м. 9 КМЧ ҚТ).

Ҳангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ риоя накардани талаботи қонун, сарфи назар аз он ки дар қадом асос роҳ дода шудааст, иҷозат дода намешавад ва боиси масъулияти муқаррарнамудаи қонун гардида, санадҳои ғайриқонунӣ қабулшуда безътибор дониста, бекор карда мешаванд. Лекин, агар ба мазмуни меъёрҳои КМЧ ҚТ назар андозем, дар ҷараёни маҷлиси судӣ оид ба тартиби безътибор донистани санадҳои муурофиявии ғайриқонунӣ қабул шуда ё аз асоси айбдорӣ хориҷ кардани далелҳои, ки ҷоиз нестанд, ягон меъёри дахлдор дида намешаванд.

Бо назардошти ҳолатҳо ва муқаррароти номбаршуда, барои дар амалия пурра татбиқ гаштани талаботҳои принсипи қонуният ба мақсад

²⁸³ Раҳматулоев А.Э, Қаландарова М.Д. Принсипҳои адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ – қафолати таъмини адолати иҷтимоӣ. – Хучанд: Ношир, 2012. – С. 56.

²⁸⁴ Горшенев В.М. Теория юридического процесса // Под ред. В. М. Горшенева. – М.: Юр. лит., 1985. – С. 43.

мувофиқ аст, ки: а) қисми 1, м. 9 КМЧ ҚТ ба тариқи зайл такмил дода шавад: «Суд, судя, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда ва дигар иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ хангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ вазифадоранд, ки муқаррароти Конститутсияи ҚТ, КМЧ ҚТ ва дигар қонунҳоро ба таври дақиқ, яхела риоя, иҷро намоянд; б) дар м. 150, қ. 1, м. 168 КМЧ ҚТ салоҳияти прокурор оиди бо қарори худ беътибор дониستاني маълумотҳои (далелҳо) ба таври ғайриқонунӣ чамбовардаи мақомоти таъкиби ҷиноятӣ ва дигар иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ, инчунин аз асоси айбдорӣ хориҷ кардани онҳо бояд пешбинӣ карда шаванд; в) ба ҳамин гуна тағйирот қ.1 м.306 КМЧ ҚТ низ ниёз дорад. Бо мақсади таъмини риоя ва иҷроиши талаботи принсипи қонуният суд²⁸⁵ вазифадор карда шавад, ки бо ташаббуси худ ё тарафҳо дар маҷлиси судӣ далелҳои *бо вайрон кардани қонуни муурофияви ҷиноятӣ* чамбовадашуда ва ба суд пешниҳод гардидаро беътибор дониста, аз парванда хориҷ намояд²⁸⁶.

Ғайр аз ин, зарурияти бартараф карда шудани баъзе аз ихтилофҳо дар меъёрҳои КМЧ ҚТ доир ба ҳамин масъалаҳо, то имрӯз аз байн нарафтааст. Масалан, қ. 5, м. 145 КМЧ ҚТ то соли 2021 пешбинӣ мекард, ки дар ҳолатҳои зарурӣ прокурор барои гирифтани нишондоди иловагии шахси аризадиханда, талаб карда гирифтани ҳуҷҷатҳо, азназаргузаронии ҷои ҳодиса мӯҳлати санҷиши ариза ва мувофиқан қабул кардани қарорро (дар бораи оғози парвандаи ҷиноятӣ ё рад кардани оғози парвандаи ҷиноятӣ) то даҳ шабонарӯз дароз карда метавонад.

Аз нуқтаи назари қонун, умуман «нишондод» - сарчашмаи далел аст (м. 72 КМЧ ҚТ), ки бо ёрии амали тафтишӣ - пурсиш гирифта мешавад, лекин анҷом додани пурсишро, қонун то оғози парвандаи ҷиноятӣ иҷозат намодааст ё дар қонун меъёри махсус вучуд надорад, ки «нишондоди

²⁸⁵ Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ №15 аз 02 октябри соли 2003 «Дар бораи такмили минбаъдаи фаъолияти судӣ дар партави тағйири иловаҳое, ки ба Конститутсияи ҚТ ворид гардидаанд» // Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии ҚТ (1992-2009). – Душанбе: Мабуот, 2009. – С. 285.

²⁸⁶ Ниг.: Раҳмагуллоева Р.Р. Амалишавии принсипи адолати судӣ дар партави ислохоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 2. – С. 265-272.

иловагии шахси аризадиханда»-ро чун сарчашмаи далел пешбинӣ намояд. Ба ғайр аз ин, меъёри мазкур имконияти прокурорро то оғози парвандаи ҷиноятӣ пешбинӣ карда истодааст. Қонун ваколати прокурорро оиди иҷозат додан ба анҷом дода шудани пурсиш то оғози парвандаи ҷиноятӣ, пешбинӣ накардааст.

Бинобар ҳамин, моҳи апрели соли 2021²⁸⁷: 1) дар матни қ. 5, м. 145 КМҚ ҚТ ибораи «нишондоди иловагӣ» бо ибораи «баёнотҳои иловагӣ» иваз карда шуд; 2) беҳтар мешуд аз матни ин меъёр ибораҳои «...нишондоди **иловагии** шахси аризадиханда» низ хориҷ карда шавад. Чунки, аз мазмуни матни ҳамин меъёр бармеояд, ки пешбинӣ шудани «...нишондоди иловагии шахси аризадиханда»; - **а)** имконияти мақомоти таъқиби ҷиноятиро оиди ҷамъ овардани баёноти шахсони дигар маҳдуд карда истодааст; **б)** баёнотҳои иловагии аризадиханда маротибаи дигар гирифтани баёнотро (яъне, агар баёноти қаблии аризадиханда мавҷуд бошад) ифода мекунад.

Ба назар гирифта шудани ин пешниҳод, ихтилофи номбаршударо бартараф намуда, дар ҳолатҳои зарурӣ то оғози парвандаи ҷиноятӣ ба прокурор имконият медиҳад, ки барои гирифтани баёнот (на танҳо баёноти аризадиханда), талаб карда гирифтани ҳуҷҷатҳо, азназаргузаронии ҷои ҳодиса, дастгирнамоӣ, мӯҳлати қабул кардани қарори дахлдорро (дар бораи оғози парвандаи ҷиноятӣ ё рад кардани оғози парвандаи ҷиноятӣ) то даҳ шабонарӯз дароз намояд.

Бо назардошти ҳолатҳои номбаршуда аз қ. 4 м. 44, қ. 1 м. 312 КМҚ ҚТ калимаи «баёнот» бояд хориҷ карда шавад, дар қ. 3 м. 369, қ. 6 м. 410 КМҚ ҚТ калимаи «баёнот» мувофиқан бо калимаи «нишондод» иваз карда шавад. Қайд кардан зарур аст, ки ҳангоми истифодаи ин ё он истилоҳот дар қонунгузори амалкунанда на танҳо ба содда ва равону фаҳмо будани он, балки ба доираи фарогирии мазмуну мафҳуми муайян

²⁸⁷ Кодекси муурофиявии ҷиноятии ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815.

этибор додан зарур аст, то ки шарҳи гуногуни меъёрҳо истисно гардида, татбиқи яхелаи онҳо таъмин карда шавад.

Ин навоариҳо дар амал татбиқ гаштани принципи конститусионии қонуниятро таъмин менамоянд.

Яке аз муҳимтарин принципҳои конститусионии ба амалбарории адолати судӣ дар ҚТ мубоҳиса ва баробарии тарафҳо мебошад (м. 88 Конститутсияи ҚТ). Барои амалӣ гаштани ин асоси роҳбарикунандаи конститусионӣ дар меъёрҳои қонуни мурофиавии ҷиноятӣ доираи васеи ҳуқуқи имкониятҳои мурофиавии иштирокчиёни он пешбинӣ шудаанд.

КМҚ ҚТ (2009)²⁸⁸ бори аввал шакли мубоҳисавии пешбурди парвандаҳои ҷиноятиро дар меъёрҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ карда, иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятиро ба сифати тарафҳо эътироф кардааст. Қайд кардан зарур аст, ки принципи мубоҳиса дар байни дигар принципҳои ба амалбарории адолати судӣ мавқеи хоса дорад²⁸⁹. Агар принципи қонуният *шакли* мурофиавии ҷиноятиро ифода ва таъмин намояд, пас шакли мубоҳисавии пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ *мазмун* мурофиавии судии парвандаи ҷиноятиро ифода ва таъмин менамояд.

Тарафҳо – иштирокчиёни мурофиа, ки дар муҳокимаи судӣ дар асоси мубоҳиса ва баробарҳуқуқи айбдоркуниро дастгирӣ мекунанд ва ё Ҳимояро аз айбдоркунӣ анҷом медиҳанд. Дар муҳокимаи судии парвандаи ҷиноятӣ ба сифати тарафи айбдоркунанда – прокурор (айбдоркунандаи давлатӣ), ҷабрдида (айбдоркунандаи хусусӣ), даъвогари граждани, намояндагони қонунӣ ва намояндагони ҷабрдида ва даъвогари граждани баромад мекунанд.

Ба сифати тарафи Ҳимоя - гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда, намояндаи қонунии онҳо, Ҳимоятгар, ҷавобгари граждани ва намояндаи қонунии ӯ баромад мекунанд. Суд мақомоти таъкиби ҷиноятӣ

²⁸⁸ Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815.

²⁸⁹ Ниг.: Раҳматулоев А.Э, Қаландарова М. Принципҳои адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ – кафолати таъмини адолати иҷтимоӣ. – Хучанд: Меъроҷ, 2012. – С.71-72.

нест ва тарафи айбдоркунанда ё химояро ҷонибдорӣ намекунад. Суд барои амали намудани ҳуқуқ ва ўҳдадорихои муурофиавии тарафҳо бояд шароит муҳайё намояд.

Иҷроиши вазифаҳои муурофиавии ҷиноятӣ (м. 2 КМҚ ҚТ) акнун на танҳо аз сифати фаъолияти тафтишотии мақомоти таъқиби ҷиноятӣ, балки аз сатҳи фаъолнокии иштирокчиёни муносибатҳои муурофиавӣ (тарафи химоя) низ вобаста мебошад.

Тарафи айбдоркунанда ва химоя дар муурофиаи судии ҷиноятӣ баробарҳуқуқанд ва барои химояи мавқеи худ имкониятҳои муурофиавии баробар доранд. Механизми таъмини баробарҳуқуқии тарафҳоро дар ҷорӣ шудани принсипи мубоҳиса дар муурофиаи ҷиноятӣ дидан мумкин аст, ки мувофиқи он суд мақомоти таъқиби ҷиноятӣ ё танҳо ҷазодиханда нест ва набояд тарафи айбдоркунанда ё химояро ҷонибдорӣ намояд, ҳулосаи суд (ки дар ҳукм ифода меёбад) аз ҳулосаи айбдоркунӣ ё мавқеи химоятгар вобастагӣ надорад. Тарафи айбдоркунанда ва химоя дар муурофиаи судии ҷиноятӣ барои тақвият ё химояи мавқеи худ имкониятҳои баробар доранд. Суд якҷоя бо иштироки тарафҳо дар тафтиши судӣ далелҳоеро мавриди санҷиш ва баҳодихӣ қарор медиҳад, ки ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва ба парвандаи ҷинояти аҳамият дошта, ё айби шахсро дар содир кардани ҷиноят ё бегуноҳии судшавандаро тасдиқ мекунад.

Бинобар ин, тибқи м. 339 КМҚ ҚТ ҳукми айбдоркунанда ба шарте бароварда мешавад, ки дар ҷараёни муҳокимаи судӣ гунаҳгор будани судшаванда дар содир намудани ҷиноят бо маҷмӯи далелҳои таҳқиқшуда тасдиқ ёбад. Ҳукми айбдоркунанда ба тахмин асос ёфта наметавонад. Суд мустақилият, бегаразӣ ва холисии ҳудро нигоҳ дошта, роҳбарии муурофиаро анҷом медиҳад.

Суд таъиноти (функсияи) таъқибнамой, айбдоркуниро, ё танҳо ҷазодихиро надорад. Бинобар ин, қонун асосҳои қабул шудани ҳукми

сафедкунандаро низ хангоми мавчуд набудани ҳодисаи чиноят; хангоми дар кирдори судшаванда мавчуд набудани аломатҳои таркиби чиноят, инчунин дар сурати бо далелҳо исбот нашудани иштироки судшаванда дар содир кардани чиноят, пешбинӣ кардааст. Суд, судя ба далелҳо аз нуқтаи назари кифоя буданашон барои ҳалли масъалаи гунаҳгор ё бегуноҳ будани судшаванда баҳо медиҳанд. Барои суд ягон далел пешакӣ қувваи муайянкунандаро доро нест. Мувофиқат накардани ҳулосаи суд, ки дар ҳукм баён шудаанд, ба ҳолатҳои воқеии парванда асоси бевоситаи бекор кардани ҳукм мебошад (м. 374 КМҚ ҚТ).

Ба андешаи В.М. Савицкий ва Л.В. Головкич “эътироф гаштани қоидаҳои мувоҳида дар мувоҳидаи чиноятӣ ба мазмуни қоидаҳои мувоҳидаи чиноятӣ, ки дар қараёни дигар марҳилаҳои мувоҳидаи чиноятӣ дида мешаванд, аз ҷумла ба тартиби интиҳоб ва татбиқи қораҳои маҷбурии хусусияти мувоҳидаи дошта, ба қамъовариҳои далелҳо ва талаботҳои, ки нисбати маълумоти воқеӣ пешбинӣ шудаанд, таъсири назарраси мусбӣ мерасонад”²⁹⁰.

Аввал, ин ки доираи сарчашмаҳои маълумоти воқеӣ дар қонунгузориҳои мувоҳидаи чиноятӣ ҚТ ба таври васеъ пешбинӣ гаштааст, ки дар навбати худ имкониятҳои васеи қамъовариҳои далелҳоро дар баробари анҷом додани амалҳои тафтишотӣ таъмин мекунад.

Дуюм, ин ки доираи субъектоне, ки имконияти қамъовариҳои далелҳоро доранд, танҳо бо мақомоти таҳқиқ, муфаттиш, прокурор ва суд маҳдуд нашудааст. Бинобар эътироф гаштани баробари тарафҳо (тарафи айбдоркунанда ва ҳимоя) ва мувоҳида дар мувоҳидаи чиноятӣ, ҳавфи яктарафа анҷом дода шудани пешбурди парвандаи чиноятӣ аз байн

²⁹⁰ Ниг.: Савицкий В.М. О презумпции невиновности и других принципах уголовного процесса // А.М. Ларин, Э.Б. Мелникова, В.М. Савицкий. Уголовный процесс России. Лекции-очерки // Под ред. В.М. Савицкого. – М., 1997. – С. 11.; Головкич Л.В. Принципы неотвратимости ответственности и публичности в современном российском уголовном праве и процессе // Государство и право. – 1999. – № 3. – С. 61.

рафтааст. Қонун ба ҳимоятгар, гумонбаршуда, айбдоршаванда, чабрдида, намояндагони чабрдида, даъвогари маданӣ, ҷавобгари маданӣ ё намояндагони онҳо имкониятҳои васеи ҳуқуқиро пешбинӣ кардааст, ки дар ҳама зинаҳои ҷараёни исботнамоӣ, аз ҷумла дар ҷамъоварӣ, санҷидан ва баҳодиҳии маълумоти воқеӣ, фаъолна иштирок намоянд. Дар моддаи 86 КМҚ ҚТ нишон дода шудани ҳуқуқи субъектони номбаршуда (ки бояд риоя ва иҷро шаванд) ҳамин ақидаро тасдиқ мекунад.

Сеюм, ин ки қонун воситаҳои ҷамъоварии далелҳоро, ҳам барои мақомоти таъқиби ҷиноятӣ ва ҳам барои субъектони тарафи ҷимоя, маҳдуд накардааст. Масалан, хулоса ва нишондоди мутахассис; сабтҳои пинҳонӣ; гуфтугӯи телефони гӯшкардашуда ва сабтгардида; мушоҳидаҳои электронӣ, видео ва магнитофонӣ дар қонун бори аввал ба сифати сарчашмаи далелҳо пешбинӣ шудаанд (м. 72 КМҚ ҚТ); ҷамъоварии маълумот аз ҷониби субъектони тарафи ҷимоя ба тариқи шифоҳӣ ё хаттӣ, сабти аудиою видео, инчунин ашё ва ҳуҷҷатҳо, ки далел шуда метавонанд, талаб карда шудани тавсифнома ва дигар ҳуҷҷатҳо аз муассиса, ташкилот ва корхонаҳои мухталиф, ки бо тартиби муқарраршуда ба додани ин ҳуҷҷатҳо ё нусхаи онҳо ӯҳдадоранд, имконияти васеи ҷамъоварии далелҳоро нишон медиҳанд (м. 86 КМҚ ҚТ).

Ҳарчанд меъёрҳои қонунгузории муурофияи ҷиноятӣ нисбати роҳу воситаҳои ҷамъоварии маълумот аз ҷониби субъектони аз оқибати муурофияи ҷиноятӣ манфиатдор шакли махсуси муурофиявино (ба монанди тартиби анҷом додани амалҳои тафтишотӣ) пешбинӣ накарда бошад ҳам, маълумоти ҷамъовардаи онҳо ҷоиз эътироф мешаванд²⁹¹, чунки:

1) аз ҷониби субъектони дар қонун пешбинӣ шуда ҷамъ оварда шудаанд;

²⁹¹ Ниг.: Раҳматуллоева Р.Р. Амалишавии принсипи адолати судӣ дар партави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 2. – С. 265-272.

2) бо яке аз роҳу воситаҳои пешбинӣ кардаи қонун чамъ оварда шудаанд;

3) ба тариқи яке аз шаклҳои пешбинӣ кардаи қонун (маълумот дар шакли шифоҳӣ, хаттӣ, сабти аудиою видео, инчунин ашё ва ҳуҷҷатҳо) пешниҳод мешаванд.

Чорум, меъёрҳои қонун чамъоварии далелҳоро танҳо бо ёрии амалҳои тафтишотӣ маҳдуд намекунад. Дар ин бора А.Э. Раҳматулоев, А.Б. Сангинов хеле бамаврид қайд мекунанд, ки дар чараёни исботнамоӣ воситаҳои расмӣ-ҳуқуқӣ низ мавқеъ ва аҳамияти худро доранд. Воситаҳои расмии исботнамоӣ ба шумор мераванд: **1)** презумпсия (м. 15 КМҚ ҚТ) ; **2)** преюдиция (м. 89 КМҚ ҚТ); **3)** расман эътироф кардан (м.м. 29-30, 310 КМҚ ҚТ); **4)** қоидаҳои (ҳамчун далел) истисно кардани маълумот (м. 88 КМҚ ҚТ), ки амалӣ гаштани онҳо бе иштироқи тарафҳо имконнопазир аст²⁹².

Масъалаи интиҳоб ва татбиқ гардидани баъзе аз чораҳои маҷбурии хусусияти муурофиавии ҷиноятӣ дошта (чораҳои пешгирӣ ва дигар чораҳои маҷбури) дар маҷлиси судӣ бо иштироқи тарафҳо ҳалли худро меёбад. Масалан, қарори оғоз кардани дархост дар бораи интиҳоб кардани чораи пешгирӣ дар намуди ба ҳабс гирифтани ё татбиқи ҳабси ҳонагӣ аз ҷониби судьяи суди шаҳр ва ноҳия ё ин ки суди ҳарбии гарнизон бо иштироқи гумонбаршуда, айбдоршаванда, прокурор, ҳимоятгар, аз рӯи маҳалли пешбурди тафтиши пешакӣ ё ин ки аз рӯи маҳалли дастгиршавии гумонбаршуда баррасӣ карда мешавад. Дар маҷлиси суд инчунин намояндаи қонунии гумонбаршуда ва айбдоршавандаи ноболиғ, муфаттиш, таҳқиқбаранда ҳуқуқи иштирок карданро доранд.

Амали принсипи мувофиқсари то оғози маҷлиси судӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Мувофиқи қонунгузори муурофиавии ҷиноятӣ ҚТ уҳдадории исбот намудани ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ба зиммаи

²⁹² Ниг.: Раҳматулоев А.Э., Сангинов А.Б. Низом ва шакли муурофиавии амалҳои тафтишӣ. – Хучанд: Меъроҷ, 2011. – С. 51.

мақомоти ваколатдори давлатӣ вогузор гардидааст. Албатта, аз нуктаи назари принципи мубоҳиса дар муурофияи ҷиноятӣ, ба амалбарории таъиноти (функсияи) айбдоркунӣ ва ҳимоя ба зиммаи як тарафи баҳси ҳуқуқӣ вогузор намешавад. Иштироки шахсони мафиатдори муурофияи ҷиноятӣ – гумонбаршаванда, айбдоршаванда, ҳимоятгар, ҷабрдида, айбдоркунандаи хусусӣ, даъвогари маданӣ ва ҷавобгари маданиро дар ҷаъолияти исботнамоӣ то марҳилаҳои судӣ, қонун қафолат медиҳад²⁹³.

Онҳо метавонанд, мувофиқи тартиботи муурофиявии муқарраркардаи қонун аз имкониятҳои ҳуқуқии худ мустақилона истифода намоянд. Аз ҷумла, далелҳо пешниҳод кунанд; бо протоколи амалҳои тафтишӣ, ки бо иштироки онҳо гузаронида шудаанд, шинос шаванд ва ба онҳо эродҳо баён кунанд; бо иҷозати муфаттиш ё таҳқиқбаранда дар амалҳои тафтишӣ, ки тибқи дархости ӯ ё дархости намояндааш амалӣ мешаванд, иштирок кунанд; пас аз анҷоми тафтиш бо ҳамаи маводи тафтишот шинос шаванд, аз онҳо ҳама гуна маълумотро ба андозаи гуногун барои худ рӯйнавис кунанд ва ғайраҳо.

Дар ҷараёни исботнамоӣ мақомоте, ки пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ба зиммаи онҳо вогузор гардидааст, вазифадоранд ба гумонбаршуда, айбдоршаванда, ҷабрдида, айбдоркунандаи хусусӣ, даъвогари маданӣ ва ҷавобгари маданӣ ҳуқуқҳояшонро фаҳмонанд, ба онҳо имконият фароҳам оваранд, ки бо усул ва воситаҳои муқаррарнамудаи қонун мавқеи худро ҳимоя ва асоснок намоянд, инчунин ҳифзи ҳуқуқи шахсӣ ва молумулкии онҳоро таъмин намоянд.

Ҳамин тариқ, дар сатҳи расмӣ эътироф гаштани принципи мубоҳиса дар муурофияи ҷиноятӣ, зарурияти ислоҳоти тамоми институтҳои муурофияи ҷиноятиро ба миён овард, доираи амали принципи қонуният васеъ гардид, ки ба ташаккули қоидаҳои марҳилаҳои муурофияи ҷиноятӣ мусоидат намуд. Эътироф ва дар амал татбиқ гаштани ин қоидаҳо,

²⁹³ Ниг.: Раҳматуллоева Р.Р. Нақш ва мазмуни принципҳои ҷаъолияти мақомоти судӣ // Паёми ДМТ. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 3. – С. 259-268.

минбаъд барои пурра ба шакли таърихии мубоҳисавӣ гузаштани муурофияи ҷиноятии ҚТ шароит фароҳам меоранд²⁹⁴.

Асосҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ дар ҳама зинаҳои исботнамоӣ бевосита амал мекунанд²⁹⁵. Яъне, мақомоти давлатӣ иҷроиши ҳамаи унсурҳои исботнамоиро ҳамчун вазифаи расмӣ-давлатӣ таъмин менамояд.

Дигар субъектони муурофияи ҷиноятӣ (тарафи ҷимоя) вазифадор нестанд, лекин ҳуқуқ доранд дар ҷараёни исботнамоӣ иштирок намоянд. Яъне, мақомоти ваколатдори давлатӣ исботнамоиро, бо назардошти хусусиятҳои хоси он (чустучӯ, ошкор кардан, гирифтани, тасдиқ намудан, асноққунӣ, баҳодихӣ, хулосабарорӣ ва ғайраҳо) дар доираи амали принципҳои муурофияи ҷиноятӣ, бо тартиби муқарраркардаи қонун, **дар** ягонагии унсурҳои (зинаҳои) он, аз номи давлат, ба амал мебароранд.

Бинобар ин, исботнамоӣ аз рӯи принципи умумирасмӣ будани муурофияи ҷиноятӣ, ҳамчун шакли фаъолият расмӣ, аз номи давлат новобаста аз хоҳиш ё иродаи шахсони алоҳида, тарафҳо ё мақомотҳо амалӣ мегардад. Исботнамоӣ дар муурофияи ҷиноятӣ, барои аз номи давлат амалӣ гаштани адолати судӣ замина тайёр мекунад. Новобаста аз ин хулосаҳо, исботнамоӣ дар муурофияи ҷиноятӣ, на танҳо фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ, балки *шакли ҳуқуқи иштироки дигар субъектони муурофияи ҷиноятӣ* аст, ки барои муайян карда шудани ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва ба парвандаи ҷиноятӣ аҳамият дошта, ҳуқуқу ӯҳдадорихои худро ба амал мебароранд.

Қисми 4 м. 86 КМҚ ҚТ ба айбдоршаванда ва гумонбаршаванда, ҷимоятгар, айбдоркунандаи хусусӣ, судшаванда, ҷабрдида, даъвогари граждани, ҷавобгари граждани ва намояндагони онҳо, шахрвандон, шахсони мансабдори корхона, ташкилоту муассиса имконият додааст, ки маълумотҳоро доир ба парвандаи ҷиноятӣ ба тариқи шифоҳӣ, хаттӣ,

²⁹⁴ Ниг.: Раҳматуллоева Р.Р. Нақш ва мазмуни принципҳои фаъолияти мақомоти судӣ // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 3. – С. 259-268.

²⁹⁵ Ниг.: Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации // Под отв.ред. И.Л. Петрухина. – М.: Спарк, 2003. – С. 152-153.

сабти аудиою видео, инчунин ашё ва хуччатхоеро, ки далел шуда метавонанд, дар чараёни пешбурди парвандаи ҷиноятӣ, пешниҳод карда метавонанд. Лекин, ин иштирокчиён бо маҷмӯи имкониятҳои ҳуқуқӣ оиди ҷамъоварӣ, санҷидан ва баҳодиҳӣ, ки мақомоти таъқиби ҷиноятӣ доранд (анҷом додани амалҳои тафтишӣ, таъмин нашудаанд. Аз рӯи ин хулоса, имконияти дигар иштирокчиёнро доир ба дастрас будани исботнамоӣ маҳдудшуда шуморидан ҳам нодуруст аст²⁹⁶.

Аввал ин, ки дигар иштирокчиёни муҳофизаи ҷиноятӣ имконияти ташкилӣ- моддӣ, таъҷилӣ ва ҳуқуқӣ, қобилияти касбии анҷом додани амалҳои тафтишотӣ ва ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯиро надоранд. Меъёрҳои қонунгузори муҳофизаи ҷиноятӣ нисбати ҳолати ҳуқуқии дигар иштирокчиёни ҷаъолияти исботнамоӣ қоидахоеро пешбинӣ мекунад, ки бевосита бартариати манфиат ва ҳуқуқу озодиҳои онҳоро нишон медиҳанд. Масалан, айби шахс дар содир кардани ҷиноят бо далелҳо бояд исбот карда шавад, бегуноҳии шахс бошад ба исбот ҳоҷат надорад; ҳама гуна шубҳаҳои гунаҳгории айбдоршаванда, ки бо тартиби пешбиниамудаи қонун баргараф карда намешаванд, ба ғоидаи айбдоршаванда маънидод карда мешавад ва ғайраҳо.

Бинобар ин, исботнамоиро ҳамчун шакли ҷаъолият, танҳо бо ўҳдадорӣ исбот, даркнамоӣ ё тасдиқнамоӣ маҳдуд ва аз ҳамдигар ҷудо доништан, иштибоҳ мебошад. Исботнамоӣ на танҳо шакли ҷаъолияти мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ, балки (аз рӯи мазмуни қ.4 м.86 КМҶ ҚТ) шакли иштироки дигар субъектон дар муҳофизаи ҷиноятӣ низ мебошад, ки дар доираи талаботҳои принципҳои муҳофизавии ҷиноятӣ амалӣ мегардад.

Аз мазмуни меъёрҳои номбаршуда (м.м. 86-88 КМҶ ҚТ) ба хулосаи мантиқан нодуруст ва нисбатан маҳдуд ҳам омадан мумкин аст, ки тибқи он исботнамоӣ дар муҳофизаи ҷиноятӣ – агар ҷаъолияти танҳо мақомоти ваколатдори давлатӣ бошад, пас он танҳо бо мақсади муқаррар ва

²⁹⁶ Ниг.: Искандаров З.Х. Конституционно-правовые основы защиты прав и свобод человека и гражданина в уголовном процессе Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2008. – С. 145.

асоснок кардани айби шахс дар содир кардани чиноят анҷом дода мешавад. Яъне, уҳдадории мақомоти таъқиби чиноятӣ оиди исботи ҳолатҳои содир шудани чиноят пеш аз ҳама ба муқаррар карда шудани айби шахс дар содир кардани чиноят, ба асоснок ва тасдиқ кардани айби шахс дар содир кардани чиноят равона мешавад. Дар ин маврид, исботи дигар ҳолатҳои ба парвандаи чиноятӣ аҳамиятдошта, сарфи назар шуда истодааст. Албатта, аз нуқтаи назари принципи мувоҳида дар мувофиқи чиноятӣ, ба амалбарории таиноти (функсия) айбдоркунӣ ва ҳимоя ба зиммаи як тарафи баҳси ҳуқуқӣ вогузор намешавад.

Дар ҳамин раванд, агар мо ба мавқеи суд дар ҷараёни исбот назар намоем, суд - мақомоти давлатӣ аст, лекин мақомоти таъқиби чиноятӣ нест ва тарафи айбдоркунанда ё ҳимояро ҷонибдорӣ намекунад. Суд мавқеи холисона ва беғаразиро ишғол намуда, дар таҳқиқи пурраи ҳолатҳои парванда, барои амали намудани ҳуқуқи тарафҳо шароити зарурӣ фароҳам меоварад. Суд айби судшаванда ё беайбии ўро фош намекунад, чунки суд субъекти исботномаи айби шахс дар содир кардани чиноят нест.

Ба зиммаи суд уҳдадории исботи айби шахс ё беайбии вай вогузор нашудааст. Агар айби шахс дар содир кардани чиноят бо далелҳо тасдиқи ҳудро ёбад, пас суд шахсро дар содир кардани чиноят гунаҳгор эътироф мекунад. Агар айби шахс дар содир кардани чиноят бо далелҳо тасдиқи ҳудро наёбад, пас суд шахсро дар содир кардани чиноят беғуноҳ эътироф мекунад. Ин қоидаҳо аз талаботи принципҳои мувоҳида, адолати судӣ оиди парвандаҳои чиноятӣ ва принципи мустақилияти судҳо ва танҳо ба қонун иттибот кардани онҳо бармеоянд²⁹⁷.

Бояд гуфт, ки таъиноти (функсия) суд ба амалбарории адолати судӣ оиди парвандаи чиноятӣ аст, яъне суд парвандаи чиноятиро дида баромада муайян мекунад, ки айби шахс дар содир кардани чиноят бо далелҳои пешниҳодшуда тасдиқи ҳудро ёфтааст ё не.

²⁹⁷ Ниг.: Шестакова С.Д. Проблемы состязательности в российском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1998. – С. 94.

Ҳамин тариқ, принципҳои мубоҳиса ва мустақилияти суд – муҳимтарин принципҳои адолати судӣ мебошанд, ки дар чараёни баҳодихӣ ба далелҳои ба суд пешниҳодшуда ва ҳалли масъалаи гунаҳгорӣ ё бегуноҳии шахс дар содир кардани ҷиноят, дар ягонагӣ амал намуда, риоя ва амалӣ гаштани дигар принципҳои муҳофизати ҷиноятро низ таъмин менамоянд.

Ҳар ду омил номбаршуда - ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шахрванд ҳамчун функцияи (таъиноти) муҳофизати ҷиноятӣ ва баамалбарории адолати судӣ аз ҷониби суд дар асоси баробарӣ ва мубоҳисаи тарафҳо ба ташаккули минбаъда ва ислоҳоти институтҳои гуногуни муҳофизати ҷиноятӣ такони назаррас додааст. Принципҳои дигари конститусионии ба амалбарории адолати судӣ ҳам ин гуна хусусиятҳоро доро мебошанд.

Масъалаи дигар, бо амалӣ гаштани принциби эҳтимолияти бегуноҳӣ (м. 20 Конститутсияи ҚТ) вобаста аст. Моддаи 15 КМҚ ҚТ принциби эҳтимолияти бегуноҳиро дар пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ муайян кардааст, лекин мавзӯи исботномаиро маҳдудтар нишон додааст, ки тибқи он ҳукми айбдоркуниро **бо тахмин** асоснок кардан мумкин нест. Ҳукми айбдоркунанда танҳо ба шарте бароварда мешавад, ки дар чараёни муҳокимаи судӣ гунаҳгор будани судшаванда дар содир намудани ҷиноят бо маҷмӯи далелҳои таҳқиқшуда тасдиқ гардидааст (м. 339 КМҚ ҚТ).

Аз мазмуни ин меъёрҳо бармеояд, ки танҳо дар сурати исботи худро ёфтани айби судшаванда ҳукми айбдоркунанда бароварда мешавад. Лекин, ин гуна талабот нисбати ҳукми сафедкунанда дар шакли дигар пешбинӣ шудааст, ки тибқи он, на ин ки исбот шудани беайбӣ, балки исбот нашудани иштироқи судшаванда дар содир намудани ҷиноят барои баровардани ҳукми сафедкунанда асос мегардад. Яъне, исботи беайбии шахс дар содир кардани ҷиноят ҳатмӣ нест ё беайбии шахс ба исбот

эхтиёҷ надорад. Эҳтимолият, шубҳа нисбати айбдор доништан не, балки нисбати беайбӣ, бегуноҳӣ тадбиқшаванда эътироф шудааст²⁹⁸.

Презумпсия (эҳтимолият) - қоидаи дар қонун пешбинӣ шуда мебошад, ки мувофиқи он мавҷуд будан ё набудани ҳолати воқеа, ҳодиса, то мавриди бо далелҳо тасдиқ ё рад нашудани онҳо, аз рӯи ҳулосаи эҳтимолиӣ ба эътибор гирифта мешавад²⁹⁹. Масалан, тибқи принципи эҳтимолияти бегуноҳӣ (м. 15 КМЧ ҚТ) шахс дар содир кардани ҷиноят бегуноҳ аст, агар айби вай бо тартиби пешбиниқардаи қонун, бо далелҳо исбот нашуда бошад. Дар сурати ноқиқоя будани далелҳо, ки иштироки айбдоршавандаро дар содир кардани ҷиноят муқаррар мекунад ва ғайриимкон будани қамъоварии далелҳои тасдиққунандаи айби шахс дар содир кардани ҷиноят, пешбурди парвандаи ҷиноятӣ қатъ меқардад ё ҳукми сафеққунанда бароварда мешавад.

Мувофиқи принципи эҳтимолияти бегуноҳӣ, ўҳдадорӣ исботи айб дар содир кардани ҷиноят ба зиммаи шахси вақолатдоре гузошта мешавад, ки айб эълон мекунад. Яъне, шахсе, ки айбдор мекунад, ўҳдадор аст онро исбот намояд, на балки шахсе, ки айбро инқор мекунад. Гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда то эътибори қонунӣ пайдо кардани ҳукми суд ва бо тартиби муқаррарқардаи қонун, бо далелҳо исботу тасдиқи ҳудро ёфтани айби онҳо дар содир кардани ҷиноят, гунаҳгор доништа намешаванд. Бинобар ин, шахси номбаршуда ўҳдадор нестанд беайбии ҳудро исбот намоянд³⁰⁰.

Мувофиқи КМЧ ҚТ (м. 21) яке аз принципҳои асосии ғайолияти исботнамояй тағйир наёфтааст. Қамачониба, пурра ва ҳолисона муқаррар кардани қама ҳолатҳои содир шудани ҷиноят, на танҳо вазиқай асосии мақомоти вақолатдори давлатӣ дар қараёни исботнамояй ба шумор

²⁹⁸ Ниг.: Раҳматулоев А.Э., Қаландарова М.Д. Принципҳои ба амалбарории адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ - қайолати тағмини адолати иқтимой. – Хучанд.: Меъроч, 2012. – С.48.

²⁹⁹ Ниг.: Диденко Н.С., Джелали Т.И., Мандрыка Ю.С. Уголовный процесс для иностранных обучающихся: общая часть. Учебное наглядное. – Ростов-на-Дону, 2022. – С. 67.

³⁰⁰ Ниг.: Диденко Н.С., Джелали Т.И., Мандрыка Ю.С. Уголовный процесс для иностранных обучающихся: общая часть. Учебное наглядное. – Ростов-на-Дону, 2022. – С. 67.

меравад, балки ҳамчун асоси роҳбарикунанда дар ҳама зинаҳои исботнамоӣ амал мекунад.

Ҳамаҷониба, пурра ва ҳолисона муқаррар кардани ҳама ҳолатҳои содир шудани ҷиноят вазифаи асосии мақомоти ваколатдори давлатӣ дар чараёни исботнамоӣ ба шумор меравад, ки бо воситаи амалҳои тафтишӣ таъмин шуда метавонад. Аҳамияти амалҳои тафтишӣ дар он зоҳир мешавад, ки бо ёрии онҳо ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва парвандаи ҷиноятӣ аҳамиятдошта исбот карда мешаванд, инчунин натиҷаи амалҳои тафтишӣ, ҳалли одилона, қонунӣ ва асосноки масъалаҳои парвандаи ҷиноятиро таъмин менамоянд. Агар ба мазмуни талаботҳои ин принцип диққат диҳем, зарурият ва аҳамияти он дар чараёни исбот баръало зоҳир мешавад.

Чунки, талаботи ҳамаҷониба – ин муқаррар карда шудани ҳам ҳолатҳои вазнинкунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҳам ҳолатҳои сабуқкунанда, ҳам ҳолатҳои айбдоркунанда ва ҳам ҳолатҳои сафедкунандаро доир ба парвандаи ҷиноятӣ ифода мекунад. Талаботи пурра – ин муқаррар карда шудани ҳама ҳолатҳои содир шудани ҷиноят, ки предмети (мавзӯи) исботнамоиро (м. 85 КМҚ ҚТ) ва ҳама ҳолатҳои ба ҳалли дурусти парвандаи ҷиноятӣ аҳамиятдоштаро (м. 72 КМҚ ҚТ) ифода мекунад.

Талаботи ҳолисона – ин беғаразона, бе зоҳир намудани манфиатдорӣ, новобаста аз мавқеъи иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ, новобаста аз дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдори содиршуда ва оқибатҳои он, новобаста аз шахсият (ҳолатҳои, ки шахсиятро тавсиф медиҳанд) ва шакли айби вай (қасд, беэҳтиётӣ) дар содир кардани ҷиноят, бе фишороаврии беруна муайян карда шудани ҳолатҳои ҳодисаи ҷиноят ва ҳалли масъалаҳои муурофиявиро ифода мекунад.

Ҳамин тариқ, ба роҳбарӣ гирифта шудани асосҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ ва дигар иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ, ба фаҳмиши дурусти мазмун

ва аҳамияти онҳо, таъмини риоя ва иҷрои онҳо, хусусан дар раванди исботи ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва ба парвандаи ҷиноятӣ аҳамият дошта, аз як тараф, ба ҳалли баҳсҳои назариявӣ, аз тарафи дигар, ба ҳалли одилони парвандаи ҷиноятӣ мусоидат мекунанд³⁰¹.

Чунин унсурҳо - чамбоварӣ, санчидан ва баҳодиҳӣ ба далелҳо дар алоҳидагӣ, ҷудо аз ҳамдигар, мақсади ниҳоии исботномаиро ифода карда наметавонад, ба майли айбдоркунӣ ё сафедкуниро гирифтани пешбурди парвандаи ҷиноятӣ монеа шуда наметавонанд, инчунин иҷроиши вазифаҳои муурофияи ҷиноятиро таъмин карда наметавонанд³⁰².

Дар зинаҳои алоҳидаи ҷараёни исботнамоӣ принципҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ бевосита амал мекунанд, вайрон шудан, риоя нагаштани талаботи принципҳои муурофияи ҷиноятӣ, боиси бекор шудан ё безътибор дониста шудани натиҷаи амалҳои муурофиявӣ ва ҷавобгарии ҳуқуқӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, таъмини самаранокии ба амалбарории адолати судӣ оиди парвандаҳои ҷиноятӣ ва иҷроиши вазифаҳои хоси муурофияи ҷиноятӣ риоя ва иҷроиши бемайлони талаботҳои ҳамаи принципҳои конституционии ба амалбарории адолати судиро тақозо мекунанд. Бартарият пайдо кардани ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд, ҳамчун арзиши иҷтимоӣ нисбат ба манфиатҳои давлатӣ ва дар сатҳи конституционӣ эълон гардидани Тоҷикистон ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ ба хусусияти муурофияи судии ҷиноятӣ таъсири ҷиддӣ расонидаанд. Қабул гаштани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла кодекси нави муурофиявии ҷиноятии ҚТ ва мавриди амал қарор дода шудани он, қадами устуворе дар самти пешгирифтаи давлат дар соҳаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ мебошанд. Дар ҷамбасти тадқиқоти параграфи мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

³⁰¹ Ниг.: Раҳматулоев А.Э., Қаландарова М.Д. Принципҳои ба амалбарории адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ - қафлати таъмини адолати иҷтимоӣ. – Хучанд: Меъроҷ, 2012. – С.49.

³⁰² Ниг.: Диденко Н.С., Джелали Т.И., Мандрыка Ю.С. Уголовный процесс для иностранных обучающихся: общая часть. Учебное наглядное. – Ростов-на-Дону, 2022. – С. 67.

1. Таъмин намудани амалишавии асосҳои конституционии ба амалбарории адолати судӣ дар низоми танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини адолати иҷтимоӣ, ки аз таҷзияи ҳокимияти давлатӣ сарчашма гирифтааст, мавқеи ҳокимияти судиро дар ин низом таҳким бахшид.

2. Дар ҳаёти имрӯзаи ҷомеа шакли судии ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд новобаста аз душвориҳо, пайваста, пайдархам дар низоми кафолатҳои таъмини ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, мавқеи асосиро ишғол карда истодааст.

3. Ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд ҳамчун функцияи (таъиноти) мурофиавии судӣ ва амалишавии адолати судӣ аз ҷониби суд дар асоси баробарӣ ва мубоҳисаи тарафҳо ба ташаккули минбаъда ва ислоҳоти институтҳои гуногуни мурофиавии судӣ дар Тоҷикистон такони назаррас расонидааст.

ХУЛОСА

Дар замони муосир, ки Тоҷикистон дар остонаи бунёди давлати ҳуқуқбунёд қарор дорад, чараёни ташаккули он аз он шаҳодат медиҳад, ки анъанаҳои фарҳанги миллӣ, мероси гузаштагон, ғояҳои пешқадами онҳо заминаи фарҳангию маънавии ҳокимияти давлатӣ, сарчашмаи ташаккули ҳуқуқро, ҳамчун пайвандгари афкори гузаштагон ва наслҳои ҳозира ташкил доданд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон як нуқтаи муҳимро қайд карда буданд, ки «ба фарҳанги гузаштагон рӯй овардан набояд ба инкор кардани арзишҳои умумибашарӣ, ғурури ночо, кундфаҳмӣ, муқобилгузориҳои фарҳангҳо, анъанаҳои дигар миллату қавмҳо, аз ҷумла муқобилгузориҳои фарҳанги тоҷикӣ бо фарҳанги исломии халқи мо боис гардад». Мардуми тоҷик дар ҳама марҳилаҳои таърихӣ дар ҷустуҷӯи роҳҳои самаранок ва мақсадноки таъмини ҳаёти осоишта, адолати иҷтимоӣ, тақдир додани шаклҳои ба амалбарории он аст. Ақидаҳои пешқадами муттафакронии форсу тоҷик доир ба таъмини адолат ва осоиштагии ҳаёти мардуми кишвар, ки озмоишҳои гуногуни таърихи гузашта, то имрӯз ба мо ҳамчун таҷрибаи нодири танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ расидаанд, аҳамияти ҳуқуқӣ, маънавию фарҳангии худро гум накарданд. Онҳо таҳкурсии боэътимоди қонунгузориҳои муосири миллиро дар самти рушди адолати судӣ ташкил додаанд. [1-М]

То сатҳи конституционӣ, шакли расмӣ ҳуқуқӣ гирифтани ақидаҳо доир ба таъмини адолат ҳазорсолаҳо гузаштааст. Тӯли ин асрҳо нигоҳ доштан ва минбаъд эҳё гаштани онҳо тасодуфан ба вуқӯъ наомадааст. Ин роҳи тӯлонии мубориза ва муҳорибаҳо, мағлубият ва музаффариятҳои миллати тоҷик аст, ки тавонист дар давоми ин марҳилаҳои таърихӣ пурталотум ва зиддияти манфиатдориҳои доираҳои муайян Истиқлолияти давлатӣ ва соҳибхитории худро эҳё ва эълон

намояд. Эътибори расмӣ пайдо кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд кафолати риоя, иҷро, ҳимоя ва амалӣ гаштани онҳоро ифода мекунад, ки бояд аз ҷониби давлат ва мақомоти он таъмин карда шавад. Лекин, ташаккулёбии давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон нишон дод, ки омил ва монеаҳои ҷиддие мавҷуданд, ки бе бартараф карда шудани онҳо, бе ҳадафҳои ягонаи рушди инкишофи ҳаёти ҷомеа, бе эҳтироми ҳуқуқу озодиҳо, инчунин бе таҳкими асосҳои адолати судӣ рушди ҳаёти ҷомеа дар ин самт душвор ва ҳатто ғайриимкон мегардад. [2-М]

Амалияи ташаккули асосҳои адолати судӣ дар Тоҷикистон дар шароити мураккаби сиёсӣ оғоз гардида, якбора дучори монеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ гардид. Бартараф кардани монеаҳо дар ин раванд, имтиҳони ҷиддие гардиданд, ки ноғузир ва дуруст будани роҳи интихобкардаи Ҳукумат ва мардуми кишвар тасдиқи худро ёбад. Ташаккули асосҳои адолати судӣ зухуроти яклаҳзаина нест, рушди он чараёни тағйирёбанда аст, ки минбаъд ҳам дучори тазод, мушкилот ва оимлҳои нав мегарданд, лекин онҳо марҳила ба марҳила ҳалшавандаанд.

Фаҳмиши адолат ҳамчун мафҳуми ифодакунандаи сатҳи осоиштаи ҳаёти иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ аз шакли оддитарини ифодаи он дар ҳалли баҳсу муноқиша, мочаро, хусумату низоъ то таъсиррасонии расмӣ ба рафтори одамон, дар ҳаёти ҷамъиятӣ вобаста ба рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва низоми давлатдорӣ пайваста бо меъёр, мазмун ва қоидаҳои нав ғанӣ гардидааст.

Адолат меҳвари ҳуқуқро ташкил дода, минбаъд самти ташаккули ҳуқуқро муайян намуда, онро то сатҳи фарҳангӣ ва меъёрҳои расмӣ умумихатмӣ овардааст. Аз ин рӯ, адолат ва ҳуқуқ чузъи ҷудонашавандаи зухуроти таърихию иҷтимоӣ мебошанд, ки тавассути он таъмини ҳаёти осоишта ва баробарии аъзоёни ҷамъият, низоми давлатдорӣ ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ муяссар гардидааст.

Пайдоиш ва ташаккули асосҳои таъмини адолати иҷтимоӣ бо ташаккули афкор, ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ

вобастагии устувор пайдо намудааст, ки дар зинаҳои муайяни таърихӣ ба вучуд омада, такмил дода шуда, инкишоф ёфта ва расман эътироф гаштаанд. Ташаккули муносибатҳои ҷамъиятӣ ба афқору ақида, пайдоиши таҷрибаи муайян дар низоми давлатдорӣ, танзими соҳаҳои идоракунии давлат, иқтисодӣ, иҷтимоиву ҳуқуқӣ мусоидат карда, боиси пайдоиш ва тасдиқи маҷмӯи донишҳо ва меъёри рафтор мегардад, ки бо роҳи боварӣ, эътиқод ба ин дониш-меъёрҳо самти мақсадноки амал кардан ва рушд муайян карда шудаанд. [2-М]

Агар ба пайдоиш ва ташаккули асосҳои адолат ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ нигарем, ба хулоса омадан мункин аст, ки асосҳои адолати судӣ ифодакунандаи натиҷаи дигаргуниҳои мақсаднок ва зинаи инкишофи таърихӣ ва ҷузъи воқеъияти ногузири ҳаёти ҷомеа мебошанд, ки бо мурури замон ҳамчун воситаи таъминкунандаи арзишҳои иҷтимоиву ҳуқуқӣ эътироф гаштаанд.

Вобаста ба дигаргуниҳои куллии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар Тоҷикистон амалишавии ислоҳоти асосҳои адолати судиро дар ҚТ ба марҳилаҳои зерин ҷудо кардан лозим аст:

- 1) Оғози ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар таърихи давлатдорӣ миллӣ аз солҳои 1990-1994;
- 2) Марҳилаи дуҷуми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар солҳои 1994-2003;
- 3) Марҳилаи сеҷуми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар солҳои 2003-2016;
- 4) Марҳилаи чоруми ислоҳоти судию ҳуқуқӣ аз соли 2016 оғоз шудааст.

Баробари қабули Эълومияи Истиқлолияти ҚТ бори аввал принципҳои асосии таҷзияи ҳокимияти давлатӣ - қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ муқаррар шуданд, ки ба марҳилаи аввали ислоҳоти асосҳои адолати судӣ ва мустақилияти суд дар Тоҷикистон замина гузошт. Меҳвари ислоҳоти судию ҳуқуқиро дар Тоҷикистон ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташкил дод. Тавассути меъёрҳои конституционӣ принципҳои адолати судӣ шакли расмӣ гирифтанд ва хусусияти

умумихатмӣ пайдо карданд ва амалӣ гаштани онҳо минбаъд ҳам зарурияти такмил дода шудани фаъолияти тамоми мақомоти ваколатдори давлатӣ, амалҳои мурофиавиву судиро талаб мекунад, ки ҳадафи ислохоти судию ҳуқуқиро дар Тоҷикистон ифода мекунанд.

Дар асоси Конститутсияи ҚТ давра ба давра татбиқ шудани ислохоти судӣ-ҳуқуқӣ дар кишвар ва дар доираи он такмилу таҳким бахшидан ба сохтор ва фаъолияти мақомоти судӣ, мустаҳкам намудани асосҳои ҳуқуқии адолати судӣ, шароити моддиву техникий судҳо ва беҳтар кардани вазъи ҳуқуқиву иҷтимоии судяҳо, васеъ кардани имконияти иштирокчиёни мурофиаи судӣ дар самти дастрас гардидани адолати судӣ чузъи сиёсати ҳуқуқӣ дар самти рушд ва таҳкими адолати судӣ аст. [1-М]

Такмил додани қонунҳои моддию мурофиавӣ ва дигар қонунҳои марбута ба татбиқи яххелаи онҳо, бартараф намудани монеаҳои зиёдатӣ, аз ҷумла такмили марҳилаҳои судӣ, сари вақт ва дар муҳлати кӯтоҳ баррасӣ ва ҳаллу фасл намудани парвандаҳо, роҳ надодан ба кашолкорӣ ва умуман беҳдошти фаъолияти судҳо, осону камҳаҷм намудани кори судяҳо, бартараф намудани ҳолату меъёрҳои ба содир намудани амалҳои коррупсионӣ мусоидаткунанда ва дар ниҳояти қор ба таъмини риояи ҳуқуқҳои конституционии инсону шаҳрванд, ҳимояи манфиати давлат, қорхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо, амалигардидани қонунҳо ва таъмини адолат мусоидати ҳамарафа менамояд. [3-М]

Ҳоло дар шароити торафт мураккаб гардидани вазъи ҷаҳони муосир, густариш пайдо кардани зухуроти терроризм ва экстремизм, хавфи аз байн рафтани низоми давлатдорӣ як силсила кишварҳо ба миён омадааст. Дар ҳамин раванд, баҳри тақвият бахшидани чораҳои ҳуқуқӣ, амалишавӣ ва рушди асосҳои конституционии адолати судӣ дар самти муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӣ тадқиқоти ҳамҷонибаро тақозо дорад. Самаранокии сиёсати ҳуқуқии ҚТ ва амалишавии ислохоти судию ҳуқуқӣ низ аз амалисозӣ ва такмил додани меъёрҳои

Конститутсияи ҚТ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар амал вобастагӣ дорад. [7-М]

Ҳамин тариқ, рушди ҳаёти ҷомеа зарурияти коркарди шаклҳои нави батазимдарории муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, хусусан байни шахс ва давлат, ташаккули қоидаҳои пешқадами дар амал тасдиқ ёфтаре, аз ҷумла ҳимояи судии ҳуқуқи ҳар шахсро ба миён овардааст, ки дорои заминаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии маънавӣ буда, аз ҳуқуқи инсон ва анъанаҳои фарҳангӣ-маънавии миллӣ сарчашма гирифтаанд. Эътироф гаштан, қарор додан ба шудани ҳуқуқҳои инсон - қадамҳои устуворе мебошанд, ки минбаъд ҳуқуқ мувофиқи табиқот, табиати аслии худ дар меъёри ҳуқуқи расмӣ ифодаи худро ёфта, ҳақду ҳудуди низоми давлатдориро таҳти пайвастагӣ, вобастагӣ, назорат ва тобеияти худ қарор медиҳад. [8-М]

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Доир ба масъалаҳои илмии таҳқиқшуда дар кори диссертатсионӣ оид ба мукамалгардонии қоидаҳои адолати судӣ доир ба парвандаҳои ҷиноятӣ диққати махсус дода шуда, ба хулоса омадан мумкин аст, ки баҳри ба меъёрҳои Конститутсияи ҚТ мутобиқат кардани қоидаҳои муурофиявии ҷиноятӣ тадбиқи пешниҳодҳои зерин вобаста ба такмили қонунгузории муурофиявии ҚТ аҳамияти муҳим дорад:

1. Зарур шуморида мешавад, ки ба қ. 1, м. 9 КМҚ ҚТ баъди калимаи “таҳқиқбаранда” калимаҳои “ва иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ” илова карда шавад ва он ба тариқи зайл ифода ёбад: «1. Суд, судья, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда *ва иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ* ҳангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ вазифадоранд, ки муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси мазкур ва дигар қонунҳоро ба таври дақиқ, яхела риоя намоянд». Дар чунин таҳрир ин меъёр минбаъд пурра ба меъёрҳои (м.м. 10, 42) Конститутсияи ҚТ ва қ. 2, м. 1 КМҚ ҚТ мувофиқат мекунад.

2. Қисми 1, м. 10 КМҚ ҚТ дар таҳрир зерин ифода карда шавад: «1. *Эҳтироми шаъну шарафи шахс вазифаи шахсони мансабдор, мақомот ва тамоми иштирокчиёни муурофияи ҷиноятӣ мебошад, ки дар пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ширкат мекунанд.*» Дар шакли номбаршуда таҳия гаштани ин меъёр минбаъд пурра ба меъёрҳои (м. 42) Конститутсияи ҚТ, қ. 2, м. 2 КМҚ ҚТ мувофиқат мекунад.

3. Моддаи 11 дахлнопазирии шахсият номгузорӣ шудааст. Ин меъёр дар шакли васеъ ифода ёфтааст, бояд дар шакли дақиқ - «Дахлнопазирии озодии шахсият» номгузорӣ шавад. Чунки матни ҳамин модда дахлнопазирии тамоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро, ки Конститутсияи ҚТ кафолат додааст, пешбинӣ намекунад. Матни 5 қисми ҳамин модда меъёрҳоро дар бораи маҳдуд

карда шудани *озоди шахс* хангоми пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ дар бар мегирад.

4. Баҳри татбиқи дурусти меъёрҳои қонун бояд дар қ. 2, м. 42, қ. 2, м. 44, қ. 4, м. 46, қ. 2, м. 53 КМЧ ҚТ имконияти иштирокчиёни муҳофизат дар шакли «...далелҳо пешниҳод намоянд» бояд бо муқаррароти «...маълумот пешниҳод намоянд» иваз карда шавад. Дар сурати раднашаванда, дахлдор ва аниқу ҷоиш доништа шудани онҳо, мақомоти пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар асоси онҳо ҳуҷҷатҳои дахлдор бароранд (м. 72 КМЧ ҚТ) (масалан, мавҷуд будан ё набудани кирдори барои ҷамъият хавфнокро муайян кунанд) ва мувофиқан амал кунанд. [3-М]

5. Қисми 2, м. 72 КМЧ “2. Инҳо ҳамчун далел ҳисобида мешаванд:” номгузори шудааст, ки ғалат ва нодуруст аст. Матни ин қисми м. 72 номгузори манбаҳои маълумотро пешбинӣ кардааст. Бинобар ин, дар шакли саҳеҳ ва дақиқ ин қисм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: “2. *Инҳо сарчашмаи далел ҳисобида мешаванд:*”. Чунин номгузори шудани ин меъёр яке аз талаботи қобили қабул доништани маълумотро таъмин мекунад. Маълумоте, ки сарчашмаи аниқ надорад, далел эътироф намешавад.

6. Дар м. 85 КМЧ ҚТ «Ҳолатҳое, ки оид ба парвандаи ҷиноятӣ бояд исбот карда шаванд» тамоми ҳолатҳои барои ҳалли қонунӣ, асоснок ва одилонаи масъалаҳои муҳофизатии ҷиноятӣ аҳамиятдошта нишон дода нашудааст. Яъне, муҳим аст дар м. 85 КМЧ ҚТ ҳамчун сархати охири иловаи зерин дар шакли умумӣ ворид карда шавад: «- *дигар ҳолатҳое, ки барои пешбурди парвандаи ҷиноятӣ аҳамиятдоранд*». Масалан, м.м. 61-71 КМЧ ҚТ ҳолатҳоеро пешбинӣ кардаанд, ки иштироки шахси муайяно дар пешбурди парвандаи ҷиноятӣ истисно мекунад; м. 102 КМЧ ҚТ ҳолатҳоеро пешбинӣ кардааст, ки барои татбиқи ҷораҳои пешгирӣ асоси воқеӣ доништа мешаванд; м. 230 КМЧ ҚТ ҳолатҳоеро пешбинӣ мекунад, ки асоси боздоштани тафтиши

пешакӣ мешаванд ва ғ. Чамъи ин ҳолатҳо, аз рӯи эҳтимолият ё тахмин не, балки бо далелҳо тасдиқи худро ёбанд ва исбот шудани онҳо барои ҳалли парвандаи ҷиноятӣ аҳамият доранд.

7. Бо мақсади пешгирӣ ва бартараф намудани камбудихои дар амалияи пешбурди судии парвандаҳои ҷиноятӣ ҷойдошта, пешниҳод мекунем, ки матни қ. 1, м. 290 КМЧ ҚТ дар таҳрири зерин ифода карда шавад: *“Оид ба ҳамаи масъалаҳои, ки ҳангоми муҳокимаи судӣ аз тарафи суд ҳал мегардад, суд таъинот, судя қарор мебарорад, ки он бояд дар маҷлиси суд эълон карда шавад.”* Чунки дар матни меъёри ҷорӣ салоҳияти суд (баррасии дастачамъона) ва судяро (танҳо баррасӣ шудани парванда) саҳеҳ ифода нашудааст, ки дар амалия боиси аз ҷониби судя қабул шудани таъинот ва таъиноти хусусӣ доир ба масъалаҳои муурофиавӣ мегардад. Инчунин, мувофиқи қ. 2, м. 290 КМЧ ҚТ таъиноти хусусӣ дар ҳонаи машваратӣ бароварда, дар шакли ҳуҷҷатҳои алоҳида тартиб дода мешавад. Лекин дар КМЧ ҚТ меъёри алоҳида доир ба маврид ва ҳолатҳои қабули таъинот ё қарори хусусӣ пешбинӣ нашудааст. Пешниҳод мекунем, ки дар ҳамин модда муқаррар карда шавад, ки *“ҳангоми пешбурди парванда судя ё суд ҳолатҳои, ки ба содир шудани ҷиноят мусоидат мекунанд, муқаррар намуда, вазифадор аст, ки ба ташилот, муассисаи дахлдор сарфи назар аз шаклҳои ташилию ҳуқуқӣ, ё шахси мансабдори дахлдор дар бораи андешидани чораҳо барои рафъи ин ҳолатҳо ё дигар қонунишиканиҳо таъинот ё қарори хусусӣ ирсол намоянд. Таъинот ё қарори хусусӣ бояд дар муддати як моҳ баррасӣ карда, аз натиҷаи чораҳои андешидашуда ҳатман ба суд хабар дода шавад”.* [7-М]

8. Қисми 1, м. 306 КМЧ ҚТ ҳарчанд тартиби судии баррасии дархости тарафхоро пешбинӣ карда бошад ҳам, лекин мавзӯи дархостҳои ба суд аз ҷониби тарафҳо пешниҳодшаванда бо «...даъвати шохидону, коршиносон, мутахассисони нав ва талаб карда гирифтани далелҳои шайъӣ, ё ҳуҷҷатҳо» маҳдуд карда шудааст. Бинобар ин, қ. 1,

м. 306 КМЧ ҚТ бояд дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «1. Раисиқунанда аз тарафҳо мепурсад, ки оё онҳо доир ба ҳамин парвандаи ҷиноятӣ ва ҳалли масъалаҳои ба баррасии он вобаста, аз ҷумла, доир ба беэтибор донишани далелҳои пешниҳодшуда ягон дархост доранд ё не. Шахсе, ки ба суд дархост пешниҳод кардааст, бояд нишон диҳад, ки барои муайян кардани маҳз кадом ҳолатҳо далелҳои иловагӣ заруранд ё бо кадом асосҳо қонеъ кардани дархостро аз суд мепурсад».

Ин меъёр воқеан амалӣ шудани м. 19 Конститутсияи ҚТ, м.м. 21, 88¹ КМЧ ҚТ-ро дар марҳилаи судии пешбурди парвандаи ҷиноятӣ таъмин мекунад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

1. Конститутсияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 136 с.

2. Эълумия дар бораи истиқлолияти давлатии ҚТ аз 24 августи соли 1990 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 11.04.2017 с.).

3. Қонуни конститусионии ҚТ “Дар бораи судҳои ҚТ” 26 июли соли 2014, № 108 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2014. – №7, қ.1. – Мод. 380.

4. Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи мақомоти прокуратураи ҚТ» аз 25 июли соли 2005, № 107 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2005. – №12. – Мод. 876.

5. Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи суди конститусионии ҚТ» аз 26 июли соли 2014, №1083 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – № 21. – Мод. 223.

6. Кодекси муҳофизатии ҷиноятии ҚТ аз 3 декабри соли 2009, № 564 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2009. – №12. – Мод. 815.

7. Кодекси ҷиноятии ҚТ аз 21 майи соли 1998, №575 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1998. – №9. – Мод. 68.

8. Кодекси муҳофизатии ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз 22 июли соли 2013, № 975 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2013. – №975. – Мод. 502.

9. Кодекси муҳофизатии иқтисодии ҚТ аз 5 январи соли 2008, №340 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ. 1. – Мод. 5; – 2011. – №12. – Мод. 840.

10. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз 31 декабри соли 2008, №455 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №12, қ. 1. – Мод. 989.

11. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи давлатии иштирокчиёни муҳофизати судии ҷиноятӣ» аз 29 декабри соли 2010, №644 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2010. – №644. – Мод. 806.

12. Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» аз 5 январи соли 2008, №344 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ. 2. – Мод. 10.

13. Қонуни ҚТ “Дар бораи таъмини дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти судҳо” аз 25 июни соли 2021, №1783 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2021. – №1.

14. Қонуни ҚТ «Дар бораи муқовимат бо экстремизм» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2020. – №1655.

15. Қонуни ҚТ “Дар бораи ёрии ҳуқуқӣ” аз 4 июли соли 2020, №1694 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2020. – №1695.

16. Санадҳои Суди конституционии ҚТ дар соҳаи сиёсати ҷиноятӣ (1996-2016). – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 152 с.

17. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз «б» феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи муруҷиат: 08.05.2021 с.).

18. Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2007-2011) // Бо фармони Президенти ҚТ аз 23 июни соли 2007, № 271 тасдиқ карда шудааст. // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи муруҷиат: 12.01.2020 с.).

19. Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2011-2013), ки бо фармони Президенти ҚТ аз 3 апрели соли 2011, № 976 тасдиқ карда шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли

7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

20. Барномаи ислохоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ (2011-2013), ки бо фармони Президенти ҚТ аз 3 апрели соли 2011, №976 тасдиқ карда шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

21. Барномаи ислохоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 19 апрели соли 2019, №1242 тасдиқ карда шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи мурочиат: 12.01.2020 с.).

22. Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ №5 аз 25 июни соли 2004 (бо тағйиру иловаҳо аз 19 март соли 2009, №7) «Дар бораи аз тарафи судҳо татбиқ намудани қонунгузориҳое, ки бастан, тағйир додан ва қатъ кардани шартномаи (қарордоди) меҳнатиро ба танзим мебароранд // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://sud.tj/sanadho/karorhoi-plenumi-sudi-oli/mfs/> (санаи мурочиат: 08.05.2021 с.).

23. Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ №15 аз 02 октябри соли 2003 «Дар бораи такмили минбаъдаи фаъолияти судӣ дар партави тағйиру иловаҳое, ки ба Конститутсияи ҚТ ворид гардидаанд» // Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии ҚТ (1992-2009). – Душанбе: Мабуот, 2009. – С. 285.

24. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” аз 26 январи соли 2021 // Омӯзгор, № 4 (12280) аз 28 январи соли 2021.

25. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона “Об основных направлениях внутренней и внешней

политики республики” // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими.
– 2023. – №1 (26). – С. 104-122.

Санадҳои меъёрии ҳукукии аз эътибор соқит шуда:

26. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи сохтори судӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 226.

27. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақоми судяҳо дар ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 232.

28. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Суди конституционии ҚТ» аз 25 июли соли 2005, №107 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 223.

29. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Суди Олии ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 230.

30. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои иқтисодии ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 242.

31. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои харбӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №21. – Мод. 236.

32. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои ҚТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2001. – №7. – Мод. 490; – 2003. – №12. – Мод. 685; – 2004. – №5. – Мод. 347; – 2006. – №3. – Мод. 143; – 2007. – №7. – Мод. 651; – 2008. – №3. – Мод. 181; – №6. – Мод. 443; – №12, қ. 1. – Мод. 982.

33. Қонуни ҚТ аз 27 августи соли 1990 «Дар бораи назорати конституционӣ дар ҚТ» // Ведомостҳои Шурои Олии ҚТ. – 1990. – №17. – Мод. 291.

34. Кодекси муҳофизатии ҳаҷраҳои ҚТ аз 4 ноябри соли 1995 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 1995. – №23-24. – Мод. 371.

35. Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – Душанбе, 1978. – №8. – Ст. 83.

36. Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – Душанбе, 1981. – №12. – Ст. 96.

37. Уголовно-процессуальный кодекс Тадж.ССР // В редакции Законов РТ от 28 августа 1990 г. №110, от 27 июня 1991 г. №333, от 1 февраля 1996 г. №237, от 21 мая 1998 г. №576, от 10 декабря 1999 г. №865, от 29 ноября 2000 г. №27, от 10 мая 2002 г. №42, от 15 июля 2004 г. №54.

38. Сборник законов Таджикской ССР и указов Президиума Верховного совета Таджикской ССР. 1938-1968 гг. – Душанбе, 1972. – С.613-614.

39. Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – Душанбе, 1978. – №8. – Ст. 83.

40. Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – Душанбе, 1981. – №12. – Ст. 96.

II. Монография, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

41. Абдуллаев, М.И. Права человека и закон. Историко-теоретические аспекты [Текст] / М.И. Абдуллаев. – Спб.: Лань, 2004. – 416 с.

42. Азаров, А.Я. Система защиты прав и свобод человека. Учебное пособие [Текст] / А.Я. Азаров. – М.: Московская школа прав человека, 2007. – 348 с.

43. Азизкулова, Г.С. История государства и права Республики Таджикистан: Цикл лекций [Текст] / Г.С. Азизкулова. – Душанбе, 1995. – 212 с.

44. Алексеев, С.С. Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования [Текст] / С.С. Алексеев. – М., 1999. – 712 с.

45. Алексеева, Л.Б. Применение судами международных норм в области прав человека [Текст] / Л.Б. Алексеева // Комментарий российского законодательства. – М.: Приор, 1997. – 246 с.

46. Бекашев, К.А. Международное публичное право [Текст] / К.А. Бекашев. – М.: Спарк, 1999. – 715 с.

47. Белкин, Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств [Текст] / Р.С. Белкин. – М.: Наука. 1966. – 295 с.
48. Буриев, И.Б. Действие мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII - начало XX вв.) [Текст] / И.Б. Буриев / Отв. ред. чл-корреспондент АН РТ Тахиров Ф.Т. – Душанбе, 1999. – 410 с.
49. Буриев, И.Б. Таърихи афкори сиёсию ҳуқуқӣ [Матн] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 374 с.
50. Буриев, И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Матбуот, 2013. – 400 с.
51. Венгеров, А.Б. Теория государства и права [Текст] / А.Б. Венгеров. – М., 2000. – 528 с.
52. Гафуров, А.М. Ревкомы Таджикистана (1917-1924 гг.) [Текст] / А.М. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 409 с.
53. Гафуров, Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна [Матн] / Б.Ғ. Гафуров. – Душанбе; Ирфон, 1983. – Ҷилди 1. – 826 с.
54. Гафуров, Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития [Текст] / Х.М. Гафуров. – Душанбе, 2007. – 186 с.
55. Глухарева, Л.И. Права человека. Гуманитарный курс [Текст] / Л.И. Глухарева. – М.: Дело, 2002. – 468 с.
56. Головистикова, А.Н., Дмитриев, Ю.А. Проблемы теории государства и права: учебник [Текст] / А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев. – М.: Юристъ, 2005. – 649 с.
57. Горшенев, В.М. Теория юридического процесса [Текст] / В.М. Горшенев // Под ред. В.М. Горшенева. – М.: Юр. лит., 1985. – 472 с.
58. Гроций Гуго. О праве войны и мира [Текст] / Гуго Гроций. – М.: Наука, 1994. – 452 с.
59. Гуценко, К.Ф., Ковалев, М.А. Правоохранительные органы. учебник [Текст] / К.Ф. Гуценко, М.А. Ковалев. – М.: Норма, 1995. – 412 с.

60. Джураев, С.А. Особенности организации судебной системы Республики Таджикистан [Текст] / С.А. Джураев. – М.: Юстиция, 2007. – 345 с.
61. Диденко Н.С., Джелали Т.И., Мандрыка Ю.С. Уголовный процесс для иностранных обучающихся: общая часть. Учебное наглядное. – Ростов-на-Дону, 2022. – 320 с.
62. Диноршоев, А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 347 с.
63. Диноршоев, А.М. Классификация прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в РТ [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 312 с.
64. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 288 с.
65. Диноршоев, А.М., Азиззода, У.А., Павленко, Е.М., Искандаров, Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека: учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноршоева [Текст] / А.М. Диноршоев, У.А., Азиззода, Е.М. Павленко, Ш.Ф. Искандаров. – Душанбе: Офсет, 2018. – 418 с.
66. Диноршоев, А.М., Сафаров, Б.А. Формирование прав человека в Таджикистане: история и современность [Текст] / А.М. Диноршоев, Б.А. Сафаров. – Волгоград, 2014. – 385 с.
67. Диноршоев, А.М., Сафаров, Д.С. Хукуки инсон: китоби дарсӣ [Текст] / А.М. Диноршоев, Д.С. Сафаров. – Душанбе: Офсет, 2010. – 345 с.
68. Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М., Сулаймонов, М.С. Конституционное право государств участников СНГ и стран Балтии: учебное пособие [Текст] / А.М. Диноршоев, С.М. Салохиддинова, М.С. Сулаймонов. – Душанбе: Шарқи Озод, 2017. – 413 с.

69. Дембицкая Л.Л., Собынич А.Л. Права человека. Права ребенка / Учебно-методический комплекс по учебной дисциплине. – М., 2017. – 104 с.
70. Достиев, А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: история разработки, принятия, внесение изменений и основные положения [Текст] / А.С. Достиев. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 216 с.
71. Жилин, Г.А. Суд первой инстанции в гражданском процессе: учебно-практическое пособие [Текст] / Г.А. Жилин. – М.: Юрайт, 2001. – 396 с.
72. Жогин, Н.В. Теория доказательств в советском уголовном процессе [Текст] / Н.В. Жогин. – М.: Юр.лит., 1973. – 416 с.
73. Жуйков, В.М. Права человека и власть закона (вопросы судебной защиты) [Текст] / В.М. Жуйков. – М.: Юристъ, 1995. – 318 с.
74. Ильин, Г.Ф., Дьяконов, И.М. Индия, Средняя Азия и Иран в первой половине I тысячелетия до новой эры / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой [Текст] / Г.Ф. Ильин, И.М. Дьяконов. - Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1989. – 600 с.
75. Имомов, А. Мақомоти ҳокимияти давлатии Тоҷикистон [Матн] / А. Имомов. – Душанбе: “Дониш”, 2007. – 325 с.
76. Имомов, А. Конституционное право Республики Таджикистан [Текст] / А. Имомов. – Душанбе: «Дониш», 1997. – 362 с.
77. Имомов, А. Нақши Конститутсия дар бунёди давлатдорӣ миллии тоҷикон [Матн] / А. Имомов. – Душанбе: «Офсет Империя», 2011. – 412 с.
78. Имомов, А. Ҳуқуқи конститутсионӣ ҚТ: китоби дарсӣ. Нашри дуюм. Бо тағйироту иловаҳо [Матн] / А. Имомов. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 385 с.
79. Институт прав человека в России [Текст] // Под ред. Г.Н. Комковой. – Саратов, 1998. – 456 с.

80. Иркаев, М. История гражданской войны в Таджикистане [Текст] / М. Иркаев. – Душанбе: Маориф, 1971. – 312 с.
81. Искандаров, З.Х. Конституционно-правовые основы защиты прав и свобод человека и гражданина в уголовном процессе Республики Таджикистан [Текст] / З.Х. Искандаров. – Душанбе: «Дониш», 2008, – 240 с.
82. Искандаров, З.Х. Права человека и национальный механизм ее защиты [Текст] / З.Х. Искандаров. – Душанбе: «Ирфон», 2007. – 312 с.
83. Искандаров, З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он [Матн] / З.Х. Искандаров. – Душанбе: «Ирфон», 2006. – 238 с.
84. Исоев, М.Ш. Теоретические и правовые основы уважения прав личности [Текст] / М.Ш. Исоев. – Душанбе: «Ирфон», 2005. – 256 с.
85. Исомиддинов, Ҷ.Гаърихи халқи тоҷик [Матн] / Ҷ. Исомиддинов. – Хучанд: Ношир, 1998. – 412 с.
86. Кахоров, Н.М. Состязательность в уголовном судопроизводстве Республики Таджикистан: правовой аспект [Текст] / Н.М. Кахоров. – Худжанд: Ношир, 2020. – 342 с.
87. Қобилов, Б.Қ., Қориев, Ҳ.Ҳ. Тактикаи амалҳои алоҳидаи тафтишотӣ [Матн] / Б.Қ. Қобилов, Ҳ.Ҳ. Қориев. – Хучанд: Ношир, 2015. – 316 с.
88. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации [Текст] // Под отв.ред. И.Л. Петрухина. – М.: Спарк, 2003. – 415 с.
89. Конститутсияи давлатҳои ИДМ [Матн]. – Душанбе: Матн, 2001. – 200 с.
90. Конститутсияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва инкишоф [Матн] // Зери назари Президенти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор Ф. Раҳимӣ, профессор А.А. Шамолов. Мухаррири масъул А. Имомов. – Душанбе: Матн, 2014. – 415.

91. Конституционные права и свободы человека и гражданина в РФ (учебник для вузов) [Текст]. – М.: Дело, 2005. – 398 с.
92. Лазарева, В.А. Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе [Текст]. – Самара, 2000. – 314 с.
93. Лазарева, В.А. Доказывание в уголовном процессе [Текст] / В.А. Лазарева. – М.: Высшее образование, 2009. – 292 с.
94. Лившиц, Р.З. Теория права [Текст] / Р.З. Лившиц. – М.: Норма, 1994. – 315 с.
95. Люшер Франсуа. Конституционная защита прав и свобод личности [Текст]. – М.: Спарк, 1993. – 412 с.
96. Маджидзода, Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет [Текст] / Д.З. Маджидзода. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 215 с.
97. Маркс, К., Энгельс Ф. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. Изд. 2-е. Т.1. – М.: Наука, 1995. – 356 с.
98. Марченко, М.Н. Проблемы теории государства и права [Текст] / М.Н. Марченко. – М.: Спарк, 2001. – 257 с.
99. Масов, Р. У истоков истории. К 130-летию со дня рождения Н. Махсума [Текст] / Р. Масов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 198 с.
100. Международные акты о правах человека: сборник документов [Текст]. - М.: Лань, 2000. – 412 с.
101. Миралиев, И.К. Конституционная модель правового государства и права человека в Республике Таджикистан [Текст] /И.К. Миралиев / Права человека: история, теория, практика // Под ред., д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А. (Коллективная монография). – Душанбе: Ирфон, 2016. – 415 с.
102. Митюкова, К.Д. Опыт государственного строительства Таджикской АССР [Текст] / К.Д. Митюкова. – Душанбе, 1988. – 313 с.
103. Морозова, Л.А. Основы государства и права: учебное издание [Текст] / Л.А. Морозова. – М.: Норма, 1999. – 296 с.

104. Муллаев, М. Происхождение и реакционная сущность шариата [Текст] / М. Муллаев // Под ред. акад. АН Тадж ССР Раджабова С.А. – Душанбе, 1967. – 385 с.
105. Мутагиров, Д.З. Права и свободы человека [Текст] / Д.З. Мутагиров. – М.: Приор, 2006. – 356 с.
106. Мутагиров, Д.З. Права и свободы человека [Текст] / Д.З. Мутагиров. – М.: Спарк, 2006. – 354 с.
107. Мюллерсон, Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р.А. Мюллерсон. – М.: Юристъ, 1991. – 415 с.
108. Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (воситаи таълимӣ) [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Меҳрона, 2017. – 346 с.
109. Насриддинзода, Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 385 с.
110. Негматов, Н.Н. Государство Саманидов: Таджики в IX-X вв [Текст] / Н.Н. Негматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 316 с.
111. Нерсесянц, В.С. Философия права: учебник для вузов [Текст] / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2005. – 416 с.
112. Нерсесянц, В.С. Общая теория права и государства [Текст] / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2015. – 418 с.
113. Нерсесянц, В.С. Права человека в истории политико-правовой мысли [Текст] / В.С. Нерсесянц. – М.: Право, 1999. – 412 с.
114. Нурмухаммад Амиршоҳӣ. Давлатдории тоҷикон [Матн] / Амиршоҳӣ Нурмухаммад. – Душанбе: Амри илм, 1999. – 316 с.
115. Обидов, Д.С. Мактабҳои ҳуқуқи исломӣ ва аҳамияти онҳо дар рушди ҳуқуқи исломӣ [Матн] / Д.С. Обидов. – Хучанд: Ношир, 2012. – 314 с.
116. Обидов, Д.С. Ханафитская школа права и ее значение в суннитском направлении исламского права [Текст] / Д.С. Обидов. – Худжанд: Р. Джалил, 2011. – 316 с.

117. Основы государства и права: учебное пособие [Текст] // Под ред. О.Е. Кутафина. – М.: Экзамен, 1994. – 385 с.
118. Перевалов, В.Д. Теория государства и права [Текст] / Отв. ред. В.Д. Перевалов. – М.: Норма, 2006. – 365 с.
119. Периханян, А.Г. Сасанидский судебник («Книга тысячи судебных решений») / Отв. ред. И.М. Дьяконов [Текст] / А.Г. Периханян. – Ереван, 1973. – 345 с.
120. Пермяков, Ю.Е. Основания права [Текст] / Ю.Е. Пермяков. – Самара: Универс-групп, 2003. – 367 с.
121. Права человека [Текст] / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Норма, 1999. – 436 с.
122. Права человека [Текст] / Под ред. проф. А.Г. Халикова. – Душанбе: Матбуот, 2009. – 412 с.
123. Права человека и судопроизводство [Текст] // В сб. Международно-правовых актов. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 316 с.
124. Права человека. История, теория и практика: учебное пособие [Текст] / Отв ред. Б.Л. Назаров. – М.: Эксмо, 1995. – 325 с.
125. Права человека [Текст] / Под ред. А.Д. Гусева, Я.С. Яскевича. – Минск: БГУ, 2002. – 358 с.
126. Проблемы общей теории права и государства [Текст] / Под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: Юристъ, 2001. – 367 с.
127. Раджабов, С.А. Таджикская ССР – одновременное советское государство [Текст] / С.А. Раджабов. – Душанбе, 1960. – 346 с.
128. Раҳматулоев, А.Э. Муурофияи ҷиноятӣ: китоби дарсӣ [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев. – Хучанд: Хуросон, 2019. – 372 с.
129. Раҳматулоев, А.Э., Мухторов, К.Т., Қаҳҳоров, Н.М. Амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва танзими муносибатҳои муурофиявии ҷиноятӣ [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев, К.Т. Мухторов, Н.М. Қаҳҳоров. – Хучанд: Хуросон, - 2019. – 382 с.

130. Раҳматулоев, А.Э., Сангинов, А.Б. Низом ва шакли муурофиавии амалҳои тафтишӣ [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев, А.Б. Сангинов. – Хучанд: Меъроҷ, 2011. – 321 с.

131. Раҳмон, Д.С., Саъдизода, Дж., Сафарзода, Н.Ф. Права человека: От культурного различия к диалогу цивилизаций // Отв. ред. Диноршоев А.М. [Текст] / Д.С. Раҳмон, Дж. Саъдизода, Н.Ф. Сафарзода. – Душанбе: Андалеб, 2018. – 368 с.

132. Раҳмонов, Э.Ш. Таджики в зеркале истории. Книга первая. От Арийцев до Саманидов [Текст] / Э.Ш. Раҳмонов. – Лондон, 2000. – 416 с.

133. Раҳматулоев, А.Э., Қаландарова, М.Д. Принципиҳои адолати судӣ оид ба парванадаҳои ҷиноятӣ – кафолати таъмини адолати иҷтимоӣ [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев, М.Д. Қаландарова. – Хучанд: Ношир, 2012. – 346 с.

134. Раҳматулоев, А.Э., Шарифов, Ф.М. Заминаҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии ташаккули давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев, Ф.М. Шарифов. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 348 с.

135. Савицкий, В.М. О презумпции невиновности и других принципах уголовного процесса [Текст] // А.М. Ларин, Э.Б. Мелникова, В.М. Савицкий. Уголовный процесс России. Лекции-очерки // Под ред. В.М. Савицкого. - М., 1997.

136. Савицкий, В.М. Право на судебную защиту [Текст] / В.М. Савицкий // Права человека: учебник для вузов. – М.: Экзамен, 1999. – 348 с.

137. Салимов, Х. Криминалистика (китоби дарсӣ) [Матн] / Х. Салимов. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 396 с.

138. Сафарзода, Б.А. Исторические предпосылки формирования идей о правах человека в истории права таджиков [Текст] / Б.А. Сафарзода / Права человека: История, теория, практика // Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. и д.ю.н. Азизова У.А. – Душанбе, 2016. – 412 с.

139. Сафаров, Б.А. Концепции по правам человека: монография [Текст] / Б.А. Сафаров. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 358 с.
140. Словарь иностранных слов [Текст]. – М.: Русский язык, 1987. – 718 с.
141. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. Ҷилди 2 [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Империял-груп, 2010. – 452 с.
142. Старченко, А.А. Логика в судебном исследовании [Текст] / А.А. Старченко. – М.: Посюриздат, 1958. – 296 с.
143. Статкус, В.Ф., Жидких, А.А. Органы предварительного следствия в системе МВД РФ: История, современное состояние, перспективы. Учеб. пос. [Текст] / Под редакцией В.А. Алферова. – М.: Норма, 2000. – 302 с.
144. Судебная защита прав и свобод граждан: научно-практическое пособие [Текст] // Под ред. В.П. Кашепова. – М.: Юристъ, 1999. – 409 с.
145. Сырых, В.М. Логические основания общей теории права [Текст] / В.М. Сырых. – М.:Спарк, 2000. – 398 с.
146. Сюкияйнен, Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики [Текст] / Л.Р. Сюкияйнен. – М.: Наука, 1986. – 316 с.
147. Тафсири илмию оммави Конститутсияи (Сарқонуни) ҚТ [Матн] // Зери таҳрири Маҳмудов М.А. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 520 с.
148. Тахиров, Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан [Текст] / Ф.Т. Тохиров. – Душанбе, 2003. – 440 с.
149. Тахиров, Ф.Т. История государства и права Таджикистана (1917-1929 гг.) [Текст] / Ф.Т. Тохиров. – Душанбе, 2001. – 416 с.
150. Тахиров, Ф.Т. Правовая система дореволюционного Таджикистана [Текст] / Ф.Т. Тохиров. – Душанбе, 1998. – 396 с.

151. Тахиров, Ф.Т. Развитие права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Тохиоров. – Душанбе, 1994. – 400 с.
152. Тахиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 1987. – 398 с.
153. Тахиров, Ф.Т., Халиков, А.Г. Шариат: правовая регламентация брачно-семейных и наследственных отношений [Текст] / Ф.Т. Тохиоров, А.Г. Халиков. – Душанбе, 2001. – 384 с.
154. Теория государства и права [Текст] / Отв. ред. В.Д. Первалов. Изд. 3-е. – М.: Норма, 2006. – 415 с.
155. Теория государства и права: учебник для вузов [Текст] / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: Спарк, 2000. – 344 с.
156. Тихомиров, Ю. А. Правоприменение: теория и практика [Текст] / Ю.А. Тихомиров. – М.: Приор, 2008. – 416 с.
157. Тоҳиров, Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн] / Ф.Т. Тохиоров. – Душанбе : Ирфон, 1994. – 412 с.
158. Уголовное судопроизводство в Республике Таджикистан [Текст] // Под общ.ред. Н.С. Мановой, Ю.В. Францирова, Р.Р. Юлдошева. – Душанбе: Андалеб-Р, 2016. – 265 с.
159. Утяшев, М.М., Утяшева, Л.М. Права человека в современной России [Текст] / М.М. Утяшев, Л.М. Утяшева. – Уфа, 2003. – 516 с.
160. Фетищев, Д.В. Судебная власть в механизме государства: вопросы теории и практики [Текст] / Д.В. Фетищев. – М.: Норма, 2007. – 365 с.
161. Фляйнер, Т. Что такое права человека [Текст] / Т. Фляйнер / Пер. с нем. – М.: Экзамен, 1997. – 295 с.
162. Хакимов, Н., Азизкулова, Г.С. История государства и права Таджикистана [Текст] / Н. Хакимов, А.Г. Азизкулова. – Душанбе, 2002. – 326 с.

163. Хеффе, О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства [Текст] / О. Хеффе / Пер. с нем. – М.: Юристъ, 1994. – 416 с.
164. Холикзода, А.Г., Маджидзода, Дж.З., Одиназода, Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистан [Текст] / А.Г. Холикзода, Дж.З. Маджидзода, Р.С. Одиназода. – Душанбе: Мехрона, 2019. – 412 с.
165. Холиков, А.Г. Хадис как источник мусульманского права [Текст] / А.Г. Холиков. – Душанбе: Дониш, 1998. – 316 с.
166. Холиқов, А.Г. Ҳуқуқи мусулмонӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / А.Г. Холиқов. – Душанбе, 2003. – 296 с.
167. Холиков, А.Г., Диноршоев, А.М. Права человека // Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г [Текст] / А.Г. Холиков, А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2008. – 372 с.
168. Холиков, К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность [Текст] / К.Н. Холиков. – М.: Приор, 2009. – 358 с.
169. Холиқов, А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қ.1., Китоби дарсӣ [Матн] / А.Ғ. Холиқов. – Душанбе: Сарбоз, 2002. – 356 с.
170. Хусайн Хамид Хасан. Основа власти в исламском государстве // Международный Исламский Ун-т [Текст] / Хусайн Хамид Хасан. - Б.м.и.: «Академия Дауа», 1999.
171. Чепуранова, Н.М. Судебная власть в РФ: проблемы теории и государственно правовой практики [Текст] / Н.М. Чепуранова. – Саратов, 1999. – 360 с.
172. Четвернин, В.А. Введение в курс общей теории права и государства: учебное пособие [Текст] / В.А. Четвернин. – М.: Парк, 2003. – 370 с.

173. Четвернин, В.А. Демократическое конституционное государство. Введение в теорию [Текст] / В.А. Четвернин. – М.: Норма, 1993. – 368.

174. Шакарян, М.С. Право гражданина на обращение в суд за судебной защитой // Общая теория прав человека [Текст] / М.С. Шакарян. – М.: Эксмо, 1996. – 366 с.

175. Шодиев, Н.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – начала XXI вв.) [Текст] / Н.Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 362 с.

176. Шоназаров, С.А. Таърихи пайдоиш ва ташаккули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон [Матн] С.А. Шоназаров. – Душанбе: Эр-граф, 2015. – 364 с.

177. Эбзеев, Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации [Текст] / Б.С. Эбзеев. – М.: Норма, 2005. – 312 с.

178. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 4 [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 452 с.

179. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 5 [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 456 с.

180. Якушин, С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений [Текст] / С.Ю. Якушин. – Казань: КГУ, 1983. – 356 с.

IV. Диссертатсия ва автореферати диссертатсияҳо:

181. Агутина, Н.В. Теоретические и нравственные основания принципов в современном отечественном уголовном судопроизводстве: [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Агутина Наталья Валерьевна. – М., 2007. – 199 с.

182. Глухарева, Л.И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско-правовые и методологические проблемы [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 /

Глухарева Людмила Ивановна. – М., 2004. – 417 с.

183. Диноршоев, А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – М., 2015. – 115 с.

184. Диноршоев, А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – М., 2015. – 535 с.

185. Давтян, В.Р. Идея прав человека в советской юридической науке (1946-1991 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Давтян Ваграм Рафикович. – М., 2011. – 171 с.

186. Жуйков, В.М. Теоретические и практические проблемы конституционного права на судебную защиту [Текст]: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Жуйков Виктор Мартенианович. – М., 1997. – 51 с.

187. Живулина, Т.Л. Права человека в современных теориях правопонимания [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Живулина Тамара Леонидовна. – Нижний Новгород, 2006. – 21 с.

188. Каххаров, А. Правоохранительная система Таджикской АССР [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кахаров Абдурахим Абдулахадович. – Душанбе, 1999. – 194 с.

189. Миралиев, И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Миралиев, Исфандиёр Карахонович. – Душанбе, 2014, 205 с.

190. Макаров, А.М. Применение научно-технических средств при рассмотрении судами уголовных дел [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Макаров Андрей Михайлович. – М.: МГУ, 1979. – 24 с.

191. Обидов, Д.С. Ханафитская правовая школа и ее значение в суннитском направлении исламского права (мавераннахрское течение) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Обидов Дилшод Солиджонович. – Душанбе, 2008. – 24 с.

192. Саъдизода, Ч. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон [Матн]: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Саъдизода Чаҳонгир. – Душанбе, 2017. – 241 с.

193. Сафаров, Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Сафаров Бахтовар Амиралиевич. – Душанбе, 2015. – 370 с.

194. Ярашев, З.М. История формирования новой судебной системы Республики Таджикистан (1991-2011г.г.) [Текст]: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ярашев Зафар Мамурович. – Душанбе, 2011. – 169 с.

195. Урунова, Д.А. Становлении новой политической структуры в Республике Таджикистан (1991-1997 гг.) [Текст]: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Урунова Дилором Амоновна. – Душанбе, 1998. – 25 с.

196. Шодиев, И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX- начало XXI вв.) [Текст]: автореф. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шодиев Исматулло Рахматуллоевич – Душанбе, 2010. – 22 с.

197. Шестакова, С.Д. Генезис метода российского уголовно-процессуального права в условиях конвергенции и дивергенции англосаксонской и континентальной правовых систем: теоретико-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Шестакова Софья Дмитриевна. – СПб., 2004. – 388 с.

V. Мақола, маърузаи илмӣ ва фишурдаҳои нашршуда

198. Авасто: Куҳантарин сурудаҳои Эрони бостонӣ [Авеста: Старинные гимны Древнего Ирана] [Матн] // Гузориш ва пажухиши Чалили Дустхоҳ. – Душанбе: Қонуният, 2001. – 912 с.

199. Алиев, З. Высшие органы государственной власти в Республике Таджикистан: понятие и их особенности [Текст] / З. Алиев // Государство и право. – 1998. – №1. – С. 50-58.

200. Алиев, З.М. Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ: таърих, назария ва амалия [Матн] / З.М. Алиев // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – № 3. – С. 1-11.

201. Ализода, З. Давлат – кафили ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд [Матн] / З. Ализода // Минбари халқ. – №16 (8309). – 19 апрели соли 2012.

202. Аминов, М.М. Ташаккули судҳои маъмурӣ дар низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.М. Аминов // Ҳаёт ва қонун. – 2012. – №1. – С. 13-18.

203. Аминов, М.М. Нақши ҳокимияти судӣ дар раванди эътироф ва иҷрои ҳалномаҳои судҳои давлатҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.М. Аминов // Ҳаёт ва қонун. – 2012. – № 3. – С. 3-13.

204. Бӯриев, И.Б. Таҷрибаи давлатдорӣ тоҷикон дар рушди давлати ҳуқуқбунёд [Матн] / И.Б. Бӯриев // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 69-75.

205. Бородинова, Т.Г. Законоположения судебных уставов 1864 г. о порядке пересмотра приговоров в уголовном процессе России [Текст] / Т.Г. Бородинова // Российская юстиция. – 2011. – №3. – С. 65-76.

206. Гуломов, И.Ш. Принцип состязательности и реализация уголовно – процессуальных функций [Текст] / И.Ш. Гуломов // В сб. научных трудов «Верховенство закона – основа укрепления независимости // Сб. науч. трудов. Ч.V. – Худжанд, 2012. – С. 117-122.

207. Грось, Л. Акты Конституционного суда РФ и право на судебную защиту [Текст] / Л. Грось // Российская юстиция. – 1998. – № 11. – С. 4-9.

208. Головкин, Л.В. Принципы неотвратимости ответственности и публичности в современном российском уголовном праве и процессе [Текст] / Л.В. Головкин // Государство и право. – 1999. – № 3. – С. 61-65.

209. Диноршоев, А.М. Сущность и значение судебной власти в системе разделения властей [Текст] / А.М. Диноршоев // Государство и право. – 2004. – № 3. – С. 44-48.

210. Железнов, Б.Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод [Текст] / Б.Л. Железнов // Вестник ТИСБИ. – 2002. – № 3. – С. 28-32.

211. Зухуров, Ш. Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмини волоияти қонун ва адолати иҷтимоӣ [Матн] / Ш. Зухуров // Садои мардум. – № 60-61 (2585-2586). – 29 майи соли 2010.

212. Каримов, С. Истиқлолият ва худшиносии миллӣ [Матн] / С. Каримов // Ҷумҳурият. – №64-65 (20345). – 16 июни соли 2001.

213. Конституция - Бахтномаи миллат // Паём ва суҳанрониҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – 324 с.

214. Исмаилов, Ш.М. Правовое государство и основные тенденции его развития в Таджикистане [Текст] / Ш.М. Исмаилов // Государство и право. – 2000. – №3. – С. 8-11.

215. Ильясов, Р.Х. Право личности на судебную защиту и его обеспечение Верховным судом РФ в уголовном процессе [Текст] / Р.Х. Ильясов // Юристы. – 1997. – №11. – С. 35-46.

216. Колосова, Н.М. Конституционное право граждан на судебную защиту их прав и свобод в СНГ [Текст] / Н.М. Колосова // Государство и право. – 1996. – №12. – С. 37-38.

217. Курбонализова, Н.Ш. Некоторые проблемы правосубъектности ребенка в сфере информационной деятельности // Всеобщая декларация прав человека и современные тенденции развития прав человека:

проблемы и перспективы (материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-ой годовщине принятия Всеобщей декларации прав человека) [Текст] / Н.Ш. Курбонализода // Под редакцией кандидата юридических наук, доцента Рахмон Д.С. – Душанбе: Типография ТНУ, 2019. – С. 125-130.

218. Куканов, С. Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва истиқлолияти давлатӣ [Матн] / С. Куканов // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 8-12.

219. Маҳмудзода, М. Конститутсия заминаи ташаккули низоми ҳуқуқи миллӣ (Маҷмӯи мақолаю маърузаҳо) [Матн] / М. Маҳмудзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 596 с.

220. Маджидзода, Дж.З. Конституция Республики Таджикистан-20 лет [Текст] / Дж.З. Маджидзода. – Душанбе: «ЭР-Граф», 2014. – 151 с.

221. Махсудов, Д.М. Амали меъёрҳои ҳуқуқӣ дар аҳди Сомониён [Матн] / Д.М. Махсудов // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – №3. – С. 23-30.

222. Материалы межреспубликанской научной конференции по вопросам кодификации законодательства Узбекской ССР, Казахской ССР, Киргизской ССР, Таджикской ССР, Туркменской ССР (тезисы докладов) [Текст]. – Ташкент: Узбекистан, 1959. – 345 с.

223. Набиев, В., Аминов, А. Сохраняя историческую память [Текст] / В. Набиев, А. Аминов // Народная газета. – 23 апреля 2003 г.

224. Обидов, Д.С. Таълимоти фақеҳони мовароуннаҳрӣ оид ба адолати судӣ ва аҳамияти он дар замони муосир // Таъмини волоияти қонун – заминаи муҳими таҳкими истиқлолияти давлатӣ. Мақолаҳои илмӣ бахшида ба «20 – солагии Иҷлосияи XVI – уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] / Д.С. Обидов. – Хучанд: “Ношир”. – 2012. – С. 102-110.

225. Обидова М.Н. Некоторые направления совершенствования правового механизма участия граждан в осуществлении правосудия в

Республике Таджикистан // Правовая жизнь. – 2020. – №1 (29). – С. 136-147.

226. Обидова М. Қоидаҳои муурофиавии дастрасии шаҳрвандон ба адолати судӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2016. – №3-4 (19-20). – С. 77-84.

227. Оймаҳмадов, М.Д. Музаффарият ва мустаҳкамгардии ҳокимияти судӣ дар давраи 20 – соли истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.Д. Оймаҳмадов // Ҳаёт ва қонун. – 2011. – №3. – С. 63-69.

228. Павлова, Л.В. Современная концепция прав и свобод человека и ее трактовка Всеобщей декларацией прав человека 1948 [Текст] / Л.В. Павлова // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – №5. – С. 98-101.

229. Раззоқов, Б.Ҳ. Конститутсия - заминаи таҳкими озодиҳои инсон ва тақвияти давлатдорӣ [Матн] / Ю.Ҳ. Раззоқов // Ҳаёт ва қонун. – 2012. – №4. – С. 18-25.

230. Раҳматулоев, А.Э., Дадоҷонов, С. Административные споры: проблемы правового регулирования и порядок их разрешения (сравнительно-правовой анализ) [Текст] / А.Э. Раҳматуллоев, С. Дадоҷонов // Вестник ТГУ ПБП. – 2010. – № 4(44). – С. 14-22.

231. Радченко, В.И. Судебную власть-в центр правовой реформы [Текст] В.И. Радченко // Российская юстиция. – 1999. – №10. – С. 3-9.

232. Раҳмадҷонзода (Юлдошев) Р.Р. Результаты государственных программ Республики Таджикистан в области судебно-правовых реформ // Сдебная реформа в современной России: результаты, проблемы и перспективы / Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию Кубанского государственного университета / Отв. Ред. В.А. Семенцов. – Краснодар, 2020. – С. 277-289.

233. Раҳматулоев, А.Э. Раванди рушди қонунгузорию муурофиавии ҷиноятӣ дар даврони Истиқлолият // Конференсияи байналмилалии

илмии методӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами илми ҳуқуқшиносии муосир ва роҳҳои ҳалли онҳо: назария ва амалия» (29-30 ноябри с. 2018) [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев. – Хучанд: ДДҲБСТ, 2019. – С. 342-346.

234. Раҳматуллоева Р.Р. Амалишавии принципи адолати судӣ дар партави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 2. – С. 265-272.

235. Раҳматуллоева Р.Р. Нақш ва мазмуни принципҳои фаъолияти мақомоти судӣ // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 3. – С. 259-268.

236. Риздаль, Р. Выступление на IV внеочередном всероссийском съезде судей председателя Европейского суда по правам человека // Энтин М.Л. Международные гарантии прав человека [Текст] / Р. Риздаль. – М: Право, 1997. – С. 122-126.

237. Рудинский, Ф.М. Советские конституции: права человека и гражданина [Текст] / Ф.М. Рудинский // Советское государство и право. – 1991. – №9. – С. 3-6.

238. Раҳматуллоев, А.Э. Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар раванди амалӣ шудани адолати судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ // Конференсияи илмӣ-амалии вилоятӣ таҳти унвони «Механизмҳои муосири ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд: масъалаҳо ва дурнамои он» [Матн] / А.Э. Раҳматуллоев. – Хучанд: “Дабир”, 2019. – С. 52-57.

239. Садов, А.Ю. Обязан ли суд, постановляя приговор, разрешить гражданский иск? [Текст] / А.Ю. Садов // Российский следователь. – 2007. – №21. – С. 30-34.

240. Семенов, А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени [Текст] / А.А. Семенов // Труды института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. Т. XXV, вып. II. – Сталинабад, 1954. – 65-68.

241. Сунгуров, А. Права человека как предмет политической науки и как междисциплинарная концепция [Текст] / А. Сунгуров // Полис. –

2010. – №6. – С. 90-105.

242. Сотиволдиев, Р.Ш. Назария ва амалияи давлати ҳуқуқбунёд [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – №2. – С. 1-8.

243. Сафаров, И.Д. Историческое развитие теории правового государства [Текст] / И.Д. Сафаров // Государство и право. – 2003. – №2. – С. 1-13.

244. Ҳазраткулов, М. Тамаддуни ориёӣ ва идомаи он дар тамаддуни исломӣ [Матн] / М. Ҳазраткулов // Чумхурият. – №89 (21145). – 25 июли соли 2006.

245. Ҳусейнзода, Ш. Пояндагӣ аз иттиҳод ҳезад [Матн] / Ш. Ҳусейнзода // Минбари халқ. – №3 (826). – 19 январӣ соли 2012.

246. Хайдарова, М.С. Основные направления и школы мусульманского права [Текст] / М.С. Хайдарова // Мусульманское право (структура и основные институты). – М., 1984. – С. 124-129.

247. Хамидов, Х. Декларация всеобщего права великого Кира [Текст] / Х. Хамидов // Садои мардум. – №3 (2043). – 9 января 2003 г.

248. Хакимов, Ш.Х. Основные этапы развития конституций союзных республик // Конституционная система развитого социализма [Текст] / Ш.Х. Хакимов. – М.: Юр.лит., 1980. – С. 123-126.

249. Шаропов, С.Ш. Правовые вопросы борьбы с терроризмом [Текст] / С.Ш. Шаропов // Государство и право. – 2000. – №3. – С. 12-17.

250. Шевцова, М.Н. Права человека: некоторые вопросы [Текст] / М.Н. Шевцова // Сибирский юридический вестник. – 1999. – № 4. – С. 26-28.

251. Убайдуллоев, М.У. Нақши Маҷлиси Олӣ дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд [Матн] / М.У. Убайдуллоев // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – №2. – С. 1-7.

252. Рахмонов, Э.Ш. Арийские ценности в мировой цивилизации [Текст] / Э.Ш. Рахмонов // Народная газета. – №36 (19538). – 6 сентября 2006 г.

253. Эмомалӣ Раҳмон. Мурочиатномаи Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба халқи шарифи Тоҷикистон [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, 12 декабри соли 1992.

254. Эмомалӣ Раҳмон. Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намуданва мавриди амалқарор додани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. // Маъруза дар Иҷлосияи XIX Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, 20 июли соли 1994.

255. Эмомалӣ Раҳмон. Масъулият барои фардои миллат. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 апрели 2003, Маърузаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар машварати кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои кудратӣ аз 09 феввали соли 1999 ва 31 майи соли 2002 [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, солҳои 1999 ва 2002.

256. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия, 6 ноябри соли 2018 [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Ҷумҳурият. – 6 ноябри соли 2018. – №216 (23 559).

VII. Маводҳо аз захираҳои Интернет:

257. Декларация о государственном суверенитете Таджикской Советской Социалистической Республики от 24 августа 1990 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: Адлия: Централиз. банк правовой информации РТ. Версия 7.0. (санаи мурочиат: 15.04.2022).

258. Указ Президента Республики Таджикистан «О создании Совета юстиции Республики Таджикистан» от 18 декабря 1999 г., № 48 // [Электронный ресурс]. Режим доступа: Адлия: Централиз. банк правовой информации РТ. Версия 7.0. (санаи мурочиат: 15.04.2022).

259. Новицкий, М. Власть и личность / М. Новицкий [Электронный ресурс]. Режим доступа: [Бйр://Бго.ог§/п§о/Й18си88/шагек/](http://bgo.og/pso/y18si88/shagk/). (санаи мурочиат: 15.04.2022).

260. Маърузаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар чамъомади расмӣ бо кормандони мақомоти корҳои дохила ва ҳифзи ҳуқуқ бахшида ба Рӯзи милитсияи Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: www.president.tj. (санаи мурочиат: 12.12.2018).

261. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: www.president.tj. (санаи мурочиат: 27.12.2018).

262. Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 4 апрели 2003. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: // <http://president.tj/node/24523>(санаи мурочиат: 22.08.2020).

VIII. Маводи бойгонӣ

263. ЦГА . – Ф.19. – Оп. 1. –Д.80. Положение о шариатских судах Таджикской республики //Утверждена Постановлением Революционного Комитета Таджикской АССР от 17 июля 1925 года за №15.

264. ЦГА РТ. – Ф.19. – Оп. 1. –Д.57. –Л.31.

265. Маводҳои бойгонии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
чошудаанд:

[1-М]. Мирзозода, М.З. Масъалаҳои амалишавии ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони муосир [Матн] / М.З. Мирзозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2021. – №3 (39). – С. 87-94.

[2-М]. Мирзозода, М.З. Заминаҳои ҳуқуқӣ ва моҳияти адолат ҳамчун омили таъминкунандаи ҳаёти осоиштаи ҷомеа [Матн] / М.З. Мирзозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2021. – №4 (40). – С. 65-69.

[3-М]. Мирзозода М.З. Амалишавии принсипи мубоҳиса дар пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ [Матн] / М.З. Мирзозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2021. – №4 (40). – С. 153-160.

[4-М]. Мирзозода, М.З. Конституционализм и парламентаризм: Основные механизмы обеспечения национальной государственности [Текст] / М.З. Мирзозода, Дж.М. Зоир // Паёми Донишгоҳи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2022. – №1 (1). – С.143-152.

[5-М]. Мирзозода, М.З. Легитимность Конституции Таджикской АССР 1929 года и её историческое значение по дальнейшему выхода из состава Узбекской ССР. [Текст] / М.З. Мирзозода // Правовая жизнь. – 2022. – №1 (3). – С. 40-49.

[6-М]. Мирзозода, М.З. Чорабиниҳои махсус дар фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ [Матн] / М.З. Мирзозода, Ҷ.М. Зоир // Қонунгузорӣ. – 2023. – №2 (44). – С. 158-164.

II. Мақолаҳои маҷмуаҳо ва дигар нашриҳои илмӣ-амалӣ ба таърифи расидаанд:

[7-М]. Мирзозода М.З. Рушди асосҳои конститусионии адолати судӣ дар самти муқовимат ба ҷиноят ва ҷинояткорӣ // “Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи рушди ҳуқуқи инсон ва давлатдорӣ

миллӣ”: маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ (26 октябри соли 2024) // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2024. – С. 388-411.

[8-М]. Мирзозода М.З. Ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар меҳвари раванди ислоҳоти судию ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами маърифати ҳуқуқӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ: дастовард ва дурнамо» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ» ва 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. (ш. Кӯлоб, 4 ноябри соли 2024). – Кӯлоб: ҚДММ «ИСТИҚЛОЛ-2019», 2024. – С. 82-89.

[9-М]. Мирзозода М.З. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар инкишофи низоми ҳуқуқ ва қонунгузори миллӣ // Маҷмуаи маърузаҳо ва мақолаҳои илмӣ иштирокчиёни конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Конститутсия – кафили ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд» бахшида ба «Соли маърифати ҳуқуқӣ» ва 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. (ш. Душанбе, 25 сентябри соли 2024). – Душанбе: «Контраст», 2024. – С. 23-30.